

Сергій Жадан

Інтернат

Роман

УДК 821.161.2-31

Ж 15

Сергій Жадан

Інтернат [Текст]: роман / Сергій Жадан. — Чернівці: Меридіан Черновіц, 2017. — 336 с.

ISBN 978-966-97679-0-5

...Одного разу, прокинувшись, ти бачиш за вікном вогонь. Ти його не розпалював. Але гасити його доведеться й тобі...

...Січень 2015 року. Донбас. Паша, вчитель однієї зі шкіл, спостерігає, як лінія фронту неухильно наближається до його дому. Стається так, що він змушений цю лінію перетнути. Щоби потім повернутись назад. І для цього йому щонайменше потрібно визначитись, на чиєму боці його дім...

УДК 821.161.2-31

Ж 15

Видання здійснено на замовлення Міжнародної літературної корпорації Meridian Czernowitz

ISBN 978-966-97679-0-5

Сергій Жадан © текст, 2017

Меридіан Черновіц © 2017

Олена Гудима © обкладинка, 2017
Усі права застережено

Інтернат

- Поїдь, забери його, — кричить старий.
- Її син, — відгукується Паша у відповідь, — хай сама забирає.
- Він твій племінник, — нагадує старий.
- І що?
- Він мій онук.

І все це, не вимикаючи телевізора. Телевізор він не вимикає навіть уночі. Він у них, наче вічний вогонь: горить не так для втіхи живих, як у пам'ять про померлих. Старий дивиться прогноз погоди, ніби там мають згадати його ім'я. Коли прогноз закінчується, якийсь час сидить, мовби не вірить почутому. Паша телевізор не дивиться, особливо останній рік, коли новини просто лякають. Сидить у своїй кімнаті, за столом, заваленим підручниками, не витримує, підіймається з канапи, виходить надвір. Старий обертається на звук, канапа прострілює пружинами, як сухе гілля в скаутському багатті. Меблі в домі старі, але живучі: теперішніх господарів напевне переживуть. Сестра пропонувала бодай перетягнути крісла, але Паша відмахувався. Яке перетягнути, говорив, це, говорив, як підтяжки в сімдесят років робити: можна, звісно, але краще взяти знеболювальне. Сестра останнім часом майже не з'являлась, то й про перетягування ніхто більше не говорив.

Паша любив цей будинок, жив тут ціле своє життя, збирався жити далі. Його побудували німецькі полонені, відразу після війни. Була це доволі простора будівля на дві родини. Друга вулиця від залізничної станції, густозаселений приватний сектор, в якому жили переважно станційні робітники. Все їхнє селище й будувалося довкола станції: вона давала роботу, вона ж давала й надію, подібна на чорне від паровозного диму серце, що прокачує кров довколишніх балок і лісосмуг. Навіть тепер, коли депо стояло порожнє, наче басейн, із якого спустили воду, і в майстернях жили хіба що ластівки та бомжі, життя все одно трималося залізниці. Просто тепер не було роботи. Чомусь саме в робітничих селищах робота зникає в першу чергу. Майстерні прикрили, й усі розійшлися у своїх справах, поховалися по тісних

дворах із пересушеними від пекучого літа колодязями та погребам, всі запаси в яких закінчувалися ще до Різдва.

Хоча ось Паші нарікати гріх: який-не-який бюджетник. Так-так, думає Паша, виходячи на вулицю й причиняючи за собою оббиті лікарняними ковдрами двері, який-неякий бюджет, який-не-який бюджетник. Сніг на подвір'ї рожево-синій, відбиває призахідне сонце й вечірнє небо, темніє своїми глибокими порами. Гострий на дотик, відгонить березневою водою, прикриває собою в'язкий чорний ґрунт, так що жодних прогнозів не треба: зима буде тривати довго, всі встигнуть при звичаїтись, змучитись і звикнути. А коли звикнуть, тоді й почнеться щось інше. А поки світ нагадує грудку снігу в теплих руках: тане, стікає водою, проте що далі, то холоднішими стають долоні, все менше в них теплого відруху, все більше крижаної застиглості. Вода, навіть танучи, залишається вбивчою, сонце тоне в складній системі водяних дзеркал та відображень, відігрітись ним ніхто не встигає: відразу ж по обіді, за вогкими гудками, що висять над станцією, починаються сутінки, потому миттєво зникає відчуття відлиги, оманливе відчуття тепла.

Паша обходить будинок, розмоклою стежкою пробирається між деревами. Будинок вони все життя ділили з якимось залізничним працівником. Півбудинку належало йому, пів — дружній Пашиній родині: татові, мамі, Паші, сестрі. Років п'ятнадцять тому, коли ще всі жили разом, залізничний працівник свою половину спалив. Устигли загасити. А ось відбудовуватися залізничний працівник не захотів — пішов на станцію, сів на потяг у східному напрямку й назавжди зник із їхнього життя. Спалену половину будинку просто завалили, побілили стіну, жили далі. Зовні будинок нагадував половину хліба на магазинній полиці. Старий завжди так і купував — половину, аби не платити зайвого. І щоб не лишалось зайвого. Життя на станції навчило.

Чорні дерева в снігах, гостре гілля на тлі червоного неба — за парканом починається вулиця, білі сусідські будиночки, де-не-де жовті апельсини електричних вогнів, сади, огорожі, комини, з яких здіймаються дими, ніби це втомлені чоловіки стоять і розмовляють на морозі, випускаючи з легень теплий січневий дух. Вулиці порожні, ніде нікого, лише на станції час від часу зчіплюються вагони, металом об метал, наче хтось переставляє залізні меблі. І ще з півдня, з боку міста, цілий день, від ранку, важкі одиночні вибухи — то інтенсивніше,

то розсіяніше. Луна високо розходиться повітрям, акустика взимку перекручена, до кінця важко зрозуміти, звідки летить, де падає. Свіже повітря, запах вогких дерев, напружена тиша.

Так тихо буває лише тоді, коли всі замовкають і починають слухати. Паша рахує до ста і йде назад. Десять. Минулого вечора було шість. За той самий час. Цікаво, що скажуть у новинах?

Застає старого на кухні. Той стоїть схилившись коло столу, збирає свою стару спортивну торбу.

— Далеко? — питає Паша.

Хоча що питати: ясно ж, за малим збирається. Демонстративно кидає до торби газету (як можна перечитувати прочитані вже газети? це ж як читати розгадані кросворди), окуляри (Паша завжди свариться з ним за ці окуляри — товсте скло, викривлене зображення, ти вже краще сонцезахисні носи, радить старому, все одно нічого не видно), пенсійне посвідчення (якщо пощастить — проїде безкоштовно), витертий, наче морський камінь, мобільник, випраний носовик. Старий сам пере й прасує свої носовики, не перекладає це на доньку, не хоче. Раз на місяць стає до прасувальної дошки, старанно водить по сірих від часу носовиках, ніби висушує знецінені банкноти. Паша йому постійно приносить паперові серветки, але старий далі користується своїми носовиками, давня звичка, ще з часів роботи в станційній конторі, коли паперових серветок просто не існувало в природі. Та й не паперових теж. Мобільником старий користуватися майже не вміє, але постійно тягає із собою — побитий корпус, затерта зелена кнопка. Рахунок йому поповнює Паша, сам він так і не навчився. Ось тепер старанно все складає, порпається в торбі, мовчить ображено: з ним дедалі складніше, неможливо ні про що говорити, ображається, як дитина. Паша проходить до плити, п'є просто з чайника. Колодязі влітку висохли, з крана пити страшно: хто знає, що там у трубах нині плаває. Тому воду кип'ятять, оминають водоюми. Старий не озивається, нишпорить кишенями.

— Ладно, — каже Паша, — з'їжджу, заберу.

Але старий так просто не здається. Дістає газету, розгортає, згортає, складає вчетверо, соває назад до торби. Жовті сухі пальці нервово ламають газетний папір, на Пашу він навіть не дивиться, горбиться над столом, хоче щось довести, воює з цілим світом.

— Ти почув? — говорить Паша. — Поїду, заберу.

— Не треба, — відповідає старий.

— Сказав же, заберу, — дещо нервово повторює Паша.

Старий демонстративно дістає свою газету й виходить. Рвучко відчиняє двері, що ведуть до вітальні, — смуга м'якого світла від телевізора падає в темний коридор. Потому різко зачиняє за собою, ніби замикається зсередини в порожньому холодильнику.

День перший

Січневий ранок довгий і нерухомий, як черга в лікарні. Ранковий холод на кухні, грифельні сутінки за вікном. Паша підходить до плити, відразу ж ловить солодкавий запах газу. У Паші він завжди асоціюється з бадьорим ранковим прокиданням. Щоранку збираючись на роботу, покидавши до портфеля учнівські зошити й підручники, вибиратись на кухню, дихати солодким газом, пити міцний чай, заїдаючи його чорним хлібом, переконувати себе в тому, що життя вдалося, переконавши, бігти на роботу. Цей запах супроводжує його все життя, у нього навіть апетиту немає, коли випадає прокидатись не вдома, бракує домашньої ранкової плити, що відгонить пропаленими конфорками. Паша визирає у вікно, розглядає чорний сніг і чорне небо, сідає за стіл, струшує головою, намагаючись прийти до тями. Шоста ранку, січень, понеділок, ще один день без роботи.

Бере з підвіконня зошити, гортає, тут-таки кладе назад, підводиться, проходить коридором, зазирає в кімнату. Старий спить у кріслі, з екрана до нього намагається докричатися хтось, залитий кров'ю, але марно: звук старий вимкнув ще з ночі, його тепер не дістанеш, хоч як кричи. Паша на якусь мить затримується, дивиться на кров. Той, що кричить, теж переводить погляд на Пашу та кричить уже до нього: не вимикай, послухай, це важливо, тебе це теж стосується. Але Паша швидко знаходить пульт, витискає, ніби пасту з тюбика, велику червону кнопку, кидає пульт на стіл і виходить надвір, обережно, щоб не розбудити старого, причиняючи за собою двері. Але двері все одно тривожно проскрипують у ранкових сутінках, старий у кімнаті відразу ж прокидається, знаходить пульт і мовчки вмикає телевізор, в якому відбувається щось жахливе, щось, що стосується всіх. А Паша вже добігає до станції.

+

Щось не так, думає він, щось тут не так. Жодної живої душі, жодного голосу. Навіть локомотивів не чути. Навіть торгівлі немає. Темно-синій сніг підтікає водою, погода мало не плюсова, але небо в хмарах, волога висне в повітрі, іноді переходячи в ледь відчутний дощ,

далі на коліях стоїть туман, і в цьому тумані не чути ні голосів, ні кроків. Рано ще, думає Паша напружено, просто ще рано. На півдні, там, де починається місто, теж стоїть підозріла тиша, без вибухів, без розірваного повітря. З-за рогу виїжджає автобус. Паша полегшено видихає: транспорт працює, все гаразд. Просто ще рано.

Вітається з водієм, той боязко втягує голову в комір шкірянки. Проходить порожнім салоном, сідає біля лівого вікна. Потім не витримує, пересідає до правого. Водій насторожено спостерігає за всім цим у дзеркало, наче боїться пропустити щось важливе. Коли Паша перехоплює його погляд, водій відвертається, запускає двигун, тягне важіль коробки передач. Ображено хрумтить залізо, автобус рушає, водій робить коло пошани в порожньому тумані, станція лишається позаду. У таких автобусах покійників возять, чомусь думає Паша. Спеціальні такі автобуси з чорною стрічкою вздовж борту. Цікаво, там місця для пасажирів є? Чи вдові на домовину треба сідати? І куди я таким катафалком доїду?

Автобус минає одну порожню вулицю, потім наступну. Далі має бути вуличний базар, де пенсіонерки щоденно продають щось мерзле. Автобус завертає, проте жодних пенсіонерок, жодних перехожих. Паша вже й розуміє, що справді щось не так, щось сталося, проте робить вигляд, ніби все гаразд. Не панікувати ж дійсно. Водій старанно відводить погляд, женучи катафалк крізь туман і воду. Треба було новини подивитись, чи що, нервує Паша. А головне — тиша, після всіх цих днів, коли небо на півдні, над містом, нагадувало розпечену на вогні арматуру. Тихо й порожньо, ніби всі сіли на нічний потяг і виїхали. Залишилися тільки Паша з водієм, але й вони проїжджають дві збудовані на пісках багатоповерхівки, минають автобазу й викочуються із селища. Довга тополина алея виводить на трасу, тополі визирають із туману, наче діти з-поза батьківського плеча. Десь там, угорі, вже рухається сонце, десь там воно вже напевне з'явилося, хоча його й не видно, але воно все одно відчувається. А більше не відчувається нічого. І Паша сторожко розглядає всю цю вологу довкола, намагаючись зрозуміти, що ж він пропустив, що хотів пояснити йому той залитий кров'ю тип із телевізора. Водій обережно оминає холодні ями, дотягує до траси, повертає праворуч. Автобус підкочується до зупинки, звично зупиняється, тут завжди хтось підсідає. Але, схоже, не сьогодні. Водій, скоріше за звичкою, якийсь

час стоїть, не зачиняючи дверей, потім озирається на Пашу, ніби просячи в нього дозволу, двері зачиняються, автобус рушає далі, набирає швидкість і викочується просто на блокпост.

— Твою маму, — лише й вимовляє водій.

Блокпост забитий військовими: стоять за бетонними блоками, під розтріпаними державними прапорами, мовчки дивляться в бік міста. Скільки разів він проїздив це місце за останні півроку, звідтоді як сюди після коротких жорстких боїв повернулася державна влада? Вибираючись до міста чи повертаючись додому, на станцію, слід було щоразу очікувати на перевірку документів, інакше кажучи — очікувати на неприємності. Хоча Пашу зазвичай пропускали мовчки, без жодних питань: місцевий, із пропискою все гаразд, держава до нього претензій не має. Паша звик до байдужих поглядів, до розмірених, механічних рухів силовиків, до чорних нігтів, до того, що слід віддати паспорт із пропискою й чекати, доки твоя країна вчергове переконається у твоїй законслухняності. Бійці мовчки віддавали документи, Паша запихав паспорт до кишені, намагаючись ні з ким не зустрічатися поглядом. Державні прапори розмивало дощами, фарби блякнули, розчиняючись у сірому осінньому повітрі, мов сніг у теплій воді.

Паша дивиться у вікно, бачить, як повз них проскакує джип, обтягнутий темним залізом. Із джипа вистрибують троє з автоматами. Не звертаючи уваги на рейсовий катафалк, біжать у натовп, що збивається попереду. Бійці стоять, перекикуються, виривають одне в одного біноклі, розглядають трасу перед собою, напружують червоні від диму та безсоння очі, обрамлені глибокими зморшками. Але траса порожня, порожня настільки, що це лякає. Зазвичай нею постійно хтось рухається. Навіть попри те, що місто вже тривалий час знаходиться майже в цілковитому оточенні, і кільце довкола нього постійно стискається, до міста й назад усе одно хтось весь час проривався цією єдиною дорогою. Переважно військові, що підвозили в місто боєприпаси, або волонтери, які теж постійно вивозили звідси, з півночі, з мирної території до обложеного міста різний непотріб, на зразок теплого одягу чи протизастудних засобів. Кому потрібні протизастудні засоби в місті, яке обстрілювалось важкою артилерією і яке ось-ось мали здати? Але це нікого не зупиняло: цілі колони й далі проривалися з материка до оточених, іноді цілком очікувано потрапляючи під обстріли. Хоча зрозуміло було, що місто здадуть, що

державні війська змушені будуть відійти, забравши з собою прапори Пашиної країни, і що лінія фронту так чи інакше відсунеться на північ, до станції, а отже, і смерть стане ближчою на якийсь десяток кілометрів. Але кого це хвилювало? Цивільні теж зважувались і рвалися до міста розваленим асфальтом. Військові намагалися їх відговорити, проте військовим тут ніхто особливо не довіряв, кожен вважав себе найрозумнішим. Ось і пхався під міномети за якою-небудь довідкою з пенсійного фонду. Справді, вибираючи між смертю й бюрократією, краще іноді вибрати смерть. Військові злостились, іноді перекривали пункт, але щойно обстріли вщухали, перед блоком знову вибудовувалась черга. Доводилося пропускати.

А ось нині на трасі зовсім порожньо. Схоже, там, у місті, справді відбувається щось страшне, щось здатне зупинити навіть маршрутників і спекулянтів. І стоїть натовп неголених чоловіків, злих від безсоння та безвиході, посеред бетонних блоків та колючого дроту, й усі кричать один на одного, зганяють один на одному люті. І від натовпу в бік їхнього автобуса відокремлюється худий високий боєць, під завеликим шоломом безтямні очі, безтямні й широко розплющені, розплющені, скоріше за все, від страху, — викидає вперед руку, мовляв, стояти, не рухатись. Хоча вони й так не рухаються — стоять, завмерли, затамували подих. В автобусі раптом стає так багато місця, і повітря стає таким розрідженим, хапай його не хапай — не надихаєшся. Боєць підходить до дверей і лунко б'є долонею по металевій поверхні. Автобус відлунює, ніби затонула субмарина, водій дещо зарізно відчиняє двері.

— Куда, блядь? — кричить йому боєць і, згорбившись, підіймається в салон. Змушений пригнутись, шолом наповзає йому на очі, й Паші здається, ніби він його впізнає, хоча звідки, звідки? — думає Паша. А боєць дивиться недобре, підходить, поправляє шолом, витирає очі рукою й кричить Паші в лице: — Документи! Блядь, документи!

Паша лізе кишенями, і кишень раптом стає так багато, що він у них губиться й не може нічого знайти, і дістає різне сміття: то вологі серветки, якими зранку протирає в школі взуття, то роздруковані теми уроків, то повідомлення з пошти, що треба зайти забрати бандероль. Так-так, думає Паша, нажахано дивлячись бійцеві в лице, треба ж забрати бандероль, бандероль, бандероль. Забув, думає він, і шкіра

його враз стає мокрою й холодною, ніби його самого протерли вологими серветками.

— Ну? — кричить боєць, нависаючи.

І головне: Паша зовсім не може зрозуміти, якою мовою той говорить. Оскільки слова з нього вириваються так рвано й ламано, що в них ні інтонації, ні акценту, просто викрикує щось, ніби викашлює застуду. Мав би говорити державною, панікує Паша, державною, місяць тому тут стояла частина звідкись із Житомира, ще сміялися з того, як він ковзав із мови на мову. Вони, не вони? — гарячково вагається Паша, дивлячись у розлючені очі, в яких відбивається весь його переляк.

— Забув, — відповідає Паша.

— Що? — не вірить боєць.

Водій зривається на ноги, не знаючи, як бути, тікати чи стояти на місці. І Паша теж не знає, як бути, і думає: ну як же так, як же так?

Тут із вулиці хтось кричить, кричить так різко й протяжно, що боєць здригається, повертається та рветься на вулицю, відштовхуючи водія. Той падає на своє крісло, але швидко підривається на ноги й вистрибує слідом за бійцем. І Паша теж вистрибує, і всі вони підбігають до натовпу, який раптом замовкає та розступається. І ось тоді з півдня, з-за обрію, від міста, відрізаного облогою, ніби з невидимої повітряної ями, починають вивалювати чоловіки. По одному, по двоє, цілими групами, вони важко виринають з-поза лінії горизонту й рухаються сюди, у бік натовпу, що мовчки стоїть і чекає. Ще ледь помітні, там, на обрії, вони поступово збільшуються, ростуть, мов тіні по обіді. Вже ніхто не дивиться в бінокль, і не кричить ніхто, наче всі бояться наполохати цю процесію, що поволі наповнює собою трасу, розтягуючись уже на сотні метрів. Чоловіки йдуть розмірено, аж здається, що нікуди не поспішають, хоча відразу ж стає зрозуміло, що швидше йти вони просто не можуть: надто вимучені, надто важко даються їм ці останні кілька сотень метрів. Але йти треба, ось вони й ідуть, не зупиняються, наближаються вперто, рухаються на свій прапор, підіймаються до блокпоста з долини, ніби пасажирів, яких зняли з рейсового автобуса за безквитковий проїзд. Час ніби прискорюється, і все відбувається так швидко, що ніхто не встигає ні злякатись, ні потішитись. Перші вже підходять до вимощених фарбою бетонних блоків, а там на обрії з'являються щоразу нові й теж

спускаються вниз, вибираються на північ, до своїх. І що ближче вони підходять, що чіткішими стають їхні обличчя, то тихіше стає довкола. Оскільки тепер видно очі тих, хто підходить, і в очах цих нічого доброго не побачиш — лише вимученість і мороз. І дихання в них таке холодне, що від нього навіть пара не здіймається. Чорні від бруду обличчя, яскраві білки очей. Шоломи, чорні подерті шапочки. Довкола ший замотані сірі від цегляного пилу хустки. Зброя, паски, порожні кишені, мішки за плечима, чорні від мастила руки, вимащені битою цеглою і розмоклим чорноземом черевики. Перші, вже підходячи, вдивляються в обличчя, з докором і недовірою, так, ніби всі ті, хто тут стоїть і чекає на них, у чомусь винні, ніби все повинно бути навпаки: вони, ті, хто прийшов, мали б стояти тут, під низьким січневим небом, і дивитися на південь, за обрій, де немає нічого, крім бруду та смерті. І ось перший підходить до укріплень і раптом викидає вгору кулак, і починає кричати, мовби сварить богів за погану поведінку. Проклинає, погрожує, злоститься, сльози течуть обличчям, роблячи його чистішим. Натовп розступається ще ширше, і ті, що приходять, змішуються з тими, що стоять, ніби брудна річкова вода змішується з прозорою морською. Натовп уже не вміщається між холодними блоками, а той, що прийшов перший, далі стоїть посеред юрби й горлає щось про несправедливість і помсту, про те, що місто здали, залишили, разом із усіма, хто там живе, віддали в чужі руки, не втримали, відступили, вилізли з пастки. І добре тим, хто виліз, а як бути тим, хто залишився там, на розстріляних вулицях? Як бути з ними? Хто їх звідти забере? Що ж ми, кричить він, не опускаючи кулаків, кинули, втекли, залишили місто? Як же так? Хто буде за це відповідати? Олежа, кричить, Олежа, напарник мій, я його навіть прикопати не встиг, не встиг відтягнути в сніг, лежить згорілий на заправці. Кому я його залишив? Хто його витягне? Хто? — кричить він і погрожує кулаком дощовій хмарі. Аж доки хтось, хто прийшов пізніше, протискаючись повз нього, просто валить йому по голові, мовляв, заткни пельку, без тебе погано. І тоді враз починають говорити всі: хтось розпитує, хтось відповідає, когось тягнуть відігріватись, когось обмотують старою прогорілою ковдрою. А тоді раптом на пост виходить ще одна група, тягнучи на плечах ноші, і на тих ношах лежить хтось такий рваний і закривавлений, що Паша лише відводить очі, а якийсь офіцер починає кричати, аби підігнали швидко, хоча яка

тут може бути швидка? Ноші перебирають ті, у кого більше сил, і тягнуть їх до автобуса, давай, кричать водієві, заводь, відвезеш його на станцію. Паша думає, що це взагалі найкращий варіант — повернутися зараз додому, і теж робить крок до автобуса, але коло дверей уже стоїть військовий і, навіть не озираючись, відштовхує Пашу, той лише бачить, як ноші обережно передають усередину, Паша помічає злипле волосся та цукрову білість кості, так ніби розрізали диню, вивернувши її солодкі нутроці, помічає зсудомлену руку, що вчепилась у ноші, тримаючись за них так міцно, як тримаються лише за життя.

Автобус намагається розвернутись, але довкола колишеться натовп, усі кричать і заважають, заважають і кричать, і кричать передусім, аби не заважали. Зрештою хтось дає команду, натовп зрушується й відповзає вбік, автобус розвертається й зникає за рогом. Пашу відтиснули на узбіччя, він якимось безпорадно намагається вибратися звідти, хтось кличе його з-поза спини, закурити дай, говорить до нього боєць без шолома зі срібним брудним волоссям. Немає, каже йому на це Паша. А що є? — не відпускає його боєць, Паша автоматично лізе до кишені й дістає свій паспорт.

+

Паша стоїть на узбіччі, розчавленому траками й колесами вантажівок, і намагається згадати, де він уже бачив такі пальці. Зсудомлені, неживі пальці, що хапаються за життя. І відразу ж згадує: тиждень тому, останній навчальний день. Лише тиждень тому, все як тепер: свіжий вітер, бліде січневе сонце. Його хтось кличе зі шкільного коридору, він виходить, учителі заганяють дітей назад до класів, ті відразу ж кидаються до вікон, дивляться, що там діється. Паша зазирає назад до своїх, так, кричить, усім тихо, зараз буду, але його ніхто не слухає, повз Пашу пробігає директорка, важко розгойдуючи своє хворе тіло. Паша біжить за нею, вони виходять на шкільний ґанок, зупиняються. Коло школи стоїть джип із військовими, замість номера — бойове гасло, білим по чорному, Паша на гаслах особливо не знається, тому хто такі — не надто розуміє. Може, добровольці, може, гвардія. Прапор над джипом такий само, як і на їхній школі. Себто влада не змінилась.

Військові заклопотано бігають, хтось віддзвонюється, старший підходить до директорки, твердо бере її під лікоть, відводить убік,

щось холодно говорить. Паша ловить уривки речень, військовий не так просить дозволу, як ставить умови. Ні, говорить військовий, не можна, не в інше місце, саме тут, саме до вас, ми вас захищаємо, врешті-решт, телефонуйте куди хочете, хоч у Київ. Директорка осідає у свій чорний офіційний костюм, сіріє обличчям і від цього відразу стає старішою. Хоче заперечити, але не наважується. Озирається до Паші, ніби просить у нього підтримки, але військовий, проходячи повз Пашу, плескає його по плечі, і від цього плескання з Пашиного вчительського піджака сиплеться кришена шкільна крейда.

Потім до школи під'їжджає стара коричнева «таблетка», кольору розмоклого господарського мила, і з неї починають виносити поранених. Беруть їх на плечі, мов мішки з крамом, нош, схоже, немає, важко підіймаються сходами, проходять до порожнього лункого коридору. Повертають праворуч, обліпленими глиною берцями відчиняють двері першого ж кабінету. Себто кабінету української мови. Себто Пашиного кабінету. Кабінету, де Паша вчить дітей. Кладуть поранених просто на підлогу, між парт. Паша забігає слідом, відразу ж відпускає дітей, ті злякано переступають через свіжу кров, товчуться в коридорі, Паша теж виходить у коридор і криком розганяє клас: додому, кричить, давайте додому, нічого тут стояти. Кричить російською, як і завжди в коридорі, поза класом. Після цього боязко прочиняє двері. У класі пахне брудом і кров'ю, снігом і землею. Бійці заносять у клас ковдри, якісь теплі речі, розсовують парти, розтягують поранених у різні кути.

До класу заходить ще один боєць, тягне на плечі кулемет, не виймає з рота цигарки. Чорне волосся, темні й від цього недовірливі очі, пил в'ївся в зморшки на обличчі, Паша таке бачив лише в шахтарів, що підіймалися нагору. Сухо оглядає поранених, помічає Пашу, киває, вітається, говорить із кавказьким акцентом. Плутає мови, але намагається говорити привітно, ніби йому сильно залежить, повірить йому Паша чи ні. Деякі слова відразу ж перекладає з російської на українську, старається, мов на іспиті. Ладно, каже, учителю, не бійся, не віддамо твою школу, захистимо, каже. Будеш далі вчити дітей.

— А це хто? — киває кулеметник на портрети.

— Поети, — відповідає Паша невпевнено.

— Хороші? — сумнівається кулеметник.

— Мертві, — говорить Паша про всяк випадок.

— Правильно, — сміється кулеметник, — хороший поет — мертвий поет.

Акуратно відчиняє вікно, ставить кулемет на підвіконня. Мовби хоче його провітрити. Паша збирає зі столу зошити, кидає до рюкзака і, вже виходячи, чіпляється поглядом за пораненого, якого поклали під фарбованою батареєю: дві ворсисті ковдри з уже підсохлими плямами крові, згори старий затяганий спальник, обличчям повернувся до стіни, видно лише давно не мите волосся й давно не голену шию, розрізаний рукав військової куртки лежить тут-таки, між бинтами видно брудну шкіру, посічену дрібними подряпинами, оголена ліва долоня вибивається з-під спальника. Так, наче пасажир загального вагона на ранок випростовує руку з-під залізничної ковдри, що облягає його сонне нерухоме тіло, відтворюючи злами колін і западину живота, як плащаниця відтворює тіло Христове, і голизна поношеного чоловічого тіла різко вирізняється поміж клунків і теплого одягу, кинутого на сусідні лави. Так і тут, думає Паша, худа бліда рука, покрита рідким волоссям, виглядає так неприродньо на тлі пофарбованої з літа шкільної підлоги, на тлі парт і дошки, і ця рука хапається за спальник, хапається, боячись його відпустити, ніби спальник — це те останнє, що пов'язує її з життям. Паша якусь мить не може відірвати погляду від довгих чорних пальців, порізаних і побитих, із блакитним бензиновим відтінком, потому знадвору влітає свіжий зимовий вітер, струшує віконну раму, кулеметник встигає її перехопити, Паша згадує, де він, і швидко виходить у шкільний коридор, одразу ж потрапляючи в обійми директорки.

— Павле Івановичу, Павле Івановичу, — плаче вона, хапаючи його за руку, — як же це? Скажіть їм, хай ідуть.

Вона навіть плаче фальшиво, раптом ловить себе на думці Паша. Вона зовсім не вміє плакати, думає Паша, просто не знає, як це робиться. І сміятися теж не вміє.

— Скажіть їм, — вона далі звертається до Паші на ви, ніби до кондуктора в трамваї, — скажіть, хай ідуть.

— Да-да, — заспокоює її Паша, — скажу, обов'язково скажу.

Відводить її до директорської, допомагає сісти, виходить, причиняє за собою двері. Якийсь час стоїть під дверима, слухає, як директорка миттєво заспокоюється, підбирає шмарклі, дістає телефон, кудись дзвонить, скандалить у трубку.

— Давайте без мене, — пошепки говорить Паша і йде додому.

Військові стоять на ганку, курять. Заходячи до школи, старанно витирають черевики об чисту ганчірку. Кров відтирається погано. Але відтирається.

+

На вологому вітрі гостро відчуваєш запахи. Від тих, що прийшли з півдня, відгонить горілим, ніби вони довго сиділи при багатті. Повітря негайно наповнюється важким запахом мокрого одягу. Їх стає все більше, хтось відразу ж рухається далі, у бік станції, хтось вантажиться в джип, комусь допомагають забратися до кузова вантажівки. Місця не вистачає, один із бійців, проходячи, чіпляє Пашу твердим бронежилетом, Паша зіщулюється, робить один крок назад, на узбіччя, потім ще один — високий черевик чавить сніг упереміш із жовтою глиною, потім ще один крок, потім ще.

— Ви б не заходили туди, — чує Паша.

Він обертається на голос: поруч стоїть чоловік, темна куртка вольфскін, гірські черевики, наплічник під ноутбук, старанно плекана щетина — дивиться іронічно, навіть поблажливо. Говорить упевнено, хоча, якщо придивитись, можна помітити дещо замале підборіддя, примхливі зморшки довкола рота, схоже, він і щетину відпускає, аби видаватися брутальнішим, аніж є. На вигляд йому років п'ятдесят, тож Пашу оглядає, як молодшого за званням. Так пасажир, що їдуть від початку, дивляться на тих, хто підсідає дорогою: ніби й квитки є в усіх, але зайві години, проведені в купе, надають незрозумілої переваги. Звати його Пітером, так він і говорить — Пітер — доволі стерпною російською, не приховуючи, втім, акценту.

— Краще не заходьте туди, — киває в бік кювету, — без ноги залишитесь. І взагалі давайте звідси йти, вони зараз одне одного стріляти почнуть від злості.

Розвертається, починає пробиратися натовпом. Паша озирається, бачить внизу густу снігову кашу, кидається слідом за Пітером.

Проштовхуються подалі від блокпоста, натовп стає не таким густим, Пітер обачливо оминає групу військових, які злісно щось один одному доводять, переступає через поранених, покладених просто серед дороги на ковдри й старі цивільні пальта. Паша йде за ним, крок у крок, намагаючись не дивитися в очі військовим. У дитинстві він так

проходив повз вуличних псів: головне, не дивитись їм в очі, подивишся — відразу відчують чужого. До військових Паша так і не звик за ці кілька місяців, завжди їх обходив. Коли перепиняли біля станції та щось розпитували, сухо відповідав, дивлячись співрозмовнику за плече. А тут їх стільки, і від них усіх іде незрозумілий запах — бруду й заліза, а ще тютюну й пороху. Паша боязко обходить чергову групу, помічає, як недовірливо дивляться на нього бійці, прискорює крок, наздоганяє Пітера. А той підходить до старого синього «форда», оточеного військовими. Бійці розклали на капоті самопальну карту з промальованими від руки стежками й позначеними червоним олівцем висотами. Карта під дощем розкисла й нагадує залиту вином скатертину в привокзальному ресторані. Пітер протискається між військовими, когось плескає по плечі, комусь, не відриваючи погляду від карти, тисне руку, відразу ж береться сперечатись, водить стриженным рожевим нігтем по розлізлій карті, кричить у запалі. Але бійці теж кричать і теж водять по карті своїми пальцями — чорними й промерзлими, не погоджуються з Пітером. Зрештою, один із них, схоже, старший, невисокий, міцно збитий, з коротко стриженным сивим їжаком на голові, плює, натягає на свій великий череп чорну спортивну шапочку, перекидає за плече автомат і дає всім команду вантажитись. Високий старий боєць, худючий і згорблений, згрібає карту, сідає за кермо. Поруч із ним сідає сивий, у спортивній шапочці. Всі решта пакуються назад. Пітер якимось чином впихається разом із ними, хоча його, наскільки можна зрозуміти, ніхто не запрошує, але він усе одно якось впихається і навіть пробує причинити за собою дверцята, аж раптом щось собі пригадує, вихиляється на вулицю й кричить до Паші:

— Ну, ви їдете? Скільки вас чекати? Давайте сюди!

Паша від несподіванки лякається й біжить до «форда».

Але позаду сидить щось із четверо бійців, і оскільки всі вони в бронежилетах, то видаються особливо широкими й масивними. Ну і Пітер, звісно, він теж займає місце, і як вони там усі поміщаються — важко зрозуміти. Паша нерішуче тупцяє на асфальті, але Пітер не здається:

— Давайте, давайте, — кричить, закликаючи плескаючи себе по худому стегну, обтягнутому чорною джинсовою тканиною.

Так і їдуть: попереду горбатий водій і командир, який вперто щось намагається розгледіти в шматках карти, позаду — бійці в

бронежилетах, Пітер, а на колінах у нього — Паша. Паші незручно, він ніколи не сидів на чужих колінах, хіба що дитиною. Бійцям теж незручно, за Пашу. Западає мовчанка, чути лише, як глухо постукують один об другий бронежилети.

«Форд» повільно котиться трасою, обганяючи безкінечну вервицю військових, що від блокпоста вибираються в бік станції. На їхню автівку озираються з надією, проте бачать кількість пасажирів і розчаровано відвертають голови. Але їхати випадає недовго: при в'їзді в селище водій забирає праворуч, тисне на газ, «форд», залишаючи глибокі, мов надрізи, колії в жовтому снігу, підкочується до мотельного паркінгу. Пашу випихають першим, за ним на вогке повітря вибирається решта пасажирів.

Двоповерхове приміщення, над головним входом вивіска «Парадіз». У правому крилі кафе, у лівому — автомийка, по центру — вхід на рецепцію. Вікна другого поверху повиносило вибуховою хвилею, господарі затягли вибиті шибки плівкою. Вгорі, на даху, стримить телевізійна тарілка, пробита в одному місці осколком, схожа на ранковий соняшник, повернутий на схід, у бік сонця.

Паркінг забитий технікою та машинами — важкі «крази», нерозмитнені легковики з польськими номерами, купа битих і тяганих автівок — без лобового скла, з посіченими дверцятами, з відірваними капотами. Віддалік стоїть цілий танк, завалений згори брудними кольоровими речами. На броні лежать, примотані мотузками, ковдри й спальники, торби, гірські наплічники, хтось навіть розкладачку збоку присобачив. Біля кафе стоїть натовп військових — курять, кричать, сперечаються. Ті, що привезли Пашу, теж рушають до гурту. Пітер скептично оглядає вивіску.

— Парадіз, — говорить, посміхаючись. — Швидше перше коло пекла. Ну, ви йдете? — кидає він у Пашин бік і йде до гурту.

Паша не вигадує нічого кращого, як піти слідом. Чому я за ним іду? — думає він, ідучи. Чому я взагалі його слухаю? — питає він сам себе, намагаючись не загубити в натовпі Пітерів дбайливо нестрижений хаєр. Штовхається між військових, заходить до кафе.

Кілька столів, барна стійка, над стійкою, вгорі, якісь мисливські трофеї: фазаняче опудало, оленячі роги, навіть чиясь відрубана голова. Паші здається, що псяча, хоча він може й помилятися. Збоку двері вбиральні, з іншого боку, на стіні, — плазма. За столами жодного

вільного місця, бійці сидять, дивляться в телевізорі самі на себе. За стійкою стоїть жінка, глядить на клієнтів із ненавистю, але ненависть у неї якась утомлена, та й сама вона якась пом'ята й недофарбована, в сенсі волосся в неї жовте з чорним корінням, так, ніби на полях по випаленій минулорічній траві пробиваються свіжі цьогорічні стебла. За спиною в неї, на полицях, стоїть кола й гірками лежать шоколадки. На прилавку перед нею темніє сушена риба. А все головне жінка дістає звідкись із глибини, з-під заваленої рибою важкої ляди. Дістає та розливає. Всі говорять одночасно, мало слухаючи й постійно перебиваючи інших, і запах від сушеної риби стоїть такий важкий, мовби тут третій день прощаються з небіжчиком.

Пітер впевнено просувається до стійки, весело киває жінці, та вдавано посміхається, не перестаючи наливати. Пітер про щось питає, жінка на знак згоди киває головою — так само не приховуючи ненависті, так само пильно озираючи зал. Пітер відчиняє бокові двері, Паша прослизає за ним і опиняється в сусідньому залі. Тут теж стоять столи, теж усе забито військовими, так само гамірно, і голоси зливаються в загрозливе голосіння, проте в кінці залу, під сходами, що ведуть кудись нагору, на другий поверх, є маленький столик, якраз на двох, і Пітер прямує туди, мимохідь вітаючись із бійцем, чорним від диму й алкоголю. Той, не дивлячись, махає рукою Пітеру й щось говорить, і коли Пітер відходить і падає на пластиковий стілець, боєць далі говорить і киває головою, ніби розмовляє з кимось невидимим. Паша присідає поруч із Пітером, звідкись відразу ж береться риба й алкоголь у пластикових стаканчиках. Пітер недбало підхоплює стаканчик і навіть стукає об чийсь інший пластиковий і одноразовий. Одноразове шурхотіння пластику, одноразове переливання алкоголю в горлянку. Пітер бадьоро затримує свій стаканчик у повітрі, потім ледь помітним рухом виливає його вміст під стіл, на кам'яну холодну підлогу. Після цього дістає з маленької, ледь помітної кишені так само маленьку фляжку, обтягнуту коричневою шкірою, відкручує, наливає собі звідти чогось смачного. Паші, втім, не пропонує — Паша хапає губами стаканчик, переливає в себе гірку палючу вологу місцевого розливу, закашлюється, хтось соває йому просто до рота шматок риби, і Паша старанно її пережовує, забиваючи запах паленого алкоголю мертвим запахом риби. Пітер дивиться на все це з чіпкою уважною огидою, причому незрозуміло, що саме цю огиду викликає — Паша чи

риба. Втім, Пітер швидко бере себе в руки й знову посміхається, і кричить щось у натовп, відповідаючи на чиєсь запитання, і коментує почуте за сусіднім столиком. Надпиває своє та береться за Пашу.

— Ви чим займаєтесь? — питає.

Паша вагається, якою йому відповідати. Зрештою, відповідає російською.

— Я вчитель, — говорить коротко.

— Ага! — сміється Пітер.

Лізе до кишені, дістає одну за одною дві пачки цигарок: нерозпечатану, з дешевими міцними, і почату, з полегшеними, майже без нікотину. Дешеві ховає назад, натомість виймає дві полегшені, одну простягає Паші. Паша відмовляється, Пітер дбайливо ховає зайву сигарету до початої пачки, а ось іншу недбало підхоплює губами, дістає з непомітної кишені новеньку «зіппо», великим пальцем лівої руки вміло відкидає кришку, підпалює, ховає запальничку назад до кишені, затагується. Він так болісно примружується, ловить себе на думці Паша, ніби самосад курить.

— І де ваші учні? — питає його Пітер, випускаючи дим, від чого голос його звучить хрипко й довірливо.

— На канікулах, — пояснює Паша.

Пітер охоче киває головою.

— Ага, — каже, — на канікулах. Школу й вигадали заради канікул, — говорить. — Я на канікули завжди їздив рибалити зі своїм старим.

— На річку? — уточнює Паша.

— На океан, — говорить Пітер.

— На який океан?

— На Тихий.

Паша не знає що відповісти.

— Ви куди збирались їхати? — питає Пітер, не дочекавшись відповіді.

— В місто, — Паша нервово совається на стільці. Пітер говорить так привітно, що йому відразу ж починаєш не довіряти.

— Ага, — знову тішиться Пітер. — Справи?

— Справи, — подумавши, погоджується Паша. — Племінник в інтернаті. Забрати хочу. На вихідні.

— У вас тут, бачу, щодня вихідні.

Паша думає, що краще на це промовчати.

— Мабуть, іншим разом заберу, — додає, помовчавши.

— Ага, — підтримує його Пітер, — місяці через два.

— Чьо через два? — не розуміє його Паша.

— Ну, поки нова лінія фронту встановиться, поки пункт пропуску запусять, — пояснює Пітер. — Що ж ви його раніше не забрали, раз у вас канікули? Ви що — новин не читаете?

— Не читаю, — чесно зізнається Паша.

— І я не читаю, — зізнається Пітер. — Я їх пишу, — додає він, витримавши дещо закоротку паузу й, розсміявшись, випускає навсідч тютюновий дим.

— І що робити? — розгублено запитує Паша. — У нього зі здоров'ям проблеми, боюсь за нього.

— Забирайте його тепер, — радить йому Пітер, посміхаючись, — вони ще кілька днів будуть звідти виходити, — показує він на бійців довкола, — їм усім зараз буде не до вас. У місті влада міняється. Хто знає, що буде з інтернатом. Новій владі, — киває він головою в бік, де на його думку має тепер бути нова влада, — не до інтернатів. Будуть чистити місто після ваших.

Паші ріже слух оце ось його «після ваших», але він стримується, не заперечує.

— Там же стріляють? — припускає Паша.

— Тим більше, — погоджується Пітер. — Тим більше. Не хотів би я канікули під артобстрілом провести.

Паша гарячково думає. Не вигадує нічого кращого, як подзвонити старому. Дістає «нокія», набирає.

— І зв'язок теж, місяці через два буде, — коментує Пітер. — І то — якщо ваша влада постарається, — Пітер знову робить наголос на слові ваша. — До цього не старалась, — додає.

Паша дивиться на екран — покриття справді немає. Хоча ще вчора вночі все було в нормі.

— Вони спеціально глушать, — пояснює Пітер, — щоби ваші, — показує довкола, — не знали, яка ситуація. Ніхто нічого не знає, ніхто нікому не довіряє. Середні віки, — додає він і старанно бичкує наполовину докурену сигарету в зробленій із порожньої пивної банки попільничці. — Ви не історію викладаєте? — прискіпливо дивиться на Пашу.

— Ні, — відповідає Паша, — не історію.

— Правильно, — хвалить його чомусь Пітер, — у вашій країні історію вчити — як рибу ловити: ніколи не знаєш, що витягнеш. Хоча мені подобається ця ваша любов до історії, — говорить Пітер, дістає нову сигарету, знову клацає «зіппо», знову пускає в стелю дим, — правильно-правильно, розбирайтесь, копайтесь, молодці. Що би я вам порадив, — продовжує Пітер, відкинувшись на спинку стільця й затиснувши сигарету двома пальцями, і Паша слухає його, аж зауважує, як до зали ввалюється четверо військових, і обличчя в них особливо темні, а рухи важкі й нервові, й очі в них червоні від злості та диму, окидають поглядом приміщення й чітко, безпомилково, відразу вираховують поміж бійців двох цивільних — Пашу й Пітера — і рушають у їхній бік, невблаганно оминаючи столи. І за столами раптом помічають цей рух, і розмови стихають, усі дивляться вслід цим чотирьом, що сунуть до їхнього столу, всі завмерли й напружились, лише Пітер так захопився розповіддю, що нічого не зауважує, сидить спиною до всіх, розглядає Пашу за пасмами диму й говорить із такими серйозними паузами, ніби сам дослуховується до власного голосу. — Я б вам радив обережно поводитися з історією. Історія, знаєте, така штука... — він замовкає на мить, добираючи в голові щось мудре, і раптом зауважує загальну тишу, і дивиться на Пашу пильно-пильно, і Паша не може зрозуміти, що він від нього хоче, аж тут до нього доходить, що він — Пітер — дивиться в його окуляри, дивиться й бачить там віддзеркалення тих чотирьох, що нависають у нього за спиною, і на якусь мить паніка пробігає його обличчям, нервово сіпається кутик вуст, і вена на шиї здригається від судомного бажання обернутися, проте Пітер уміло бере себе в руки й затулюється, щоправда дещо нервово, але затулюється, акуратно випускає в повітря дим і завершує, — яку ніхто не має права у вас відібрати!

— Хто такі? — говорить йому просто в потилицю перший. Паша злякано розглядає його берці — з розбитими носачами, з налиплою торішньою травою, — так само розбиті наколінники, важкі бокові кишені, наповнені чимось гострим і залізним, акаем, який він тримає на руках, мов немовля, що ніяк не засне, розгрузку з кількома запасними ріжками, ошмаття кольорового скотчу на рукавах, а головне — ніж, що стримить зі спеціальної кишені в районі серця, з чорним

руків'ям і глибокими на ньому зарубками. Паша мимоволі починає перераховувати ці зарубки, але боєць повторює:

— Хто такі?

Другий і третій стають обабіч, аби перекрити можливі шляхи втечі. Хоча яка втеча? — думає Паша у відчаї. — Яка втеча? Четвертий визирає першому з-за плеча та дивиться з такою підозрою, що Паша аж здимає окуляри, нібито щоб їх протерти, а насправді — щоб усього цього не бачити. А ось Пітер озирається на голос із безтурботною посмішкою:

— Преса, — говорить він і запихає руку в глибоку кишеню, очевидно, за посвідченням, і всі четверо вмиль напружуються, але Пітер уже виймає руку й простягає їм необхідні папери. — Все гаразд, — намагається говорити легко й просто, — преса. Ось посвідчення.

Перший бере посвідчення й, не зазирнувши, передає його за спину, четвертому. Ганс, каже, перевір. Ганс бере й уважно водить червоними перемерзлими пальцями з чорною землею під нігтями вздовж рядків. Пітер, посміхаючись, простягає руку, мовляв, давай, давай назад, у нас тут цікава розмова, не заважайте. І Ганс, завагавшись, уже тягне до нього руку з документами. Втім, затримує рух, і ще раз дивиться в папери.

— Ти коли кордон перетнув? — питає несподівано.

— Місяць тому, — говорить Пітер, витримавши паузу.

— Угу, — не надто вірить йому Ганс. — Я тебе тут з осені пасу.

— Та ладно, — з викликом відповідає йому Пітер.

— Да я тобі кажу, — з таким само викликом говорить Ганс, віддаючи Пітерове посвідчення першому. Той мовчки дивиться на Пітера.

— Послухайте, — каже Пітер, підіймаючись, від чого всі четверо знову напружуються. — Восени я тут теж був. Ось паспорт, там усі штампи.

Він дістає паспорт і соває першому. Перший мовчки передає паспорт за спину, сам не зводить із Пітера очей. Той намагається заспокоїтись, лізе до кишені, від чого всі вкотре напружуються, і дістає сигарети.

— Курити будете? — питає, перебігаючи очима від одного до іншого.

Але всі мовчать. А Ганс, погортавши паспорт, простягає першому, нахиляється й говорить щось йому на вухо. Перший киває та віддає документи Пітеру.

— Так а в чому проблема? — питає Пітер з удаваним занепокоєнням.

Перший військовий довго мовчить, дивлячись на Пітера, а коли той не витримує та відводить очі, говорить:

— Проблема в тому, — говорить, — що хтось стукає. Тобто передає дані. І схоже, що це хтось із цивільних.

— Чому з цивільних? — посміхається Пітер.

— Тому, що всіх інших ми знаємо, — відповідає йому військовий. — Хтось стукає. Ти не знаєш хто? — питає він раптом Пітера.

І тут вони всі вчотирьох беруть Пітера в коло. Той полотніє.

— Ні, — говорить, — не знаю.

— Точно? — перепитує його військовий.

— Точно, — не вагаючись, відповідає Пітер.

— Ну ладно, — говорить на це військовий. — Можеш іти, — каже він Пітеру й раптом повертається до Паші. — Тепер ти.

Паша розгублено чіпляє на носа окуляри й порпається в кишенях, знаходить паспорт, віддає його першому. Але відчуває, що цього недостатньо, що треба якось запевнити їх, мовляв, усе гаразд, жодних проблем із ним, Пашею, нема.

— Я з ним, — говорить він гарячково, повертаючись у бік Пітера.

І раптом зауважує, що Пітера вже немає, що той устиг зникнути, розчинитися в повітрі, забувши на столі непочату пачку міцних сигарет.

+

Паша сидить у просторій холодній кімнаті з комп'ютером і чорним сейфом — очевидно, в бухгалтерії. Вивіски він не розгледів: Ганс провів його сходами нагору, підштовхнув у сирі сутінки коридору, легко, проте наполегливо, щоби він навіть не думав опиратися. Хоча він і так не думав — пройшов темним коридором, майже наосліп, зреагував на команду за спиною, спинився. Ганс підійшов до дверей, спробував відчинити, дверна ручка в його долоні зламано скрипнула, двері не піддалися. Тоді він надавив на них плечем і тут-таки ввалився

до порожньої кімнати. Зайшов, скептично оглянув замкнений сейф, чіпати не став.

— Сиди тут, — крикнув у бік Паші. — Чекай.

— Довго? — перепитав Паша про всяк випадок.

— Скільки треба, — різко відповів йому Ганс. — Перевіримо — підеш.

Паша пройшов кімнатою, сів на один із трьох стільців під стіною. Потім подумав, пересів на інший. Ганс дивився на все це, проте мовчав.

— Будь тут, — сказав зрештою. — Не думай тікати.

— Добре, — відразу ж погодився Паша.

Ганс вийшов, старанно причинивши за собою зламані двері.

Паша сидить і чекає. У кімнаті прохолодно, вікно затягнуте плівкою, що не захищає від вітру та вологи, сидить і думає: як же я так піймався? До цього якось миналося. З військовими він час від часу перетинався, проте суто випадково й принагідно — на вулиці, в магазині, на станції. Коли питали, говорив, що вчитель. Зазвичай це діяло, незалежно від того, за кого ці військові воювали. Священиків і вчителів під час війни чіпають в останню чергу. І даремно. Паша пригадує, як уперше до нього заговорили люди зі зброєю, ще тоді, минулої весни, щойно все починалося, щойно вони з'явилися в місті, захоплюючи відділки міліції та зриваючи з державних установ прапори, й більшість місцевих просто не знала, як до них ставитись і чого від них чекати. Паша ось теж не знав і знати не хотів, ішов собі після занять додому, вирішив зрізати через парк, брів, не поспішаючи, сонячною травневою алеєю: навчальний рік добігав кінця, попереду було літо, хотілося зачинитися в кімнаті й не виходити звідти до першого осіннього дзвоника. І ось тут йому перепинили шлях двоє з автоматами. Тобто як перепинили, Паша зі своєю неуважністю й короткозорістю сам у них вривався, а вони вже мусили якось відреагувати: зброя в руках зобов'язує. І ось вони його зупиняють, хоча й зупиняють, слід сказати, доволі м'яко, без бикування. Паша пам'ятає, що частина з них, особливо не місцеві, а ті, що приїхали, саме так себе тоді й поводити: підкреслено доброзичливо, весь час усміхаючись до мирного населення. Цукерки дітям, місця в автобусі старшим, чемне стояння в загальній черзі: ми тут заради вас, ми такі,

як і ви, ми захистимо, будете далі навчати своїх дітей. Хочеться всім сподобатись, особливо — коли у тебе в руках зброя, і ти не знаєш, проти кого її доведеться застосувати. І ці ось теж говорили підкреслено доброзичливо, як до давнього знайомого, мовляв, куди так поспішаєш, чому під ноги не дивишся? І один, із круглим м'яким лицем, відразу ж засміявся дитячим безтурботним сміхом, а інший теж, схоже, хотів засміятись, тільки в нього не вийшло: так, скривив губи, відвів погляд. Паша відразу зачепився за цей його погляд — погляд рибалки, який вміє чекати, знаючи, на що саме чекає. І ще його ніс — просто вбитий в обличчя, вплющений поміж щік, як у старого сифілітика, ніс боксера. А круглопикий уже плескав Пашу по плечі, добродушно піджартовуючи з його окулярів. Паші це не подобалось, він це точно пам'ятає: штучно якимось і награно, ніби для них це вистава. Вони й виглядали неприродно, як актори, що вийшли з театру за сигаретами: свіжий камуфляж ще відгонив складом, піратські бандани, як у кримських пляжників, сонцезахисні окуляри. Старі, очевидно, відібрані в місцевих ментів акаеми, і разом із тим — новенькі білі кросівки, мабуть, нещодавно куплені, можливо, спеціально для цієї країни, для цієї війни, кросівки, у які ще не в'ївся вуличний пил і які ще не замастило травою, новенькі, святкові, що так не в'язалися з цим камуфляжем і цією зброєю. Паша стояв і дивився на їхні кросівки, не знаючи, що відповісти. А вони далі сміялись, і якимось так, ніби ненароком, безносий запитав:

— Ти взагалі — хто такий? — І далі криво посміхався, ніби говорив: питаю просто так, можеш не відповідати, хоча краще, звісно, відповісти.

— Учитель, — важко ковтнув слину Паша. Головне, подумав, аби не питали, який саме предмет.

— І чого ти вчиш? — мовби почув його побоювання безносий.

— Та всього потроху, — відповів Паша.

Стояв перед ними, не підводячи погляду, аж вони подумали, що боїться, і говорили вже не так доброзичливо, говорили скоріше зверхньо, як зі слабаком, який боїться глянути їм в очі. Хоча Паша насправді просто розглядав їхні нові кросівки.

— Хуйово шото ви тут усі вивчені, — сказав на це безносий, і вони знову почали сміятися.

І ось Паша кивнув їм, ніби прощаючись, мовчки обійшов і тихо-тихо, повільно-повільно почав відходити. Головне, щоби нічого не крикнули в спину, думав він, головне, щоби не крикнули нічого образливого. Йшов і навіть подих тамував, аби вони не чули, як у нього серце б'ється. Чому я їм нічого не відповів? — запитував сам себе потім. — Чому не відповів? Пройшов десять метрів, двадцять, півсотні, сотню. Сміх за спиною обірвався. Паша звернув доріжкою ліворуч, усе скінчилось.

+

Паша дістає мобільник, перевіряє час. Дванадцята. Сидить тут уже з годину, а за ним так ніхто й не приходить, ніхто його не відпускає. Почекаю ще, переконує себе Паша, ще трохи. Чекає ще, потім іще, і що довше чекає, то холодніше стає: вікно, затягнуте плівкою, зовсім не тримає тепла, знадвору час від часу б'є хвилями свіжий вітер. Паша намагається не звертати на холод уваги, потім починає сам себе жаліти, що ось треба ж було так невчасно вийти з дому, потім злоститься на військових, які тримають його тут, у холодній кімнаті, не маючи жодних на те прав. І що холодніше йому сидиться, то справедливішим видається власне обурення. Якого чорта? — говорить Паша подумки сам до себе. — Що їм треба? Зараз піду, все скажу. — І він рішуче підводиться, підходить до дверей і так само рішуче тягне їх на себе. Але двері риплять так погрозливо, що вся його рішучість умить вивітряється. І він стоїть, не відпускаючи дверної ручки, і сторожко дослуховується до коридорної тиші, дослуховується, проте нічого не чує. І тепер боїться вийти в коридор, аби нікого там не зустріти. І двері причинити теж боїться: раптом знову почнуть рипіти, раптом на нього хтось вийде з вогкої темряви. Стоїть і не знає, чого боїться більше. Але просто так стояти йому теж страшно, тож Паша боязко висовує голову в коридор.

А там порожньо. Я потім повернуся, говорить він сам собі, знайду кого-небудь, нагадаю про себе й потім обов'язково повернуся. Лишає двері прочиненими й наосліп рухається темним коридором, торкає одні двері, наступні, потім ще одні, за четвертим разом двері виявляються незамкненими, Паша штовхає їх і опиняється в мотельному номері. Розсіяне мерехке світло із затягнутого плівкою вікна після коридорних сутінків усе одно сліпить очі, Паша, мов під водою, розглядає розстелене ліжко, столик, заставлений порожніми пляшками з-під місцевого шампанського. В кутку телевізор показує новини, і в Паші таке відчуття, що він сьогодні ці новини бачив у реальному житті, на свіжому повітрі, за кілька кілометрів звідси. Він влипає в рухливу телекартинку й лише за якусь мить помічає на ліжку розкиданий одяг. Чорна спідниця, темні колготи й легка, невагома білизна. І ще блузка. І жакет. На жакеті бейджик, на бейджику надруковано ОФІЦІАНТ, а від руки синім маркером дописано *АННА*. Сама Анна, схоже, пішла в душ, здогадується Паша, почувши шум води, що б'ється об пластикові двері душової кабінки, розбивається об тепле жіноче тіло, стікає вниз її

довгими ногами, губиться в трубах. І якщо зараз Анна повернеться до кімнати й застане тут Пашу, буде скандал. Може, мене навіть розстріляють, припускає Паша. Треба йти звідси, думає він. Але дивиться знову на білизну, недбало розкидану ліжком, і розуміє, що білизна, мабуть, ще ховає в собі тепло її тіла, і добре було б дочекатися, коли вона повернеться, подати їй одяг, почекати, доки вона одягнеться, познайомитись. Хоча що знайомитись, думає Паша, Анна її звати, Анна.

Знайти б її після всього цього. Знайти й про все поговорити. Захоче вона зі мною говорити? — сумнівається Паша, слухаючи, як стікає вода. Він розвертається й несподівано бачить своє обличчя. У дзеркалі, на стіні навпроти. Давно не стрижене світле волосся, окуляри в тонкій недорогій оправі, мішки під очима, дводенний заріст, що додає йому не так мужності, як недоглянутості. Родимка на правій скроні, шрам на шиї, ще з дитинства. Поправляє окуляри, дивиться на пальці. Так, ще рука, яку він ненавидів. Ловить себе на думці, що не подобається собі. І ще ловить себе на думці, що насправді хоче собі подобатись. Виходить у коридор, тихо причиняє за собою двері.

+

Людей унизу стало ще більше. Або вони голосніше кричать. Паша прослизає між спин і, намагаючись не привертати нічиєї уваги, пробирається до дверей. В кутку сидить велика компанія, схилились над столом, про щось перешіптуються, час від часу відкидаються на спинки стільців, нервово сміючись. Один із них напівобертається й окидає зал лінивим, хоча насправді дуже уважним поглядом, чіпляється за Пашу. Ганс, упізнає Паша й нажахано завмирає, боячись поворухнутись. Гостре Гансове око лише на якусь мить примружується, спіткнувшись об Пашу, лише ледь-ледь вловимо здригається зморшка під цим його оком, всього лише на частку секунди, після чого погляд рухається далі, Ганс відвертається й плескає свого сусіда по плечі. Тоді сусід повертає голову, фокусує погляд на Паші й повільно підводиться. Паша стоїть, не рухається, навіть окуляри поправити боїться. Боєць ліниво йде в його бік, недбало оминає столи й компанії, підходить, гостро дивиться на Пашу, мовчить. Потому дістає з кишені Пашин паспорт, соває Паші в калічену долоню. Розвертається, ліниво йде назад. Паша якийсь момент приходить до

тями, потім швидко йде до наступної кімнати, хоче обійти барну стійку, і тут його тягне за рукав зовсім юний автоматник: шолом бовтається на руці, ніби казанок, високі черевики перемотані скотчем, схоже, зняв із когось, а шнурівки просто зрізав, тож тепер примотав чим міг. Скотч поскрипує від кожного руху, автоматник, не дивлячись на Пашу, тягне його за собою до бару, зараз, каже, не сси. Паша стоїть за ним, дивиться: автоматник показує жінці за прилавком два пальці як знак перемоги, але насправді просто замовляє ще дві, а поки жінка наливає йому, він нишпорить кишенями, аби розрахуватися, і дістає цілу жменю дрібних купюр, незадоволено їх оглядає, знову лізе до кишені, не випускаючи Пашиної руки, і раптом дістає ручну гранату. Жінці заціплює, а автоматник кладе гранату на прилавок і далі шарить кишенями, у той час як граната починає котитися прилавком, котиться, котиться, повільно-повільно, жінка не може відірвати від неї погляду, аж алкоголь виливається через край, і ті, що стоять поруч, теж помічають гранату та не можуть нічого вимовити, дивляться лише, як вона повільно-повільно підкочується до краю, як вона застигає, як перевалюється через край і летить на підлогу.

— Лягай! — кричить хтось над вухом і ломиться крізь натовп.

Жінка теж пронизливо скрикує. Паша вириває свою руку з руки автоматника й кидається до дверей, на світло. А світла о цій порі майже немає, світла мало, а те, що є, — вогке й застудне.

+

— Куди їдемо? — питає його таксист.

— Додому, — відповідає Паша.

— Воєнний? — питає таксист далі.

— Цивільний, — відповідає Паша.

— Ясно, — таксист незадоволено викручує кермо, так, як викручують мокрий одяг.

Спочатку мовчить, а тоді не витримує й починає говорити. Страшенно злоститься й нервує. І ось якщо не звертати уваги на його нерви та злість, то говорить він про те, що доріг немає, дороги просто роз'їбали, роз'їбали й усе тут, і немає тепер доріг, і раніше не було, і тепер немає. І незрозуміло, що його нервує більше: те, що їх не було, те, що їх немає, чи те, що їх, схоже, тут узагалі ніколи не буде. І ось він злоститься й нервує, і говорить, ось, мовляв, дороги й воєнні, і все

роз'їбали, і брат сидить у місті в підвалі, разом зі своїми, і не хоче звідти вилазити, я йому говорю, говорить він Паші, вилітай, вивезу на цей бік, тут хоч робота є, а там неясно, хто зайде тепер, і незрозуміло, що буде, може розстріляє тебе нова влада, а він сидить, боїться лишати будинок, а що будинок? — питає він Пашу, кому він на хрін нада, цей будинок, і дороги, говорить він, дороги роз'їбали.

— А що, — перебиває його Паша, — можна вивезти?

— Кого? — не розуміє таксист.

— Брата твого, — пояснює Паша. — Його що, можна вивезти? Усе ж перекрито.

І тут таксист вибухає. І починає злостиво заперечувати й доводити, і знову якщо не слухати зайвого, то говорить, що є сто двадцять п'ять варіантів в'їхати туди й виїхати назад. Можна хоч вагони звідти вивозити. Чим багато хто й займається. І що він зранку вже дві ходки зробив, об'їхавши всі блокпости й намахавши всіх генералів. І що по телевізору показують зовсім не те, і що він ось узагалі його не дивиться, бо там і дивитися немає чого.

— А що, — знову перебиває його Паша, — туди правда можна проїхати?

— Ну, — киває головою таксист.

— І до інтернату?

— До інтернату? — таксист темніє обличчям. — Можна, в принципі. Тільки там учора так валили.

— Роз'їбали? — уточнює Паша.

— Роз'їбали, — не заперечує таксист. — По-моєму, роз'їбали. Точно не знаю. Давно не був. Шо я там не бачив, в інтернаті-то?

Сидять і дивляться одне на одного: Паша — трішки повнуватий, неголений настільки, що можна вважати це бородою, в лижній шапочці й головне — в окулярах, через які йому відразу ж перестаєш довіряти; і водій — у безрозмірній шкірянці, потяганій і поламаній, так, ніби він у ній спить, ніби це його власна шкіра, схожий на стару ігуану в зоопарку. Здохне — навіть шкіру не здеруть, настільки витерлась. І картуз на голові в нього теж шкіряний і теж витертий, мов футбольний м'яч, яким довго грали на асфальті. Круглі риб'ячі очі, вуса, що прикривають рвану верхню губу, дивиться на Пашу, намагаючись зрозуміти, до чого той веде. А Паша теж дивиться на нього крізь скельця своїх інтелігентських окулярів і думає, що ця вся

його потертість, вона ж не від бідності, машина в нього нормальна, хоч і не нова, але, схоже, була в добрих руках десь у Голландії, і пахне від нього нормально, в сенсі не смердить — і то добре, а ось ця потертість... Таке враження, що він весь час треться об щось, мов кіт об господарську ногу. Або корова об телеграфний стовп.

— Так що, їдемо? — питає ігуана.

— А точно доведеш? — Паша мимоволі поправляє окуляри, тут-таки відсмикує руку, ненавиджу, думає, ненавиджу себе за цей рух, що ти їх поправляєш весь час, ці окуляри?

— До інтернату навряд, — говорить ігуана. — До вокзалу можу. Там розберешся.

— Ну давай, — невпевнено погоджується Паша.

— У тебе бабки хоч є? — питає про всяк випадок ігуана, примружуючи око. Хоча воно все одно не примружується, пронизуючи Пашу: кругле, риб'яче, водянисте, як ранкове повітря.

Водій викручує перед мотелем, просто біля ніг кількох військових, що стоять і димлять, і дивляться на них звично, себто як на рухому мішень. «Опель», залитий багном, чавить калюжі й стрибає вузькою асфальтівкою геть від траси, у сіру вогкість зимової панорами, яка враз відкривається перед ними, щойно вони вискакують на гірку й вивертають за лісосмугу. Звідси, від лісосмуги, поля обриваються вниз і тягнуться, скільки стає ока, а там, де вже нічого розгледіти не можна, за туманом і низькими хмарами, схожими на вантажні літаки, там теж щось є, щось дихає, горить, виблискує. Паша здогадується, що це і є місто. Таксист бовтається в ямах, стрибає, злоститься, а вже коли мотель зникає за лісосмугою, трішки розпружується, пригальмовує, зараз, каже Паші, скло протру, каже, і сходить на узбіччя, черпає там повні пригорщі твердого потемнілого снігу й починає протирати ним лобове скло. Паша дивиться, як розламується сніг, як він сповзає склом, розмиваючи простір, як болісно дмухає на скрижанілі пальці водій, як він притискається своєю потертою шкірою до брудного капота, дістаючи до скла, втираючи в нього крижані згустки, Паша вилізає назовні й дивиться на південь, намагаючись убити час, якого в нього, насправді, не так вже й багато.

Чорне від незібраного з минулого року соняшника поле, де-не-де сіре, аж до синього, снігове ошмаття, вогка жирна земля, глибокі сліди від техніки, що в'їжджала просто в цю темну соняшникову пройму:

невідомо, чи щоби відстрілятись і поїхати далі, чи щоби пропустити зустрічну колону. Паша робить крок уперед, крізь затвердлу снігову кірку гостро пробивається трава, краще туди не ходити, нагадує він сам собі й відступає ближче до машини, яка дає про себе знати за спиною теплим бензиновим запахом. За перемерзлим соняшником тягнуться ЛЕПи, ніби підставки для рибальських сітей. Чорний метал підтримує важкі поздовжні лінії дротів, що розтинають небо, витягуючись у дощ. У низині, далеко, за полями, темніють мокрою шерстю голі дерева дачного кооперативу. Цієї зими дерева взагалі особливі: чутливі, мов тварини, здригаються на кожен вибух, тримають у собі своє тепло, не вимерзають, прогрівають довкола себе чорні лунки, в яких темно зеленіє стара трава. Кора вогка й беззахисна — торкаєшся її та плямишся цим темним болючим соком, ніби фарбою, ніби кров'ю з надрізів. А за дачами, які тягнуться уздовж русла мілкої промислової річки, всуціль зарослої очеретом, ледве розгледити огорожу ремонтного заводу, що лежить у балці, а балка, заповнена дощем і туманом, вигинається в бік міста, і повітря стає таким щільним, що далі вже не видно нічого, але там теж щось є, більше того: там усе лише починається, там починається місто. І ще, останнє: збоку, на обрії, де світло небес відливає молоком і оловом, стоять труби комбінату — високі, холодні, мертві. І головне, ніде жодного птаха. Ніби тут був великий голод, і птахів поїли. А поміж цим усім має лежати лінія фронту. Справжня лінія фронту. І якщо раніше, доки місто було в облозі, Паші так жодного разу й не випало її перетнути, то ось сьогодні, схоже, перетнути її, цю лінію, доведеться. Ну що ж, заспокоює Паша сам себе, ну що ж.

+

Востаннє Паша їхав на таксі місяць тому, повертався з міста. Дорога прострілювалась, проте всі думали, що коли їхати швидше, то шансів загинути не так багато. Вони стояли на виїзді з міста, коло порожньої заправки, темною наляканою зграєю: Паша й кілька жіночок, що поверталися додому, на станцію, обтяжені торбами, мов гріхами. Їх довго ніхто не хотів брати, зрештою гальмонував і завмер посеред калюжі «жигуль», котрась із жінок махнула була водієві, мовляв, під'їдь, незручно добиратись водою, але водій так відчайдушно почав кричати, що всі мовчки полізли у воду. Він так і

кричав цілу дорогу, рвонувши від заправки, вискочивши в поле й женучи чорним вугільним простором між містом і станцією, ні на мить не збавляючи швидкості й ні на мить не вмикаючи фар, мчав і лаяв, як умів, нещасних жінок. А вони у відповідь кивали мовчки головами, ніби погоджувалися з усім, схожі на прочанок у церкві: прийшли каятись, тож і каються тепер, чого ж не каятись, раз прийшли. Паша навіть хотів перебити його, заступитися за жіночу гідність, але не перебив, не заступився, а, виходячи, ще й переплатив.

+

Дорога розбита настільки, що їздять нею радше з поваги до її минулого. З тим самим успіхом можна їхати чорним розкислим ґрунтом. Але ігуана-таксист, схоже, цю дорогу знає, як власне тіло: де треба — почухає, де болить — натисне. Коли на узбіччі з'являється великий дерев'яний хрест — завзято хреститься. Причому незадоволено кидає оком на Пашу, буде той хреститися чи ні? Паша вдає, що нічого не помічає. На розвилці й унизу, перед мостом, стоять покинуті блокпости, мов розорені кимось пташині гнізда. Домашній одяг, посуд, газети, розбиті армійські коробки, розтерзані вітром мішки з піском — усе це по-сирітськи лежить просто неба, забивається в ґрунт, змішується зі снігом і мулом. Проїжджаючи блокпост, ігуана щоразу напружується: ніхто не знає, що лишили по собі ті, хто гнів тут останні місяці, які несподіванки можна знайти в їхніх норах. Та й чий це блокпости — тепер і не зрозумієш: усе випалено, вибито осколками, і дерева довкола схожі на щогли рибальських човнів — гострі, високі, зовсім без гілок. А особливо страшно переїжджати міст, оскільки міст — об'єкт стратегічний, а кожен стратегічний об'єкт викликає найперше бажання його підірвати, висадити в повітря разом із тими, хто вирішив його, цей об'єкт, перейти. Ігуана аж очі заплющує, в'їжджаючи на нього. І Паша, побачивши таке, теж примружується. Так і їдуть якийсь час, наосліп. Страх — штука невидима, але всеохопна: ніби й не бачиш жодної загрози, довкола тихо, і навіть небо вгорі відблискує металевими пластинами, а ось саме лише усвідомлення, що ти на прицілі і що в'їбати може будь-якої миті, незалежно від кольорів і рухів у небі, робить цю всю ситуацію незатишною, і хочеться далі сидіти із заплющеними очима й рахувати, скажімо, до ста, доки від тебе відійдуть усі довколишні монстри.

Ігуана не витримує першим — тисне газ, вивертається між бетонних блоків із нанесеними червоною фарбою застереженнями та рве вперед вугільною заштрихованою дорогою. Проте, не виїжджаючи на черговий пагорб, біля чорної низької лісосмуги, що тягнеться праворуч від асфальту, вся суцільно з шовковиць і гострих акацій, раптом викручує кермо. «Опель» їхній хлюпається в снігову яму, мов пес у пінисте море, важко пробуксовує, відпльовується чорноземом і кригою, а все ж рухається, рухається вперед, виповзає потроху зі снігової каші, торкається колесами твердого, вигрібає на присипану гравієм траву, за якою ледь-ледь можна розгледіти стару доріжку, та, щоразу послизаючись на мокрій глині, пхається далі, уздовж чорних, як газетні заголовки, шовковиць.

— Ти куда? — лякається Паша. — А якщо міни?

— Да які міни? — злісно відповідає ігуана. — Тут роки два ніхто не ходив, дивись, яка трава.

Трава дійсно б'ється об днище «опеля» й лізе у вікна, і не виїхати б їм із цих хащів, якби не просипаний кимось завчасно гравій, невидимий, проте відчутний: хрустить під колесами, наче яблуко на зубах, і глухо пересипається. Ігуана задоволено тисне на газ, у небі просто над ними бовтається прозоре обіднє сонце.

— Колись була нормальна дорога, — пояснює ігуана задоволено, — можна було на дачі з траси проїхати. Заросло все, бачиш?

Довго їдуть невидимою доріжкою, толочать сухий бур'ян, притискаються до лісосмуги, щоб не помітили. Хоча лісосмуга наскрізь просвічується й продувається січневими вітрами, скрадайся не скрадайся — до першого поста, потім викручуйся як можеш. Попереду, з-поза шовковиць, уже проглядають перші дачні паркани, лісосмуга різко обривається — далі лише пласке поле, перекопане кротоми, і за ним — тиха, як смерть, дачна вуличка. Пашу знову охоплює невимовний страх, знову хочеться заплющити очі й заховатись під ковдру, але ігуана не витрачає часу даремно, тисне на газ і завертає вбік, просто в яр, туди, де має текти річка. І машина сповзає полем, підстрибуючи на кожній кротячій ямі, дачі залишаються вгорі, натомість вони справді сповзають майже в річку, вздовж якої тягнуться коров'ячі стежки, і ось цими коров'ячими стежками ігуана й править далі, все швидше й швидше, все далі й далі

від порожніх дачних віконниць. Паша не витримує й озирається, і встигає навіть розгледіти розбиті злі віконниці, але їх із ігуаною це вже не стосується, вони вже вискакують повз очерети на нормальну бетонку, мчать поганою, проте твердою дорогою, довго, невимовно довго трясуться цією бетонкою, потому пірнають під високу огорожу ремонтного заводу.

Дорога стає кращою, проте ігуана не поспішає, навпаки — пригальмовує. Прислухається, дивиться довкола. Паша опускає вікно. З вулиці тягне болотом і мертвою травою. Рушають далі. Огорожа тягнеться собі, тягнеться, нарешті попереду з'являються ворота — сині, металеві, розчахнуті настіж. Ігуана обережно підкочується. Порожньо й тихо. Але тиша така, ніби хтось вийшов і ось-ось повернеться. Тиша тисне й лякає. І щось там, за воротами, просто на землі, між подертими комбінезонами й перемашеним ганчір'ям. Щось зайве. Ігуана пригальмовує й дивиться туди, не відриваючи погляду. Паша висовується збоку, теж хоче розгледіти.

— Що там? — питає налякано. — А? Що?

— Собаки, — відповідає ігуана, важко ковтнувши слину. — Постріляли.

— Для чого? — не розуміє Паша.

— Хуй їх знає, — пояснює ігуана, — мабуть, щоб не шуміли.

Псів двоє. Обидва великі, темні, незрозумілої породи. Лежать у брудній воді, один коло другого. Кров під ними всоталась у сніг та асфальт, шерсть довкола ран позлипалася червоними згустками. Затверділий від смерті вишкір, гострі, але вже цілком безпечні ікла, скляні гудзики очей, чорні подушечки лап. Порожнє подвір'я, відчинені ворота. Ігуана мовчки рушає далі. На якусь мить виходить сонце. Паша дивиться проти сонячних променів, прикривається долонею, тоді переводить погляд на ігуану: йому здається, що очі в ігуани зволожуються. Від сонця, мабуть.

+

Ліворуч тягнеться бетонна огорожа, праворуч — фарбована в жовтий труба газогону. Труба в кількох місцях перебита, ніби кістка, болить і потребує допомоги. Проте допомогти ніхто не може: вулиця порожня, на трасі зовсім нікого, лише попереду якесь палене залізо,

так, наче хтось довго жував пересмажене м'ясо, не дожував, кинув остигати. Ігуана обережно об'їжджає палену гору.

— Танк, — каже, — 64-й. Горить, як дрова.

— Чим це його так? — питає Паша.

— Да яка різниця чим? — відповідає ігуана. — Це вже нормально. Там два трупи було, я цілий тиждень їздив, хоч би хто прибрав.

— А сам чьо не прибрав? — раптом обертається до нього Паша.

— Да нахуя вони мені! — різко відповідає йому ігуана, і кашкет його гостро й загрозово цілить просто в Пашу.

Паша не знає, що відповісти. Відвертається до вікна. Ігуана дивиться на дорогу, теж нічого не говорить.

— Страшно, — говорить ігуана несподівано, — страшно брати в руки мертва. Ясно тобі?

Паша мовчки киває, непомітно потираючи руки, ніби вони замерзли. Їдуть далі. А далі огорожа врешті-решт закінчується, ввіткнувшись у трасу, що тягнеться до міста. А за трасою стоять двоповерхові будинки, переважно тут і живуть робітники з ремонтного. Паша боязко оглядає вікна: половина з них вибиті, половина затягнуті плівкою чи забиті фанерою. Темні всі, людей немає. Паша думає, що востаннє живих людей вони бачили коло мотелю, але люди ті були такі злі, ніби й не люди. Ще була Анна, але він її навіть не бачив. Цікаво, яка вона? — думає Паша. — Впізнаю її, коли побачу? А ще був Ганс, Паша згадує Ганса, його важкий погляд, лінивий порух плечей — і здригається, озирається довкола. Ігуана виїжджає до траси й вагається. Опускає скло, висовує надвір свою шкіряну голову, слухає напружено. Збоку здається, ніби пригнується до повітря. А повітря пахне горілим і мертвим, багато не нанюхаєш, тож ігуана всовує голову назад, ховається в нору, швидко й нервово підіймаючи скло.

— Ніби нікого, — говорить Паші самими губами. — Спробуємо?

— Давай, — відповідає йому Паша. Також самими губами.

Обережно виповзають нагору. Огорожа лишається позаду, натомість ліворуч відкривається панорама з широкою трасою й низькими небесами. Неба так багато, що бачиш лише його, але ось очі звикають до такої кількості повітря, і вони помічають біло-сірого кольору пасажирський автобус із висадженими вікнами, а довкола автобуса — цілий натовп військових. Хто такі — невідомо: жодних

прапорів, шеврони з машини не розгледіти, та й не розуміється Паша на шевронах; темні, насторожені, стоять, тримаючи в руках зброю, і дивляться просто на них. Просто на їхній «опель». Дивляться уважно й здивовано, мовляв, хто це й звідки? Ігуана аж пригинається за кермом і мимоволі пригальмовує, і найбільше йому хочеться зараз дати задню й скотитися назад, за огорожу, але Паша розуміє, що назад у жодному разі не можна: лише не назад, тільки не назад. Давай, шипить він ігуані, дави, давай. Й ігуана слухняно давить, щоправда, не надто впевнено, але повертає й повільно-повільно рушає вперед. Так діти вночі йдуть у туалет: обережно, повільно, навпомацки, боячись наштовхнутись на відчинені двері. І обоє вони — і Паша, й ігуана — дивляться налякано в дзеркало й бачать, як від групи відокремлюється один боець і спрямовує свого «калашнікова» в бік їхнього «опеля», що так повільно віддаляється, і бачать ще, як хтось із його приятелів торкає його за руку, мовляв, кинь, не треба, але він рухом плеча скидає руку приятеля й знову підводить «калашнікова». І Паша ще думає: може, варто вийти, поговорити, пояснити, показати паспорт? Тільки ось хто це? Хто це такі? Як із ними говорити, що пояснювати? Тут уже хочеш не хочеш — ховатися нема куди, ігуану мов паралізувало, Паша втягує голову в плечі, додому треба було їхати, говорить сам собі, говорить, не відриваючи погляду від бійця, який дивиться їм услід із осудом та азартом. Але за спинами бійців, десь там, за пагорбом, раптом розламується тиша, лунає вибух, бійці сиплються на землю, як стиглі яблука в мокру траву, і той, хто цілився в них, теж припадає до асфальту й кидається на узбіччя, і це останнє, що Паша встигає розгледіти, оскільки ігуана втоплює педаль газу в днище свого «опеля» — і вони летять униз порожньою трасою, під мокрими небесами, в яких по обіді прориваються сонячні затони та сліплять очі, і вода довкола спалахує тисячею зблисків, як у березні, хоча потому небо зачиняється, мов двері ліфта, і знову стає срібно й волого.

Внизу, на кільці, ігуана порушує правила, вискакує на зустрічну, оминає барикаду, складену з дерев'яних піддонів, і мчить далі порожнім проспектом. Мчить і вистрибує на привокзальну — так само порожню, ніби всі, кому треба, давно поїхали. Пригальмовує, все, кричить Паші, вистрибуй, Паша справді вистрибує, у стрибку встигаючи-таки розрахуватись і навіть устигаючи обуритися з приводу ціни, ніколи не обурювався, платив, скільки казали, а тут щось

зачепило його: разом же боялись, разом нервували, що ж із мене тепер дерти, обурюється Паша, але платить, сука, платить, скільки кажуть.

+

Вокзал фарбований у жовте, але під дощем фарба стала темною, важкою. Державні прапори з колон завбачливо зняли: розуміють, що армія місто залишає, краще не нервувати тих, хто сюди зайде слідом. При колонах кошики для сміття, переповнені яскравими обгортками та пластиком. Згори, на порожніх пляшках з-під коли, зависло кілька закривавлених бинтів. Кров теж яскрава. Кошики давно ніхто не опорожнює. Навіть голуби довкола них не товчуться. Де вони, до речі? — думає Паша, короткозоро роззираючись довкола. Де взагалі бодай хтось? Рештки снігу на даху, кручені дерева віддалік, небо остуджено осідає згори. Паша ковзає поглядом вгору-вниз і раптом помічає їх — сотні теплих пташиних згустків, що стискаються, мов кулаки, сотні пташиних дзьобів, що націлились на нього згори, сотні очей, круглих, застиглих від постійного страху, голуби тиснуться одне до одного, щільно сидять угорі, над колонами, під вокзальним навісом, втискаються одне в одного, ніби їм холодно, хоча їм не холодно насправді, їм страшно: бояться гуркоту за комбінатом, бояться тиші прилеглих вулиць, бояться ртутних небесних відблисків, бояться того, що довкола нікого немає. Бояться Паші, який тут намалювався й товчеться під вокзалом, бояться його, не зводять із нього своїх круглих, як сонця, очей. Паші відразу ж стає незатишно, стоїть під прискіпливими пташиними поглядами, дивується, скільки їх туди набилось, як вони помістилися всі туди, думає, а коли щось станеться з вокзалом? Якщо згорить вокзал? Тоді що? Куди їм? Де ховатися? Раптом стає їх так шкода, і малого стає шкода: якого чорта він сидить у цьому інтернаті, давно час забрати його додому, якщо його мама — ідіотка, то що, вони зі старим не зможуть за ним дивитися? Зможуть, ясно, що зможуть, давно слід було це зробити, особливо — зважаючи на його стан, завжди відкладаю все на потім, завжди не вистачає часу на найважливіше, на найголовніше, завжди від усього ухиляюсь, відходжу вбік, не маю сміливості говорити, що думаю, і думати, що хочу, коли це все вже закінчиться? — питає Паша сам себе. І самого себе йому теж стає так шкода, так шкода, як оцих ось птахів, що дивляться на нього, мов на птахолова, приречено і з цікавістю. І ось

коли йому себе стає особливо шкода, Паша опускає очі й бачить вікна. А за вікнами бачить десятки очей, які так само, по-пташиному — приречено й прискіпливо, — пильнують за кожним його, Паші, рухом, за кожним його кроком. Дивляться із-за немитих вокзальних вікон, не відриваючись і не довіряючи. І тут Паша розуміє, що вокзал насправді забитий народом, що вони там сидять усередині, мов у церкві в обложеному місті, думають, що там їх не дістануть, дивляться крізь вікна на світ, який безупинно звужується. А коли на сусідній вулиці, за проспектом, сухо ламається автоматна черга, Паша зрештою приходить до тями й теж кидається до вокзальних дверей. Б'ється в них плечем, утискається в них, а вони не піддаються, а тут протріскує в повітрі ще одна черга, і Паша панікує, і вже шкребеться, як потопельник об днище пароплава, з якого випадково випав, аж доки чиясь дитяча, зовсім дитяча рука штовхає двері в його бік. На себе, розуміє Паша, на себе, і рве двері на себе. В обличчя б'є духом сотень невиспаних переляканих людей, запахом страху й поту, важким настоєм істерики й недосипу. Паша кидається всередину, між теплих тіл і мокрої тиші. Вони всі бачать, думає він, всі бачать, як мені страшно, який я переляканий, дивляться на мене, ніби я клоун, думає Паша, я і є клоун, нагадує він собі, що я сюди припхався, що я тут забув? Знімає окуляри, які миттєво запітніли в теплі, протирає їх рукавом светра, одягає (знову зайвий рух пальцем), озирається довкола з викликом, мовляв, слухаю вас, хто що хотів сказати? І зауважує з деяким розчаруванням, що на нього ніхто, зовсім-зовсім ніхто не звертає уваги, що ніхто на нього вже не дивиться, що всі, хто може, стоять при вікнах, визирають у білий світ, так, ніби забігли сюди з вулиці від дощу й тепер зазирають у небеса, чекаючи, коли дощ нарешті мине. А кому не лишилося місця біля вікна, той важко тісниться по лавах та кутах, очікуючи невідомо на що. Паша стоїть посеред цього людського пахучого й наляканого тлуму та розуміє, що стояти йому особливо теж немає чого, що треба кудись рухатись, і він починає рухатись, починає пробиратися крізь тягучий натовп, наче входить в одязі до осінньої води.

+

Лише жінки й діти, чоловіків немає. Паша єдиний із бородою. Так, мовби потрапив на жіночу зону. Де чоловіки? — питає він себе. Може, чоловікам сюди не можна? Може, вони в цей час займаються чимось

важливим, а я тут стою посеред залу очікування, зі своєю нікому тут не потрібною бородою? Може, чоловіки вже виїхали звідси, а жінок своїх залишили на вокзалі, в камерах схову? Цієї миті в кутку хтось дико зойкає — й усі озираються на цей крик, зал на коротко, всього лише на якусь секунду, завмирає. А потому починає гудіти й нерозбірливо кричати. Хтось відривається від вікна, хтось підводить сонну голову із сусідського плеча, хтось висовується з-поза колон. Жіночий вереск натомість не вщухає, навіть більше, у ньому прорізаються якісь окремі слова та інтонації, і Паша навіть не головою — легенями — розуміє: йдеться про дитину, тому кидається в натовп, намагається проштовхатись і відчуває цей жіночий дух, що обступив його звідусюди, дихання й запах сотні жінок, запах покинутого житла й поспіхом зібраних клунків, запах істерики та претензій, які немає кому висловити. Простовхується далі, пустіть, каже, пустіть, я вчитель, пустіть, але ніхто його особливо не слухає. Тим більше, що тут почуєш за лементом і вереском, який далі лунає з кутка, лунає, не затихаючи, аж Паша вистрибує на чийсь жіночі плечі перед собою, і жінка враз поступається місцем, обурено й голосно озираючись до Паші. Але йому все одно, він вивалюється в куток, бачить на підлозі жінку — добре одягнену, в сенсі дорогого — у якійсь шкіряній рожевій куртці й чоботах на підборах. Сидить на підлозі, на складеній картонці, й притискає до себе дівчинку років двох. Притискає, ніби її в неї відбирають, і горлає так, аби всі розуміли, що не відберуть. Хоча всі, навпаки, раді захистити цю жінку в рожевому, але не розуміють, що сталося й від кого її захищати. І дитина теж не може зрозуміти, що діється з мамою, навіщо вона втискає її в себе, що вона від неї хоче, і кричить налякано, оскільки не звикла бачити маму такою. І жіночки довкола теж голосять, ніби тут когось придушили. Паша розуміє, що ще трішки — і справді придушуть, тому присідає до жінки й починає її кликати. Але та дивиться на нього мертвим від страху поглядом і не заговкає. І ось тоді Паша не витримує, хапає жінку лівою рукою за голову й різко тягне на себе: шо? — шипить їй просто в обличчя, — шо? Ну? Жінка фокусує свій мертвий погляд на його окулярах і раптом каже, навіть не каже, а якось вихлипує із себе: зняли, каже, зняли просто з руки, зняли, поки ми спали.

— Шо зняли? — не розуміє Паша.

— Золото, — виє вона, — золото зняли.

— Хто? — намагається забрати в неї з рук доньку Паша.

— Не знаю, — та лише сильніше притискає малу до грудей, — не знаю. Ми спали.

— Хто? — Паша підводиться й озирається довкола. — Хто зняв?

Говорить тихо, але його чують, він це помічає. Чують і навіть очей не відводять. Дивляться важко, липко, але без страху. Дивляться, ніби питають: а ти хто такий, звідки, що тут робиш? Паша теж дивиться на них, ковзає поглядом по їхніх обличчях — сонних, заплаканих, озлоблених, і розуміє, що він тут справді єдиний чоловік, і що жодної довіри він тут ні в кого не викликає, скоріше навпаки, викликає підозру та роздратування. Так, ніби він їх сюди загнав, до цього приміщення, загнав і зачинив ізсередини, не дозволяючи нікому виходити, тож і зрозуміло всім, що всі проблеми тут — від нього, що це він у всьому винен, він має за все відповідати — бородатий Паша, вчитель у теплій куртці, який затерся тут між ними, винюхує щось, випитує. І Паша не витримує цих поглядів і цієї тиші, і схлипування за спиною, і дитячого вереску — гострого, мокрого — теж не витримує:

— Хто? Я питаю, хто зняв? Що мовчите?

Жінки справді мовчать, але розступаються. І з-поза їхніх спин виходить двоє. Першим іде приземкуватий, ніби натоптаний чимось, із жорстким волоссям і світлими, вигорілими на сонці очима. Схожий на начальника, але такого, колишнього, без підлеглих. У камуфляжному бушлаті з коміром із якогось дохлого бобра, у випрасуваних, зі стрілкою, брюках, заправлених у сині гумаки. А за ним іде другий, зовсім молодий, сопливий якийсь, із червоними, злими й припухлими очима. Наче всю ніч грав на комп'ютері і до того ж програв. Рухи нарвані, хода ламана, куртка з якимись блискітками, взуття дитяче — зелені кросівки, потемнілі від води. Ага, думає Паша, все-таки чоловіки є. Не всі виїхали. Найкращі лишились.

— Що тут? — питає приземкуватий.

Говорить, мішаючи слова, стоїть перед Пашею, а дивиться вбік і питає кудись убік, ніби з духами розмовляє. Говорить, а сам якось упевнено й уміло затискає своїм животом Пашу в куток, до жінки з дівчинкою, що затихла, заінтригована появою нових персонажів.

— Ось, — починає пояснювати Паша, теж мимоволі мішаючи слова, — жінщина, значить, спала, з дитиною, зняли золото. А вона, значить, спала, і золото зняли... — говорить Паша все менш упевнено.

— А ти хто? — приземкуватий питає його, хоча дивиться на жінку із заліпленим обличчям: чи хтось побив, чи сама впала. Тож Паша й не знає, відповідати самому чи жінка за нього відповість.

— Я? — перепитує він про всяк випадок.

— Ти, — повторює приземкуватий. — Може, ти і зняв?

— Я? — ще розгубленіше видихає Паша.

Він уже збирається сказати приземкуватому все, що про нього думає, і захлинається теплим застоєм вокзальним повітрям, аж тут його випереджають:

— Да він, він, — твердо, хоч і неголосно кидає збоку якась баба із золотими зубами.

Паша обертається на голос, йому аж подих забиває від люті, хоче її, цю бабу, розгледіти, шукає її очі, але бачить лише зуби, що тьмяно світять із натовпу. Паша ловить себе на думці, що ніколи не бачив стільки золота, може, це і є те золото, яке зняли, думає він, може, вона зняла його й заховала під язиком, і хоч говорити незручно, проте ніхто не відбере. Він сіпається вперед, аби і їй теж сказати все, що думає, але приземкуватий різко виставляє руку, Паша натикається на цю перепону, відкидається назад, знову рветься в натовп, але приземкуватий виставляє вперед цілу п'ятірню, розчепірює товсті пальці зі світлим, мовби вибіленим волоссям. Паша дивиться на ці пальці й злякано відступає.

— Стоять, — каже приземкуватий. — Стоять. Ти хто такий?

— Учитель, — говорить Паша.

— Да який учитель! — кричить збоку якась інша жінка, теж золотозуба, між іншим. — Він зняв!

— Тихо, — каже на це приземкуватий, важко підіймаючи руку. — Розберемось. Документи, — повертається він до Паші.

Паша думає: треба спитати, хто це, у жодному разі не можна давати йому в руки свій паспорт. І тут-таки лізе за паспортом. Приземкуватий натомість розуміє це по-своєму й перехоплює Пашину руку. Викручує її, ніби мокре прання, розвертаючи Пашу до стінки. А баби галасують уже всі разом:

— Він! — кричать. — Точно, він! Терся тут, штовхався!

Він!

— Тихо, — обриває їх приземкуватий і, звертаючись до молодого, наказує: — Кишені перевір.

— Хто ви такі? — нарешті видавлює із себе Паша, крутячи головою.

— Рот закрой, — радить йому молодий і починає нишпорити кишенями.

Дістає жуйки, дістає серветки, потім монети, потім канцелярські скріпки. Потім усе це вивалюється йому з рук і розсипається липкою підлогою. Потім він лізе кишенями джинсів, дістає гаманець, демонстративно, щоб ніхто його не запідозрив, розкриває, длубається там із неприхованою цікавістю, дістає старі квитанції, дістає карточку із супермаркету, повідомлення з пошти. Перераховує купюри, на мить затримується, давай-давай, киває йому приземкуватий, і молодий рішуче запихає гаманець назад, до Пашиної кишені, а сам обплескує Пашу по боках своїми кістлявими, як у смерті, долонями, а відтак лізе до рюкзака. Копається там, як у себе вдома, витягає бутерброди, пляшку з водою, старий пошарпаний детектив. А Паша стоїть і дивиться вниз, у куток, де жінка притискає до себе малу, і жінка дивиться на Пашу так, ніби ніколи, жодної хвилини свого нещасного життя не сумнівалась, що це саме він, саме Паша, ось саме цей бородатий в окулярах задрот зняв із неї її золото. І тут Пашу різко обертають лицем до народу.

— Хулі ти тут без документів шаришся? — питає молодий не так Пашу, як усю цю золотозубу бабську публіку. — А?! — говорить театральню, з притиском.

— Я з документом, — ображено відповідає Паша й відчуває, що ось-ось заплаче, і всі побачать, і сміятимуться, що ось цей — великий, здоровий, із бородою — стоїть і плаче.

Але плакати йому не дають. Приземкуватий обертається разом із Пашею, штовхає його вперед, і вони різницьким ножем прослизують крізь липкий маргарин натовпу. Спокійно, — кричить приземкуватий угору, ніби звертається до птахів, — розберемось. Птахи не відповідають.

+

Зсередини гніздо чергового по вокзалу нагадує камеру смертника: так само тісно, так само непровітрено. Жалюзі опущені, що там у залі — не зрозумієш. Екран компа на столі перемотано скотчем, скотчем — знову ж таки — до скла приліплено календарик за минулий рік.

Горнятко з монетами та канцелярськими кнопками, калькулятор, кілька профспілкових газет — на такому робочому місці важко любити клієнта. Ага, ще портативний телевізор — червоний, із запилуженим, ніби попелом присипаним екраном, схожий на мініатюрну газову камеру. Пашу заводять, ставлять до стінки. Приземкуватий причиняє двері на ключ, ключ ховає до кишені. Добре, що не проковтнув, думає Паша, дивлячись на це все. Хоче сісти на офісний стілець, проте молодий його випереджає — стрибає та відразу вмикає телевізор. Нічого особливо там не показують, а все ж з'являються якісь тіні, йдуть крізь дим, спливають кров'ю, сиплють на камеру прокляттями. Приземкуватий теж сідає, просто на стіл, жопою на калькулятор. Кидає бушлат із бобром на руки молодому, той так і сидить — із бушлатом на простягнутих руках, ніби хліб-сіль тримає. Приземкуватий схрещує руки на грудях, час від часу рішуче почухує щелепу — розбирається. Під бушлатом у нього темно-зеленого кольору піджачок, у тон із гумаками. Паша лізе нарешті до внутрішньої кишені, дістає паспорт, мовчки простягає приземкуватому. Той так само мовчки гортає Пашину синю затягану книжечку, зупиняється на фото (Паша швидко знімає окуляри, підсліпувато спрямовуючи зір у нікуди), знаходить прописку.

— Зі станції? — питає спокійно.

— Ну, — підтверджує Паша.

— Учитель?

— Учитель.

— Що зразу не сказав?

Паша знову хоче розплакатись. Але плакати не можна, і він починає виправдовуватись, мовляв, не встиг, не розібрався, не повторив, не почули, не так зрозуміли. Говорить-говорить, а сам думає: а з ким я говорю? Хто вони? Що вони роблять у кабіні чергового по вокзалу? Спитати б їх, думає Паша, спитати б...

Доки збирається спитати, хтось стукає у віконечко. Молодий флюгером обертається на своєму стільці, прочиняє вузьку амбразуру, перегинається, слухає, слухає, довго, безкінечно довго вислуховує чийсь безкінечно довгі плачі й нарікання, а потому починає відповідати. Голос у нього глухий, його й у кімнаті чути через слово, а що вже чують ті, спрагли, по той бік віконця — можна лише здогадуватись. І говорить він рішуче, так, мовби довго стримувався,

наче давно не мав аудиторії, а тут раптом така можливість: говори все, що хочеш. Нє, говорить він, не буде. І завтра не буде, додає. І післязавтра теж, не заспокоюється. І туди теж не буде, і звідти не буде, нічого не буде, малює він доволі печальну картину. Немає, каже. І його теж немає. І їх немає. Нікого, нікого немає! — не залишає жодної надії він. Але пасажери потойбіч віконця не відступають, не здаються, намагаються все-таки випитати в нього бодай щось. Але й молодий теж не збирається так просто видавати всі залізничні секрети. Куди? — перепитує він здивовано, — а хуй його знає, — дає вичерпну відповідь, зачинає амбразуру й повертається до Паші з приземкуватим. У віконце несміливо стукають.

Молодий, не обертаючись, б'є кулаком по склу. З того боку западає тиша.

— Так а ви шо, — питає Паша розгублено, — чергові по вокзалу?

— Чергові, — відповідає йому приземкуватий. — Ти, — каже, — вчителю, не ображайся, шо ми тобі руки ламали й мордою по плитці протягли: знаєш, шо тут у нас робиться, скільки тут чужих крутиться? Начальство уїбало. Ми за старших. Так шо не ображайся.

А Паша вже й не ображається. Після «вчителя» якось відразу попускається, зла не тримає, поправляє окуляри вказівним пальцем, поправляє — і сам себе за це ненавидить.

— Тобі куда нада? — питає його приземкуватий.

— Думав пересидіти й піти собі, — каже на це Паша.

Каже й чує, як на вулиці знову починає здригатись.

Якщо не визирати, можна подумати, що збирається на дощ. Приземкуватий теж чує, як гримить, причому чує, що гримить усе ближче, тому не поспішає та на Пашу не тисне, а просто собі говорить:

— Ну-ну, — говорить, — іди. Тільки не по мінах.

— А де міни? — запитує Паша розгублено.

— Да кругом, — викрикує весело приземкуватий і починає сміятись, штовхаючи кулаком молодого. Але молодий не сміється, грає гнівно жовнами, дивиться злісно.

— Мені до інтернату треба, — перебиває зрештою Паша.

Враз западає мовчанка. Приземкуватий багатозначно перезирається з молодим. Той лише присвистує.

— Ого, — каже приземкуватий. — Серйозно?

— А шо? — нервово відповідає Паша. — У мене племінник там.

— Нічого собі, — знову киває головою приземкуватий. — Нічого собі.

— А що таке? — дещо з викликом перепитує Паша.

Але вони далі мовчать і лише кивають головами. Навіть молодий не грає жовнами, сидить, розглядає похмуро свої зелені кросівки. Збоку може навіть здатися, що вся проблема для нього — у кросівках, були б інші кросівки — і настроїй був би інший.

— Так що? — не витримує Паша.

— Ладно, — зважується на щось приземкуватий, — ладно, Паш, — уперше називає Пашу на ім'я. — Давай так. Десь за годину Альоша, — показує на молодого, — поведе групу через відстійник до окружної. Доведе тебе до розвилки, там, де м'ясокомбінат, знаєш?

— Знаю, — пригадує Паша.

— Підеш із ними, — пропонує приземкуватий. — Біля м'ясокомбінату звернеш, там уже недалеко. Пройдеш через балку, вийдеш на гору, а там й інтернат. Ясно?

— Ясно, — каже Паша. — А куда він їх веде?

— З міста виводить, — пояснює приземкуватий. — Ось ти як збираєшся вибиратись?

— Звідки? — не розуміє Паша.

— Звідси.

Паша мовчить. А вони й не перепитують — і так зрозуміло. Попав, думає Паша гарячково, о, попав.

— Так що? — питає його приземкуватий. — Підеш?

— Піду, — погоджується Паша, напружено все зважуючи, — піду, — повторює упевненіше.

— Ну, підійдеш за годину сюда, до віконечка, — говорить йому на це приземкуватий.

— Ладно, — погоджується Паша, — підійду.

І хоче йти. Але двері приземкуватий не відчиняє. Дивиться на нього питально, ніби чекає на правильні слова.

— Скільки з мене? — здогадується Паша.

— Та ніскільки, — по-доброму всміхається приземкуватий. І тут-таки дістає з-під жопи калькулятор, щось там клацає і тим-таки довірливим голосом додає: — Ну що там у тебе є? Сотня є? Ну, давай.

Паша дає, скільки просять. Приземкуватий дістає ключа, прочиняє двері, сторожко визирає в коридор, швидко випускає Пашу,

зачиняється зсередини. Ніби на сповіді побував, думає Паша й виходить у зал очікування.

+

Б'є десь зовсім поруч, головне, б'є так, що незрозуміло, куди впаде наступна. Розривається весь час: то за коліями, то за проспектом. Усі тиснуться до стін, після вибуху починається приглушене виття, потім знову стає тихо. А тоді знову ламається тиша за вікнами й починається виття. Горить! — раптом кричать біля входу, і всі кидаються туди, визирають у вікно. Паша теж визирає, стоїть поруч із усім цим натовпом, який півгодини тому ледь не роздер його своїми золотими зубами, бачить, як за висотками підіймається масний чорний дим, настільки масний і настільки чорний, ніби там трупи палять. Де це? Де? — питає жіночка, низенька, в чорному пальті, з червоними відмороженими долонями, якими вона час від часу поправляє волосся, що вибивається з-під беретки. Де? А потім і сама розуміє де, і починає дико кричати, на повне горло, лякаючи й без того наляканих птахів і дітей. Що? Що там? — перепитують одна в одної ті, що стоять позаду, і діти теж налякано перепитують: що? що таке? І всі розуміють, що там таке: очевидно, в одній із цих висоток вона й живе, очевидно, десь там і горить, тому хай кричить, хай викрикує все, що може, чим тут зарадиш. Паша розвертається й проходить залом, повертає в коридор, минає чорні тіла, що лежать попід стінами, тиснуться під батареї, оскільки біля батареї безпечніше, пригинається на кожен спалах у небі, на кожен звук поза вікном. А коли вибухає зовсім поруч, за вагонами, присідає і так, зігнувшись, добігає до камер схову, протискається між тіл, знаходить якусь шпарку під колоною, падає туди, забивається, затихає.

Хтось тулиться йому в плече, лізе під лікоть. Баба, здогадується Паша, баба із золотом під язиком. Сидить, боїться поворухнутись, хай тулиться, думає, хай гріється. Коли я востаннє ось так лежав із жінкою? — згадує. Згадує, згадує, потім кидає. Іншим разом, думає, іншим разом згадаю. Добре, думає далі, тепло, безпечно та пахне жінкою. Щоправда, пахне вона, ця жінка, дивно: ніби хтось довго ходив у шубі під дощем, а потім заліз до тебе під ковдру. І пахне тепер псятиною — чимось живим, але вуличним, прибудним. Паша скошує погляд — так і є, пес. Як він тільки сюди прибився: мокрий, сірий, із темними переляканими очима.

Паша хоче його відсунути від себе, торкається рукою псячого хребта, відчуває, як пес приречено здригається. Давай, давай, каже Паша, іди звідси. Але пес упирається й не йде, повертає до нього

морду, зазирає Паші в лице, натякаючи, що йти йому звідси нікуди. Власне, як і самому Паші. Неправильно все це, думає Паша, пес мав би захищати, огризатися, а тут навпаки: лежить, засунув голову мені під лікоть, ніби не хоче нікого бачити.

Та й інші тут — відводять очі, загортаються в ковдри, зариваються у власний одяг, як риби, що ховаються в мул. Віддалік, в іншому кутку, на стільці сидить старенький. Зелене жіноче пальто, розмокла вуханка. Стілець приніс, очевидно, з дому. Тримає на руках якісь перемотані подушки. Кожен, тікаючи, щось тягнув за собою, він ось, схоже, вирішив, що без подушок вирушати кудись немає жодного сенсу. Паша роззирається, розглядає публіку. Хтось спить на ковдрі, просто на підлозі, хтось обкладається торбами, щоб жодної не потягли, хтось прикотив валізу. Але переважно речей на руках небагато. Зрозуміло: поспішали, хапали, що трапиться під руку. Передусім документи й коштовності. А тепер сидять і недовіжливо дивляться довкола: маючи в кишені золоті сережки, не надто охоче знайомишся з невідомими біля камер схову. Паша ловить ці погляди — погляди людей, у яких є що відібрати, було би бажання, і які через це вразливі та беззахисні. Вдома ти спробуй познаходь усі ці браслети й купюри. А тут усе при них: добре понишпори в кишенях чи за пазухою — все знайдеш, усе відбереш. Вони самі це розуміють, тому й дивляться довкола зацьковано, ковзають поглядом по чужих тілах, а коли зупиняються на тобі, то в погляді відразу ж з'являється страх і ворожість. Пес це теж відчуває — нікому він тут не потрібен, ніхто його тут не тримає, і розраховувати він тут може не так на чийсь великодушність, як на слабкість. Мабуть, тому й вибрав безпомилково Пашу.

+

Цього разу б'є просто над головою. Аж гасне світло. У темряві жінки знову починають вити. Пес ще глибше заривається Паші під лікоть. Паша б теж радо заховався під чийсь лікоть, ось тільки немає такого ліктя на цьому вокзалі. За якийсь час світло з'являється — лампи пульсують, слабо освітлюючи коридор. Жінки відразу ж заспокоюються: хтось дістає їжу, хтось длубається в торбах, хтось перевіряє кишені. Паша не витримує, встає та рушає на вихід. Пес, ясна річ, суне за ним. Проходять темним залом очікування, дивляться крізь вікна. Дим за висотками осів під дощем. Знадвору тихо, бити,

схоже, перестали. Дихати в залі стало ще важче. За вікнами розливається темне срібло січневого неба. Паша проштовхується до вікна. Жінки незадоволено слідкують за кожним його рухом. Паша почувається злодієм, що повернувся на місце злочину. Що я тут стою? — думає він. — Чого чекаю? Зараз прилетить що-небудь, привалить плитою, ніхто не відкопає. Коли там Альоша має нас вести? Паша дістає мобільник, дивиться на час. Ще півгодини. Куди він нас поведе? Що за ідея — пхатися шпалами через промзону разом із купою баб? Далеко ми так дійдемо?

Давай, вали звідси, говорить Паша сам до себе й рішуче йде до дверей. Перед дверима завмирає. Чує, як тілом, від легень, прокочується слабкість і нерішучість. Але глибоко видихає, штовхає двері й виходить на вулицю. Двері за ним моментально причиняються. Але пес також устигає вислизнути.

І ось Паша стоїть на порозі, і знову чує над собою голубине дихання, розглядає небо, в якому час від часу пропливають темні нитки диму. Перебіжу проспект, вирішує, заверну у двори. Вийду до висоток. Там, схоже, вже відстрілялись. Якщо зупинять, скажу: додому йду. Пробігається кишнями — паспорт, ключі, гаманець, мобільник. Можна йти. Але не йде. Стоїть і не розуміє, що не так. Занадто тихо. Зовсім тихо. Незвично тихо. За останні місяці він просто звик, що повітрям регулярно струшує. Ще годину тому струшувало. Ще півгодини тому зникло світло. А тепер ось тихо. І порожньо. І дим протікає небом теж тихо й печально. І ось у цій тиші Паша раптом починає розрізняти гуркіт. Щось рухається з боку проспекту, рухається в цей бік. І хоча нічого не видно, гуркіт стає все виразнішим і загрозливішим. І добре було б кудись від цього гуркоту сховатися, забитись комусь під лікоть, пересидіти в кутку, заплющивши очі від страху. Пашу охоплює паніка. Що робити, думає, куди бігти? Голуби над головою теж починають нервово шарудіти крилами. І жінки за спиною поприлипали до вікон, визирають звідти, не розуміючи, що відбувається: що це за гуркіт, звідки він? Паша стоїть закам'яніло на порожніх розкислих сходах і відчуває на собі всі ці погляди: і напружені погляди жінок, і недовірливі пташині погляди, і ще чийсь погляд, погляд чогось невідомого, що розглядає його нізвідки. І коли очікування стає аж надміру багато, так багато, що від нього починає боліти серце, з-за рогу на привокзальну вивалюється танк — брудний,

зелений, із прив'язаними ззаду колодами, із трьома пасажирами нагорі. Різко вивертається та мчить у бік вокзалу. Підкочує просто до сходів із колонами, грізно випускає дими, завмирає. 64-й, автоматично вгадує Паша. Башта повільно-повільно рухається, наводячи гармату просто на Пашу. Зараз вистрілить, думає Паша й навіть повітря скотнути боїться, зараз вгатить просто по мені. Відчуває, як береться холодним потом його футболка, відчуває, що не відчуває власних ніг, відчуває, що не відчуває загалом нічого. Дивиться на цю гармату як заморожений. І ці троє, що сидять нагорі, дивляться на Пашу з непідробною цікавістю, мовляв, що за очкарик, звідки він тут? Про щось весело перегукуються, Паші не чути про що, зрозуміло, що говорять про нього, і зрозуміло, що нічого хорошого не говорять. Брудна форма, перемашені димом обличчя, важкі накипи землі на взутті. І прапор над баштою — темний і замащений, мов бинт, який довго прикладали до відкритої рани. Паша намагається зрозуміти, що це за кольори, але їх навіть не вирізниш. Одне слово, прапор не такий, як над його школою. Головне — не рухайся, застерігає Паша сам себе, стій, де стоїш.

І тут машина глухне — і стає по-справжньому тихо. І птахи втискаються одне в одного. І жінки за вікнами притихли, дивляться. І пес ховається в Паші під ногами, боязко озираючи невідомих. Але один із бійців, той, що сидить просто коло башти, обіймаючи гармату, кричить:

— Ей, давай-давай!

Паша розгублено озирається, не знаючи, що робити.

— Давай-давай, сюда! — кричить весело боєць.

І тут Паша розуміє, що кричать не до нього. Кричать до пса. Не віддам, вирішує Паша, нізащо не віддам. Але боєць уже шарить кишенями. І дістає звідти замусолений снікерс. Розриває упаковку, надкушує, решту кидає на асфальт, просто під танк. Пес тут-таки зводиться на лапи й, підібгавши хвоста, спускається вниз. Хапає снікерс, пожадливо його ковтає, лягає під машиною, намагаючись не дивитися на Пашу. Бійці сміються, Паша теж розгублено посміхається, хоча що тут смішного.

Тоді той, що кричав, підводиться та стрибає вниз, на асфальт. Від його підборів навсібіч летять кавалки землі. Поправляє пасок від автомата, стягує з обличчя сірого кольору арафатку. Високий, міцно

збитий, спортивний. Ліва половина голови сива, від чого він схожий на арктичного лиса. І погляд у нього лисячий — хижий і недовірливий. Чорні наколінники, потріпаний бронежилет, шкіряні рукавички без пальців. Слідом зістрибують двоє інших. Теж брудні, один у теплому бушлаті, інший у шкірянці, під шкірянкою — камуфляж. Підіймаються сходами, підходять до Паші, дивляться знизу вгору, але так, що Паша ні на мить не забуває, хто тут головний.

— Хто такий? — питає той, що в арафатці, лисоподібний. Говорить російською, але з якимось дивним акцентом, так, мовби чув цю мову лише по телевізору. На мить із туману проступає сонце, зблискує на його сивині.

Паша завчено пояснює: школа, канікули, інтернат, племінник. Дістає паспорт, відкриває на прописці.

— Місцевий? — дивується лисоподібний. — А чьо не воюєш?

— Інвалідність, — відповідає Паша й дивиться на паспорт у руках бійця: віддасть чи не віддасть?

Той крутить документ у руках, ще раз гортає потріпані сторінки, ще раз поправляє арафатку, складає паспорт, витримує паузу, віддає документ Паші.

— А шо з тобою? — питає.

Паша показує йому праву долоню, відчайдушно намагаючись розчепірити пальці.

— Шо? — не розуміє боєць.

— Да з пальцями в нього біда, — говорить йому з-за спини той, що в шкірянці. — Бачиш?

Паша про всяк випадок далі показує всім долоню, ніби підтверджуючи: точно, біда. Лисоподібний недовірливо приглядається до його руки, але швидко втрачає інтерес — і до Паші, і до його біди.

— Хто там? — киває головою на вокзал.

— Жінки, діти, — говорить Паша, ховаючи паспорт до внутрішньої кишені.

— Військові є?

— Не бачив.

— А в тебе зброя є?

Паша мовчить.

— Да яка в нього зброя? — сміється з-за спини той, що в шкірянці.
— Пішли вже.

Сивий повертається, свистом кличе пса. Той слухняно підбігає, не підіймаючи на Пашу очей, тягнеться за бійцями. Сивий підходить до дверей, упевнено тягне їх на себе. Всі четверо, разом із псом, зникають у приміщенні.

— Йдіть ви к чорту, — говорить Паша та бреде вбік, на першу платформу.

+

Взимку він завжди згадує дитинство: чорні дерева в снігах, робітники тягнуться від станції, ніби мисливці повертаються з ловів. Золота електрика, сині призахідні тіні. Ось нині теж зима, і свята ще не завершилися. Дощ із туманом наповнюють ґрунт водою, і небо від такої кількості вологи схоже на потопельника при березі — набрякле, із синім відливом на сірому тлі. На таке небо навіть дивитись не хочеться. Паша й не дивиться — сидить на лавці, з подивом розглядає під черевиками торішню траву, що пробивається крізь плитку й сніг, стигне на свіжому повітрі. Паша піднімає капюшон, у куртці тепло, спину зігріває рюкзак. Можна сидіти так безкінечно, відчуваючи, як ранні січневі сутінки спускаються з неба, наповнюють собою, наче фіолетовим барвником, простір, розмивають предмети, роблять лінії нечіткими. Чому він пішов від мене? — думає Паша про пса. — Чому не залишився зі мною? Дивний час: нікого не можна втримати, ні за кого не можна вчепитись. Уперше він відчув це кілька місяців тому, восени, коли місто почали брати в лещата, залізниця зупинилася, станція затихла. У молодших класах школярі про це не говорили: боялися, не знали потрібних слів. Старші теж нічого не знали, але нічого й не боялися. Сварились, перекрикували один одного, мало зважаючи на Пашу. Він не втручався, коли школярі просили розсудити їх, віджартовувався, переводив розмову на домашні завдання. Це не ваша справа, говорив, ваша справа — добре вчитись. Але вони вчилися погано. І поводитись погано. І на Пашині слова просто не звертали уваги. Одного разу, коли гриміти почало особливо близько, Паша спробував їх вивести з класу, в укриття, як він сказав. Його висміяли, діти поприлипали до вікон, вишукуючи в небі дими. Паша постояв, потоптався на місці й пішов до укриття сам. У коридорі наткнувся на директорку — густий шар косметики, намальовані брови. Схожа на клоуна, який багато й довго п'є. З вами все гаразд? — спитала. Паша

кивнув: так, усе гаразд. А з вашими дітьми? — запитала вона без цікавості. І з ними теж — усе гаразд, запевнив Паша. Діти після того з ним і розмовляти не хотіли, ніби його й не було. Ніби не було його предмета. Коли уроки закінчувалися, Паша полегшено видихав і йшов додому. Коли зранку треба було йти на уроки, теж зітхав полегшено. Найкраще він почувався на тій півтисячі метрів, яку треба було пройти від дому до будівлі школи. Іноді, йдучи ввечері додому, сідав на зупинці, удавав, що чекає на маршрутку. Ховав голову в комір, сидів, дивився на темні яблуневі сади, за якими спалахувало й гуркотіло. Небо восени таке гулке, все в ньому відбивається й відлунює, як у порожній цистерні. Що я міг їм сказати, думає Паша, чого я їх узагалі можу навчити, крім граматики? Кожен сам собі вирішує, що робити, з ким бути. Кожен — сам за себе, думає Паша й щільніше кутається в куртку — від густого туману, від сутінків, що обступають вокзал, від вибухів, які знову починають рватися десь за висотками.

+

— Ей, дядя, — говорить хтось незадоволено, — ти тут живий?

Паша різко підводиться, ще не до кінця прокинувшись, так що в роті лишається солодкий присмак сну й затишку. Перед ним стоїть Альоша: куртка защеплена під горло, від чого голова його видається якоюсь пташиною, і погляд теж — як у пташки. Скажімо, у стерв'ятника. Стоїть, перетоптується в холодній воді зеленими кросівками, витягає з кишень червоні долоні, дихає на них холодним повітрям, шморгає відмороженим носом, дивиться кривавими білками.

— Ідеш, — питає, — дядя, чи тут будеш мерзнути? Давай, уплочено, нада йти.

— Іду-іду, — відповідає Паша, встає й бачить, що Альоша тут не сам.

За ним під дрібним, ніби розпорошеним, дощем бреде з десяток пасажирів. Першою йде жінка, років сорока, у темній дутій куртці, короткій спідниці, на високих підборах. Добре одягнена, з нормальною зачіскою. Впевнена в собі. Збоку подивитись — повертається додому з офісу. У нормальному житті — яка-небудь бюджетниця, що вміє брати хабарі. Єдине що — несе на спині великий мішок із будівельного магазину, а в мішку щось важко подзенькує, щось на зразок металевого посуду чи мідного начиння. Наче церкву пограбувала, думає Паша. За

нею, тримаючи одна одну попід руки, йдуть ще дві жінки, дуже молодша й сильно старша. Очевидно, донька й мама. Старша молодшу постійно кличе Аннушкою, а молодша їй у відповідь узагалі нічого не говорить. Аннушка трішки забігає вперед, як бігунка, що хоче відірватися на повороті. Але мама не пускає. Повисла на лікті, мов старе пальто, тримає у вільній руці спортивну торбу з речами. За ними котить дитячий возик зовсім юна дівчинка. Паша ще думає, що міг її вчити. Хоча чому її вчити? — питає сам себе. — Вона, схоже, й без мене чудово з усім порасться. Возик завалений пляшками з водою та одягом — навіть не спакованим, просто зваленим великою вологою купою. Колеса на возику побиті місцевими хідниками. Видно, що ним активно користуються, що це незамінна річ у господарстві. Хоча ось дитини немає, і де вона — питати не хочеться. Далі тягнеться жіночка в шубі, а крім шуби, в неї нічого й немає, в сенсі ні валіз, ні мішків, ні торб: схоже, єдина родинна цінність — ця її шуба, ось вона її й не скидає, зрослася з нею. На білку схожа, думає Паша. Йде, тупцяє по калюжах розтоптаними черевиками. Підбори перекошилися від часу, тож ззаду здається, що жінка має пару копитець. За ними якийсь старий тулить до себе, під полу пуховика, дівчинку-підлітка, теж доньку або внучку, в сірому весняному пальті, з розбухлим портфелем у правій руці. Потому йде впевнена в собі молода білявка, міцно затиснувши в одній руці пачку сигарет, а другою тримаючи валізу на колесах.

На білявці кросівки, дерті джинси й помаранчева курточка. Якщо будуть стріляти, почнуть, очевидно, з неї: вона тут найяскравіша.

Паша пропускає всю цю дивну процесію та прилаштовується позаду. Це недовго, думає собі, дійду з ними до м'ясокомбінату, далі — сам. А процесія йде повільно, ніби ніхто нікуди не поспішає, ніби часу у всіх — цілий вагон, один із тих, що сотнями стоять тут у тумані, як сонні тварини. Більшість — розбиті й спалені, частина — зі рваними наскрізними дірами, хоча є й більш-менш неушкоджені. Стоять, чекають своєї черги: живим не залишиться ніхто. Валка повільно рухається платформою, зупиняючись і присідаючи на кожен яскравий спалах у вечірньому небі. Коли платформа закінчується, Альоша зупиняється, обертається до групи. Всі завмирають. Дівчинка-підліток задирає голову до дідуса, щось питає, але той прикладає пальця до

вуст: мовчи, слухай, не тепер. Альоша рішуче витирає шмарки, озирає публіку.

— Значь так, — каже, — мобільники вимкніть, не куріть.

Як у театрі, думає Паша.

— Йти за мною, — продовжує Альоша незадоволено. — Краще мовчки. Краще швидко. Засічуть — я за вас не відповідаю.

— Чорт, кого я слухаю? — думає Паша. Але нічого не каже: команда була мовчати.

Альоша зістрибує з платформи просто в туман. Жінка з мішком чекає, чи він, бува, не подасть їй руки, чи не допоможе спуститись. Але, не дочекавшись, теж зістрибує вниз. Мішок дзвенить залізом. Альоша звідкись із темряви загрозливо шипить. Далі в темряву стрибає Аннушка, тягнучи за собою маму. Стрибає доволі вправно, а ось старенька летить за нею слідом, як баласт із повітряної кулі. Дівчина з возиком теж хоче зістрибнути, проте не наважується. Тут уже Паша не витримує, підходить, проштовхавшись, спочатку стрибає сам, тоді бере возика, потім подає руку дівчині. Ставши ногами на тверде, дівчина боязко видає руку, хапає возика, зникає в тумані. Далі до Паші рішуче пробивається білявка, кидає вниз валізу. Паша, здираючи шкіру на руках, ловить, ставить на землю. Потому ловить білявку.

— Акуратно, — холодно радить вона. І теж зникає.

Далі Паша обережно опускає онучку, за нею подає руку дідусеві. У дідуся долоня кістлява й непоступлива. Такими руками старі вчителі в поганих школах тягають двієчників за вуха. Останньою залишається стояти копитонога. Паша простягає до неї руку, жінка спирається на його долоню, дотик її виявляється приємним і сухим, наче вона щойно вийшла з теплої квартири, на диво легко зістрибує вниз, наштовхується на Пашу, так само легко від нього відштовхується, швидким рухом прибирає волосся. Обличчя в неї мокре від дощу, але усмінене, мовби вона тішиться такій прогулянці. Може, просто не хоче виказувати, як їй страшно.

— Що в тебе з пальцями? — питає Пашу. — Перелом?

— Все нормально, — відповідає Паша неохоче.

— Ясно, — не вірить вона, розвертається, тупцяє залізничним гравієм на своїх стоптаних копитах.

Паша ще раз озирається на вокзал. Бачить, як із приміщення на платформу виходять люди з автоматами, за ними вибігає приземкуватий, без бушлата: поспішав, очевидно, не встиг одягнутися. За ними вибігає Пашин пес, крутиться в усіх під ногами, тримає в пащеці щось темне, щось, на що краще не дивитись. Паша й не дивиться.

+

Під ногами скрипить гравій, час від часу трапляються порожні пляшки та пакети із супермаркетів, сніг уздовж залізниці давно випалений згорілими вагонами. Альоша йде, як зомбі. Себто цілеспрямовано. Жінки за ним ледве встигають. Особливо важко білявці. Тягне за собою валізку, що підстрибує на камінні й повсякчас перевертається, тягне її, мов якір, не може кинути. Паша її наздоганяє, пропонує взяти валізу. Але білявка якось підкреслено й демонстративно лякається й відсажується від Паші, відтак сухо дякує, але краще б узагалі не дякувала. Паша зупиняється, пропускає рештку їхньої урочистої ходи. Не вийшло? — сміється жінка в шубі, киваючи на білявку. Угу, відповідає їй Паша, чекає, коли всі відійдуть, потому теж рушає.

Спочатку все йде як слід: Альоша перебігає — й усі біжать слідом, Альоша присідає в мокрий бур'ян — і всі присідають, як уміють, Альоша каже закрити рота — хто ж не послухає Альошу. Швидко відходять від запасних колій, пролізають під цистерною (далі лінії обірвані, пояснює Альоша, струмом ударити може), йдуть довгим коридором зі спалених і покритих вагонів. А потім вагони закінчуються, і там, де стрілка, і колії вивертають на північ, Альоша бере ліворуч, якоюсь лише йому одному відомою стежкою відходить від колій, рухається високим сухим очеретом, оминає спалену вантажівку, перестрибує через рівчак, залягає під покривленим бетонним муром. Усі залягають за ним. Дідусь важко віддихується, внучка під його теплою курткою починає плакати, білявка нервово крутить у руках сигарети, боязко озираючись на Альошу, але команди курити не було, то й не курить. Копитоніга дістає з кишені пару цукерок, простягає одну малій. Та недовіжливо завмирає, але бере. Другу копитоніга соває Паші. Паша автоматично відмовляється.

— Ну ладно, — каже копитонога, — чого ти? Бери. Тебе як звати? Мене от Віра.

Паша теж називається, але цукерку все одно не бере. Як хочеш, сміється копитонога, тобто Віра, і ховає цукерку назад, до кишені.

— Значь так, — говорить Альоша, — там далі, на мосту, можуть стріляти. Проходимо швидко, ніхто не шумить. Готові?

— Перекуримо й підемо, — просить білявка.

— Дома покуриш, — відповідає Альоша, зводиться й швидко скрадається вздовж муру.

— Мудак, — кидає йому в спину білявка. Альоша чує, навіть плечі в нього смикаються, але йде, не зупиняється. Тож білявка теж змушена йти.

Йти важко: під черевики постійно трапляє бита цегла, арматура. Іноді Альоша призупиняється, дістає мобільник, обережно присвічує, перестрибує через чергову яму. Білявка якоїсь миті не витримує, сідає просто на свою валізу, починає сваритись. Колона зупиняється. Альоша стоїть попереду в темряві, не підходить. До білявки схиляється Віра. Ну що ти, каже, не треба, заспокойся. Підводить білявку, бере під руку. Ходімо, каже, треба йти. І тут-таки киває Паші: що ти дивишся, допоможи. Паша підхоплює валізу, відчуває, що та порожня. Але тягне, тягне за всіма.

За якийсь час Альоша пірнає в діру в огорожі, всі неохоче лізуть за ним. Бредуть пустищем, під небом, що час від часу опалюється десь на сході білими вогнями. Коли вогні спалахують, стає видимим кожен куц уздовж ледь помітної доріжки. Таке враження, що вони йдуть футбольним полем у роздягалку після програного матчу. Як орієнтується їхній провідник — ніхто не знає. Він і сам, схоже, знає не більше за інших, тому що якоїсь миті різко зупиняється. На нього в темряві наштовхується жінка з мішком, на жінку — дівчинка з возиком, на неї Аннушка зі старою. Всі стоять, чекають. Зараз, каже Альоша тихо, зараз, секунду. Заблукали, думає Паша. Скидає окуляри, протирає скельця, ніби це допоможе. Дівчинка-підліток вилазить у дідуса з-під куртки, чіпляє портфеля на спину. Віра підходить до неї, гладить по голові. Білявка не витримує, дістає сигарету, порпається в кишенях куртки, знаходить запальничку, підпалює. Виринається невеличкий, проте чіткий племін вогню. Білявка ловить його кінчиком сигарети, ловить, ловить, не може піймати.

— Ти шо?! — Альоша обертається, бачить вогонь і кидається до білявки. — Гаси! — кричить пошепки. — Гаси, давай!

Нізвідки виникає короткий пронизливий свист, потім розрив, збоку, за півсотні метрів від них вибухає, кавалки землі летять навсібіч, всі падають у траву, дівчинка-підліток скрикує, дідусь теж зойкає якимось нажаханим видихом, ніби хоче втримати в собі страх і не може. На кілька секунд усе завмирає, а потім знову коротко просвистує та рве траву.

— За мною! — кричить Альоша. — Швидко.

Всі підриваються, біжать полем, наче грають у якусь веселу гру. Ось тільки бігти важко. Аннушка тягне за руку маму, та бовтається за нею, намагається не відставати. Жінка з мішком зникає десь попереду. А ось старий відстає, задихається, не встигає. Паша підбігає до нього, кидає валізу, підхоплює малу, бере попід руку старого, тягне їх на собі. Третій вибух лунає зовсім поруч, Паші навіть здається, що його обдає гарячим протягом, хоча це радше від страху, просто від страху. Треба бігти, подалі звідси, у якесь безпечне місце. Небо знову освітлюється, попереду виринає чорний силует якоїсь будівлі. Звідкись із туману чути озлоблений крик Альоші: сюда, блядь, давай сюда! Всі біжать на голос, Паша — позаду всіх, тягне на собі дівчинку й старого, відчуває, як закінчуються сили, як підгинаються коліна. Ще трішки, заспокоює він сам себе, давай. Будівля вже зовсім поруч. У повітрі знову спалахує, Паша біжить уперед, тягне малу з дідусем, добігає до стіни. Бачить вибитий отвір дверей, влітає туди. Чіпляється ліктем об одвірок, ввалюється всередину, летить на підлогу, притискаючи дівчинку до себе. Та відчайдушно кричить, Паша намагається її заспокоїти, але як тут когось заспокоїш, коли всі кричать. Старий лежить збоку на підлозі, важко стогне. Білявка відбігає вбік, навчено пірнає під стіну. Під стіну, кричить Віра, швидко, під стіну. Всі кидаються в темряву, розповзаються підлогою, завмирають. Падає десь поруч, за стіною. Щойно починає свистіти, стає страшно, потім відпускає. Власне, страшно доти, доки свистить, у цю коротку мить. Далі думаєш, що робити, далі вже часу не вистачає боятись. Потому сухо тріщать автоматні черги. Але не наближаються. Вже трішки легше, думає Паша. Знімає рюкзак, кладе під голову. Дістає мобільник, дивиться, котра година. Лише п'ята. Як на новий рік, думає він: святкуєш-святкуєш, потім дивишся, а лише п'ята вечора. Скільки ж

тут лежати? Підлога мокра, Паша відразу відчуває це спиною, проте підняти голову страшно, тож лежить, намагається ні про що не думати. Головне — не заснути, думає, засну — не прокинусь, думає він і тут-таки засинає.

Спить коротко й нервово, як завжди без снів. Лише з якимись картинками на кінчиках сну, так, ніби тобі щось показують, а коли ти хочеш розгледіти уважніше, відходять від тебе в тінь, разом із картинками, сміються до тебе з тіні недобрим сміхом, дивляться злим поглядом. Що там зображено? — думає він. Що це? Свіжовибілений коридор, з-під вапна проступають темні плями, як на шкірі померлого. До стіни приварена залізна драбина, вгорі — відчинений отвір. Якщо піднятися, опиняєшся на даху, а там — мокра кам'яна долівка. Ні, розуміє Паша, мокра долівка — це ось тут, де я лежу, головою на рюкзаку, а там що? А там горище, завалене його старими речами. І посеред цього всього — дві великі валізи. Є в мене на горищі валізи? — питає Паша сам себе. Немає, відповідає він собі. Немає. І підходить до валіз. Підходить, хоче відчинити одну, але з валізи тягне таким важким псячим духом, що Паша не наважується. Тоді той, хто показує йому все це, відходить від нього, ступає в тінь, ніби говорить: давай, давай за мною, ти ж мусиш подивитися, що там, боятимешся, німітимеш, а подивишся, давай, давай.

— Де моя валіза? — чує Паша й не впізнає свого голосу. — Де? Де вона?

Хтось штовхає його в плече. Паша, не встаючи, дістає мобільник, присвічує собі. Над ним стоїть білявка. Штовхає його кросівкою в плече, ніби збиту на трасі собаку.

— Валіза де? — холодно повторює вона.

Паша підхоплюється, сідає, притуляється спиною до цегляної стіни.

— Там, — показує в бік отвору в стіні.

— Де, блядь, там? — не розуміє білявка.

— Ну там, — показує Паша в темряву. — Ви побігли, я тягнув на собі дедушку.

— Якого, блядь, дедушку? — починає заводитись білявка. — Ти шо, кинув її?

— Ну, ви ж побігли, — Паша поправляє окуляри, всією п'ятірнею, дещо незграбно. Йому й далі відгонить мокрою псятиною, і враження

таке, що на нього дивляться з темряви відразу кілька пар очей. І тут ця блондинка.

— Ти ідіот? — кричить білявка й ще болючіше штовхає його кросівкою, цього разу в литку. — Ти шо, блядь, ідіот?

— Вона ж порожня була, — захищається Паша.

— Ти шо, рився в ній? — ще більше розлючується білявка.

— Та ні, — перелякано відказує Паша.

— Ідіот! — кричить білявка. — Давай, іди, шукай!

Паша справді, як ідіот, підводиться, шукає рюкзак, надягає його, збирається йти.

— Сядь! — кричать йому з темряви. Паша пізнає голос Віри. — І ти теж сядь! — кричить Віра, мабуть, білявці. — Сядьте, обоє. Жити набридло?

— Це вам тут усім жити набридло, — люто сичить білявка, розвертається й навромацки рушає на вихід. — Ідіоти, — говорить на прощання й зникає в проїмі дверей.

— Її зупинити треба, — говорить Паша невідомо до кого.

— Сиди, — повторює Віра вже зовсім близько, підповзає, знаходить його руку, тягне вниз, на себе. — Сиди. Затихне — підеш знайдеш. І її, і її валізу.

Паша слухняно сідає. Віра притискається до нього, ніби їй холодно, і в Паші таке відчуття, що до нього знову повернувся його вокзальний пес, тільки пахне від нього свіжою водою й жіночим теплом. Зрозуміло, що їй зовсім-зовсім не холодно. Сидять так, притулившись одне до одного, Паша хоче щось сказати, але боїться, що його всі почують і не так зрозуміють, тому просто мовчить. А вона несподівано лізе рукою в широкий рукав його куртки, залазить йому під светр, торкається його замерзлого зап'ястя, торкається його шкіри, мовчки, нічого не говорячи. І Паша зважується, і хоче теж знайти її руку, торкнутися її зап'ястя, аж раптом у темряві, просто над ними, чути жіночий голос:

— А де наш провідник? Його хто-небудь бачив?

Віра тут-таки прибирає свою руку, ніби нічого й не було. Швидко підводиться. Паша теж підводиться, знову присвічує мобільником. Перед ним стоїть Аннушка, з-за її спини визирає мама. Стоять і вимогливо дивляться на Пашу.

— Де він? — питають вони Пашу.

— Не знаю, — відповідає той.

— А хто знає? — холодно перепитує Аннушка. І мама, хоч і не питає нічого, теж дивиться холодно й вимогливо.

— Да немає його давно, — всі повертаються на голос: під стіною сидить жінка, яка весь час ішла першою. Поруч неї стоїть мішок. Паша спрямовує світло в її бік, встигає помітити зламані підбори на черевиках.

— Світло прибери, — говорить йому жінка й продовжує: — Немає його, уїбав він. Відразу ж і уїбав.

— І що тепер? — Аннушка вимогливо питає вже її.

— А я знаю? — відповідає їй на це жінка.

З темряви виходить і дідусь із онукою. Дідусь виглядає зовсім невесело: спирається на плече малої, тримається за груди, важко дихає.

— Іти треба, — каже старий до Паші.

— Йому лікар потрібен, — додає мала, теж звертаючись до Паші.

— Де ти його тут знайдеш? — незадоволено питає жінка з темряви.

Всі мовчать. Паша відчуває, як розряджається мобільник.

— Треба звідси йти, — говорить до нього Аннушка. Говорить із притиском, ніби Паша не розуміє важливості її слів.

— Ну, так а що я можу? — питає Паша.

— Ви — єдиний тут мужчина, — пояснює йому Аннушка.

Мама її не заперечує. Натомість заперечує сам Паша, мовляв, як же, киває він у бік старого. Але старий у відповідь лише відчайдушно кашляє й махає рукою: ви, ви єдиний, я пас.

— Треба йти, — повторює Аннушка.

— Так, треба йти, — погоджується Віра. — Поки тихо.

А за стіною справді тихо. Навіть білявки не чути. Паша думає піти пошукати її, але всі обступили його тісним колом, не вирвешся. І ось він стоїть, як батюшка, до якого залишились питання після проповіді, й думає: це ж відповідальність, це ж яка відповідальність — вести в темряві маловідомих людей у незрозумілому напрямку. Паша до такого не звик. Він навіть за свій клас не відповідав, звик списувати все на дитячу ініціативу та самостійність. І вдома ні за що не відповідав. Удома за все відповідала сестра. А коли сестри не було, то й відповідати за щось особливої потреби не виникало. А тут раптом ціла купа жінок, дітей та інвалідів, яких треба кудись вести.

— Добре, — зважується Паша. — А куди ви йшли?

— Да чорт його знає, — хрипко відповідає з кутка жінка без підборів. Підводиться, піднімає мішок, підходить до Паші. — Малий сказав, що виведе, ми й пішли.

— Мені додому треба, — тихо з темряви озивається дівчина з возиком. — Мене чекають, не знають, де я.

— А живеш ти де? — питає її та, що без підборів.

— Біля п'ятої школи, — відповідає дівчина.

— Так це в інший бік, — заспокоює її та, що без підборів. — Якого чорта ти сюди попхалась?

— Не знаю, — починає плакати дівчина. — Сказав виведе, я й подумала, що виведе. Мені додому треба, — нагадує вона.

Паша дивиться на її возик, пакований зимовими речами й пляшками з мінеральною водою, і зважується.

— Ладно, — каже, — пішли. Вийдемо до розвилки, біля м'ясокомбінату, а там — хто куди. Да?

— Да, — каже йому та, що без підборів, і з брязкотом підважує на спину мішок.

— Да, — тихо й невпевнено говорить дівчина з возиком.

— Да, да, — нетерпляче говорить мала, — пішли вже, скільки можна.

— Да, — останньою говорить Віра.

Паша розвертається й рушає вперед, підсвічуючи собі ліхтариком.

— Ей! — кричить йому в спину Аннушка.

Паша зупиняється.

— А ти що, світло не вимкнеш?

— Так я нічого не бачу, — пояснює їй Паша.

+

Через вибите вікно вибираються на повітря. Спочатку довго з рук у руки передають маму. Паша тримає вгорі, Аннушка ловить на вулиці. Потім Паша спускає возика. Дідусь покашлює, але дивиться на нього, як на героя. Вибираються на трамвайні рейки, йдуть ними. Так принаймні безпечніше: хто надумає мінувати трамвайні маршрути? Але рейки за якийсь час завертають у бік проспекту. І тут думки розділяються. Паша радить на проспект не ходити: там прострілюється все, говорить. Краще йти праворуч, там має бути пішохідний місток через колії, з того боку починається приватний сектор, там точно ніхто

нікого не знайде. Говорить Паша не надто переконливо, оскільки й сам розуміє: йти через місток він агітує передусім тому, що так до інтернату ближче. А брехати він просто не вміє, він же вчитель. Кудаж? — перебиває його жінка з мішком. — Кудаж ти підеш? Там вчора ще танки стояли, коло мосту. Ти шо? Да немає там танків, заперечує їй Віра. Звідки там танки? І ось вони стоять і сперечаються про танки, а Паша не зовсім розуміє, що йому робити. Добре, каже, ви робіть, що хочете, а я піду на міст. Може, так відчепляться? — думає він. Правильно, несподівано каже Віра, правильно. Я з тобою. І ми теж із тобою, підтримують його Аннушка з мамою, пішли. І ми, додає дідусь із онучкою. Дівчина з возиком мовчить, але від Паші про всяк випадок не відходить.

— Ну-ну, — сухо говорить на це жінка, закидає мішок на спину й відчалує рейками в бік проспекту.

Всі решта йдуть у протилежний бік. У небі час від часу спалахує, десь за їхніми спинами починає обвалюватись із усієї сили. Всі завмирають, обертаються.

— Це ж у районі вокзалу, — тихо говорить Віра, але їй ніхто не відповідає.

Далі так і йдуть — не говорячи й не обертаючись, наче боячись побачити за спинами щось жахливе.

+

Зараз, шепоче Паша сам до себе, хоча всі чують, ще трішки. За цим ось будинком парк, а там уже й міст. Я знаю дорогу. Але дорогу тут усі знають. Всі ж місцеві. Щоправда, ніхто не може гарантувати, що на цій дорозі не наступиш на чий-небудь вибиті мізки. З боку проспекту раптом починається відчайдушна автоматна стрілянина. Паша кидається вперед, інші біжать за ним, добігають до темної хрущовки, привалюються до стіни. Давай всередину, кричить Аннушка, всередину, в під'їзд! Вервечкою біжать уздовж стіни, добігають до вибитих вибухом дверей, Паша з розмаху застрибує в чорну яму під'їзду й раптом зупиняється. У спину йому вганяється Аннушка, за нею, мов на повідку, тягнеться мама. Ну? — шипить Аннушка. — Що? Давай, вперед.

— Стоп, — раптом тихо каже Паша.

— Да що там? — не може зрозуміти Аннушка.

— Тихо, — шепоче Паша.

Решта пасажирів теж ввалюються до під'їзду, важко дихають, дідусь — той аж захлинається, наче його під водою тримали. Але всі відразу розуміють. Щось не так. Застигають на місці, прислуховуються.

— Тихо, — ще раз говорить Паша. — Чуєте?

Всі слухають. І чують, як нагорі з кімнати до кімнати переходить вітер. І протяги втягуються в одне розбите вікно й витягуються назовні через інше. Чують, як скапує вода в розбитому водогоні, як вітер перетягує сходами старі газети. А головне, зовсім закам'янівши, чують, як десь між третім і четвертим, на сходовій клітці, хтось обережно дихає на свої пальці, тре долоню об долоню, вдягає рукавички без пальців і тихо-тихо, аби ніхто-ніхто не почув, бере до рук щось металеве. Чують, як він обережно-обережно стає на ноги, пригинаючись визирає назовні, вміло переступає через уламки битого скла, навчено оглядає простір, придивляється, принохується, відчуває поруч чинюся присутність — присутність чужих, кого сюди не кликали.

— Швидко, — шепоче Паша, задихаючись від страху. — Мовчки. За мною.

Вони обходять будинок, рухаються один за одним. Добігають до перших дерев, переміщаються від стовбура до стовбура. Збоку, з прілої трави, б'є важким духом, чимось зовсім отруйним. Не дивитись, повторює Паша сам собі, не дивитись. Біжить далі. Чує, як важко дихають за його спиною жінки. Вибігають на дитячий майданчик з обпаленою гойдалкою, опиняються на відкритому просторі. Паша озирається — хрущовка темніє віддалік, мов кит, що з розпачу викинувся на берег. Вікна чорні, як вугіллям вимашчені, жодного руху, жодного голосу. Від цього ще страшніше. Кидаються далі в парк, біжать між деревами, зливаються з ними, самі чорні, як дерева, аж здається, що покручені акації теж біжать разом із ними. Аж ось парк обривається, Паша вибігає на асфальт, гулко гупає по ньому важкими черевиками, пробігає решту дистанції та зупиняється просто перед мостом. Точніше, перед тим, що від нього лишилось. Оскільки навіть у темряві видно, що жодного моста немає, що над зарослою темною балкою зависає порожнеча. А моста немає. Нічого немає. І спускатися вниз, до балки, — те саме, що добровільно спускатися в пекло: має бути дуже висока мотивація. У Паші такої мотивації немає, тому він

лише стоїть, упершись долонями в коліна, і важко дихає. І жінки за ним стоять, мовчать і важко дихають.

— І що тепер? — видихуючи, питає Аннушка. — Що?

— Не знаю, — чесно відповідає Паша.

— Ну ти ж кудись ішов? — тисне на нього Аннушка.

— Туди, — киває Паша головою в напрямку пекла. — Туди йшов.

— Чорт, — злоститься Аннушка. — Клоун, — кидає в бік Паші. — Все, пішли, — хапає за руку маму й тягне її назад — туди, звідки вони прийшли.

— Ви куди? — відчайдушно кричить їй услід Паша, але Аннушка не відповідає. А старенька, може, й відповіла б, але не знає відповіді.

— Я теж піду, — каже, помовчавши, дівчина з возиком.

— Почекайте, — віддихавшись, Паша пробує говорити серйозно, — підемо цим боком, — показує він у чорний туман, — там вийдемо, — махає він рукою, зображуючи щось невиразне, але від цього ще страшніше.

— Ні-ні, — дівчина штовхає возика подалі, щоб не було спокуси сперечатись, — я піду, на мене чекають.

Її ніхто не зупиняє. Всі настільки розгублені, що навіть не знають, як буде гірше: якщо вона залишиться з ними тут, біля початків пекла, чи якщо піде туди, де її, скоріше за все, підстрелять.

Паршиво, коли від тебе йдуть жінки, думає Паша, треба було б їх зупинити. Але як зупиниш жінку? Хто може її зупинити? Паша ось не може, не вміє. Не може тепер, не зміг і минулої осені. Минулої осені, зовсім нещодавно, десь у вересні, коли стало особливо важко й на станцію щодня прибували ешелони з технікою, коли раптом почали стріляти просто на трасі, Марина прийшла до нього, прибігла власне, і почала істерити, що треба їхати, інакше буде пізно, треба все кидати й вибиратись. Паші було незручно перед старим, який слухав усе це, сидячи на кухні, незручно було перед сестрою, яка Марину любила, сиділа, втішала, потім теж почала істерити, кричати на Пашу: що ти за мужик, що ти сидиш, чекаєш, бери її, вибирайтеся звідси. Паша пробував усіх заспокоїти, пояснював, говорив щось про трудову книжку (чорт, про трудову книжку!), про навчальний рік, говорив, що їм боятися в будь-якому разі немає чого, що вони тут ні до чого, вони нікого не підтримують, Паша просто вчитель, просто вчитель, повторював він, мовби вибачаючись за це, просто вчитель, все інше

його мало цікавить. Куди йому їхати, хто його де чекає, чого їм боятись, усе нормально, він просто вчитель. Зрештою Марина зірвалась, вибігла. Паша пішов її доганяти, але вийшов у двір, опинився під деревами, зупинився. Осінь лише починалася, у деревах плуталась і губилась павутина, трава була настояною й важкою, вечірнє небо нагадувало розтоплене залізо, яке зараз будуть заливати до форм, аби зробити з нього щось корисне. З дому вийшов старий, вдавано здивувався, побачивши Пашу, але нічого не сказав, пройшов доріжкою до воріт, зазирнув до поштової скриньки. Сьогодні субота, нагадав Паша, пошти не буде. Старий, не відповівши, пішов назад. Зовсім здав, подумав Паша, на фріка перетворюється. Не поїду нікуди.

+

— Йому геть погано, — нагадує про себе дівчинка.

Паша обертається. Старого справді скрутило, стоїть, відкашлюється, тре рукою скроню.

— Йому до лікаря треба, — говорить дівчинка.

— Може, в лікарню? — вагається Паша. — Як думаєш, — питає він у Віри, — лікарня ж має працювати? Не розбіглися ж вони?

— Думаю, що якраз розбіглися, — відповідає Віра. — Якщо встигли.

— І як із ним тепер? — не розуміє Паша.

— Слухай, я ветеринара знаю.

— Ветеринара?

— Так. Він мені пса лікував рік тому. Ну, коли в мене ще був пес, — пояснює Віра. — Він на квартирі приймав, я пам'ятаю. Це не зовсім лікар, але щось же в нього там є. Аспірин якийсь, анальгін.

Почувши про анальгін, старий знову закашлюється, на знак згоди, очевидно.

— Далеко? — питає Паша.

— Як сказати, — відповідає вона, і Паша розуміє, що неблизько.

Вішає старого на себе, мов лицарський плащ, тягне, зупиняється час від часу, аби передихнути. Мала біжить збоку, Віра не відстає. Переходять вулицю, пірнають у двори, проходять між будинками. Минають дитсадок, виходять на сусідню вулицю, йдуть уздовж липової алеї. На обрії знову починає щось горіти. Таке враження, що місто розстрілюють по колу. Небо з темного стає рожевим, синьо

підсвічується, глухо вихоплює кожен вибух. Час від часу від проспекту чути автоматні черги. І зовсім нікого немає, порожнє місто, кольорове небо, вогкий туман, з якого виростають чорні липи. Паша знаходить лавку, опускає на неї старого, сам падає поруч. Віра стоїть оддалік, туман охоплює її, так, ніби з її шуби йде дим. Мала плаче, тримає старого за руку. В кінці вулиці раптом виникає якийсь рух. Хтось їде. Без вогнів, ясна річ, але їде в їхній бік. Швидко! — кричить Паша, підхоплює старого, біжить в арку, озираючись, чи ніхто не відстав. Потому обережно визирає з-рогу, бачить, як вулицею на повній швидкості пролітає болотного кольору маршрутка. Рвані залізні боки, мов у бойового пса, вибиті вікна. Таке враження, що пасажирів вистрибували на ходу.

+

До будинку ветеринара дістаються близько сьомої. Дев'ятиповерховий панельник. Половини шибок немає. Темно, тихо. Перед під'їздом розбита лавочка. Паша дивиться й розуміє, що розбили її ще до війни, у мирний, так би мовити, час. Під'їзд був із домофоном, але нині двері стоять розчахнуті, зсередини витікає темнота, ніби чорна вода.

— Поверх пам'ятаєш? — питає Паша.

— Третій, здається, — говорить Віра невпевнено. — Або четвертий.

— Чорт, — Паша опускає дідуса на землю, той осідає в туман, дівчинка відразу ж підскакує до нього, хапає за руку. — Чекайте тут, — каже й заходить до під'їзду.

А вже в під'їзді дістає мобільник, вмикає ліхтарик. На сходах бита цегла, густий шар вапна, залишений кимось черевик, старе шмаття. Обережно переступаючи, підіймається вгору. Віра йде за ним. Підіймаються на третій. Віра придивляється до дверей.

— Ні, — каже Віра, — не тут. У нього двері металеві.

Підіймаються на четвертий. Металевих дверей немає.

— Точно металеві? — перепитує Паша.

— Не знаю, — починає вагатися Віра.

Підіймаються вище. Потім ще вище. Знову спускаються на третій.

— Ну ось, ніби ці, — показує Віра на чорні двері без номера.

Двері справді металеві, але обгорілі, чорні, не зрозумієш, із чого вони. Паша підходить, обережно б'є кулаком по металевій поверхні. Луна важко розходитьсь під'їздом. Паша спочатку лякається, потім набирається духу і вже гатить по дверях, не стримуючись. Ніхто не озивається.

— Може, не чують? — питає Паша.

— Смієшся? — незадоволено відповідає Віра.

Виходять надвір, вимикають ліхтарик. Старий навіть не дивиться в їхній бік. Натомість мала аж витягується навшпиньки, чекає.

— Нікого, — повідомляє Паша.

Мала починає плакати. Віра пробує її втішати. Але як тут утішиш. Що ж робити? — думає Паша. — Що ж робити?

— Ви хто? — раптом чують вони.

У темряві хтось стоїть, проте хто там — не зрозуміти. Так, ніби це темрява до них і говорить.

— Ми до ветеринара, — відповідає Паша темряві.

— До якого ще ветеринара? — запитує темрява.

— З третього поверху, — пояснює Паша.

Темрява якийсь час мовчить, обдумуючи почуте.

— Немає на третьому ніякого ветеринара, — говорить, подумавши. — Там одна порожня стоїть, а в іншій бізнесмени жили. Але їм гранату всередину кинули, ще влітку.

— Слухайте, — каже Паша й робить обережний крок у напрямку темряви. — Не бійтесь. Я вчитель.

— Чий учитель? — не розуміють його.

— Просто вчитель, — пояснює Паша. — У нас тут дедушка, погано йому. Лікар потрібен.

— А чому ветеринар? — знову не розуміє темрява.

— А є якийсь інший? — питає Паша.

— Та ніякого немає, — темрява починає рухатись, на Пашу з-під стіни виходить жіночка. Довга куртка, тепла шапка, обличчя не розгледіти. Але в окулярах. Себто теж нічого не бачить, як і Паша.

— Звідки він у вас? — питає вона, показуючи головою на старого.

— Ми з вокзалу, — пояснює Паша, — пробували вийти. А його ось приховало. Тут є деś лікарня? Або хоча б аптека?

— Яка аптека? — обурюється жінка. — Яка лікарня? Ми в підвалі другий тиждень живемо.

— Ладно-ладно, — заспокійливо каже Паша. — Не кричіть.

Обертається до Віри. Треба йти, каже, пошукаємо ще. Старий підводиться. Віра підхоплює його з одного боку, мала — з другого.

— Ей, — кричить їм у спину жінка. — Ну куди ви його тягнете? Він же помре. Лишайте тут. У мене аптечка є, вода залишилась. Якщо помре, то хоч не на вулиці.

Паша знову бере старого на спину. Йдуть уздовж стіни, повертають за ріг, спускаються до підвалу. Жінка попереду йде впевнено, хоча не видно зовсім нічого: вгорі, над головою, мав би висіти місяць чи щось таке, але туман ліг так низько, що неба просто немає. Лише деś в іншому кінці міста знову починає рватись, глухо й глибоко, з рівними тягучими інтервалами. Паша йде по темному, наче по річковому дну, боїться втратити рівновагу й звалитися разом із пасажиром на спині. Спускаються сходами вниз, жінка прочиняє двері. Проходять коридором, потім жінка навпомацки прочиняє ще одні. Відразу ж б'є несвіжим застоєм повітрям. Паша нічого не бачить, але чує дихання багатьох людей. Сюди, каже жінка, проходьте. Двері за ними зачиняються. Тоді в темряві хтось вмикає ліхтарик, світить Паші просто в лице.

Приміщення невелике, напхалося їх сюди близько двох десятків, сидять під стінами, підпираючи одне одного. Теж переважно жінки та діти. Хоча є й один мужик, років сорока, у пальті й в пижиковій шапці.

Дивиться на Пашу, відводить очі. Збоку стоїть туристична гасова грілка, пакет із їжею. Але кожен при боці тримає і щось своє, домашнє.

Одягнені тепло, до того ж накриваються ковдрами, килимами, пальтами. Скільки сидять — незрозуміло. Але судячи з важкого духу й червоних очниць — не першу добу. Може, справді два тижні. Щойно розгледівшись, Паша опускає старого на цементну долівку. Кілька жінок відразу ж підхоплюється, мужик у пальто ще глибше втискається в стіну. Жінки беруть старого на руки, кидають на долівку сіру зимову куртку, опускають хворого, схиляються над ним, як мирносиці, починають галасливо радитись, як його рятувати. Мала стоїть поруч, плаче собі. Паша дослуховується до звуків іззовні. Двічі вдарило, але незрозуміло, з якого боку. Якщо потрапить прямо сюди, навіть не відкопають, думає. Дістає мобільний. Майже восьма.

— Добре, — каже він жінці, яка їх сюди привела. — Я піду. Ви за ним подивитесь?

— Ну, раз він уже тут — подивимось, — спокійно каже вона.

— Може, телефон мій запишете? — пропонує Паша. — Про всяк випадок.

— Ну і як я вам дзвонити буду? — цікавиться жінка. — У рейку?

— Ладно, — говорить Паша, — спробую завтра повернутися. З лікарем.

— Ну-ну, — без ентузіазму говорить жінка. Потім додає: — А куди ви підете? Проти ночі?

— Ну, мені в інтернат треба, — пояснює Паша.

— В інтернат? — жінка лякається.

— Ага, — роздратовано повторює Паша. — В інтернат. Племінника забрати треба.

— Чорт, — лише й каже жінка. — Лишайтеся краще, — пропонує ще раз.

Може, справді лишитись? — вагається Паша. Перебуду до ранку, завтра по світлому дійду. А то нарвусь зараз на когось. Озирає приміщення: вогкі стіни, низька стеля, двері відчиняються назовні. Якщо з коридору привалить, шансів вибратися немає. Братська могила, думає.

— Та ні, — каже більш-менш рішуче. — Я піду. Дорогою назад спробую до вас зайти.

— Ну-ну, — лише й відповідає жінка, відступаючи вбік.

— Стій, — каже Віра йому вслід, — я теж піду.
Більше їх ніхто й не тримає.

+

На вулиці вони відразу ж починають глибоко дихати. Оскільки є чим. Ідуть попід будинками, ховаються між дерев. Дощ посилюється, повітря промерзає. З півночі починається справжній феєрверк: небо займається й не гасне, і Паша розуміє, що навіть якщо він кудись і дійде, назад повертатись йому навряд чи захочеться. Віра йде мовчки, намагається не відставати. Пильно дивляться під ноги, а коли Паша підіймає очі, то зауважує в кінці вулиці постаті. Дві чи три, у темряві не розгледити. Паша смикає Віру за рукав, тягне вниз. Присідають, скочуються під будинок, пригинаючись, прослизують до найближчого під'їзду. Відчинений, ні? — гарячково думає Паша. Обережно тягне двері на себе, ті піддаються. Прослизують усередину, біжать сходами, між другим і третім зупиняються, завмирають коло вікна, напружено розглядають маслянисту темряву внизу. Час минає повільно, дуже повільно. Може, повернули в інший бік? — припускає Паша й тут-таки бачить унизу першого. Стоїть просто навпроти під'їзду. Дивиться просто вгору. Себто просто на них. Побачив, думає Паша, він нас побачив. Але той, унизу, повертається вбік, чекає на своїх. Свої швидко підходять. Троє, здається, троє. Зі зброєю. В одного на плечі труба гранатомета. Перший дістає карту, присвічує собі ліхтариком. Усі стають довкола нього. Ламане світло вихоплює чорні рукавички, важкі окуляри проти пилу на шоломі, якісь шеврони. Паша намагається розгледіти, але ліхтарик гасне, стає темно, всі троє розчиняються в чорному дощі. Видно лише мокрі малорухливі силуети. Мовби це потопельники з картою ходять річковим дном. Нарешті перший показує рукою кудись убік. Усі рушають. Паша полегшено видихає. Але один раптом зупиняється, обертається, дивиться знову просто на Пашу, ніби розрізняє його серед темряви, безпомилково бачить у цій чорноті, й рушає до під'їзду. Паша зривається на повен зріст, але Віра перехоплює його руку: сиди, шепоче, сиди, де сидиш. Чути, як той заходить у під'їзд, як під важкими черевиками сухо потріскує бите скло. Ліхтарик не вмикає, йде в потемках. Обережно, навчено. Одна сходинка, дві, три, чотири, п'ять. Пробує двері першої квартири, потім наступної. Все зачинено.

Все тихо. Якийсь час стоїть, дослуховується. У Паші так голосно калатає серце, що не почути його неможливо. Він чує, здогадується Паша, він усе чує. Тихо постукує металом об метал. Гранати, здогадується Паша. Підіймається ще на одну сходинку, потім ще на одну. Зупиняється між першим і другим, якраз під Пашею та Вірою. Знову прислуховується. Треба бігти, панікує Паша, бігти вгору й там десь заховатися. Знову пробує піднятися, але Віра знову коротко й жорстко тягне його назад. Сиди, вимовляє самими лише губами. У темряві Паша цього не бачить, але відчуває, що саме це вона зараз і сичить: сиди, сиди, де сидиш. Той, унизу, підіймається ще на одну сходинку, завмирає. Вагається: йти далі, не йти. Раптом унизу прочиняються двері.

— Ти де? — похмуро кличуть знадвору. — Чьо застряв?

— Іду, — озивається цей, згори. Розвертається, важко гупає сходами вниз. Різко скриплять металеві двері. За вікном пробігають дві тіні, зникають серед ночі.

+

— Пішли?

— Здається.

— Може, ми теж підемо?

— Почекай, — розсудливо говорить Паша, — вони десь поруч. Почекаємо ще.

— Ти шо, справді вчитель? — не витримує Віра.

— Учитель.

— Учитель чого? — допитується Віра.

— Просто вчитель.

— Шо у тебе там в інтернаті? — далі питає вона. — Племінник?

— Племінник.

— А шо батьки не заберуть?

— Да в нього тільки мама, — пояснює Паша. — Ну, сестра моя. Ми близнюки.

— Серйозно?

— Ну.

— Ну і шо вона сама його не забере? — питає Віра.

— Робота в неї, — неохоче пояснює Паша і пробує перевести розмову. — Шо за шуба в тебе така?

— Це не моя, — пояснює Віра. — Це я в офісі взяла.

— А де працюєш?

— У масажному салоні.

— Шо це? — не розуміє Паша.

— Ну, салон такий, — підбирає слова Віра. — Просто офіційно це називається масажним салоном. Знаєш, великий такий новий бізнес-центр на проспекті?

— Знаю, — згадує Паша.

— Ну ось, там наш офіс. У нас там ще вивіска туристичної фірми. Багато хто думає, що ми справді туристична фірма. Коротше, я зранку там прокинулась, ну, в салоні. В офісі, — виправляється вона. — Наш район якось до цього не обстрілювали особливо. А тут почало прилітати. Побігли на вокзал, хто в чому. Я чиюсь шубу схопила. Більше нічого. У мене під нею лише ліфчик і джинси. Чорт, якось би додому потрапити, переодягнутись.

Паша хоче її підтримати, але не придумує як, тому просто мовчить.

— Слухай, — знову не витримує вона. — Ну ладно я. У мене робота така. А ти чого його раніше не забрав? Ти ж бачив, що тут робиться. Ти телевизор дивишся?

— Не дивлюсь, — говорить Паша. — І політики не люблю.

— Ну от і сиди тепер тут, — злісно відповідає йому Віра. — Учителю хуїв.

За якийсь час вона підводиться, давай, каже, вставай, що тут сидіти. Паша слухняно встає, підхоплює рюкзак, поправляє окуляри (добре, що в темряві вона цього не бачить), іде за нею. На вулиці зупиняються.

— Куди тепер? — вагається Паша.

— Давай повернемось до цих, у підвал, — пропонує Віра. — Пізно вже, куди ти підеш? До першого патруля?

— Та ну, — не погоджується Паша. — Не хочу я в підвал. Там стільки народу.

— Ну, як хочеш, — сухо говорить Віра.

— Тебе провести?

— Не треба, — каже вона, тягне до нього руку, тисне, затримує свою долоню на його затвердлх пальцях.

І хоч довкола темно, і хоча найбільше хочеться захвати руки глибоко в кишені, Паша встигає відчутти її тонкі кісточки, тонку

обручку й нігті — такі ламані, ніби вона робила важку роботу. Скажімо, чистила рибу. Або вибиралася з власної могили. Паші стає незручно. Він викидає свою долоню, ховає-таки руки в кишені, розвертається, йде. Віра теж іде, намагаючись не так голосно стукотіти стоптаними підборами.

+

Паша виходить до палацу культури й починає нарешті впізнавати місцевість. Йти не так далеко: перейти через площу, трасою до трамвайного кільця, там через приватний сектор, через парк, нагору, а там десь уже й інтернат. Єдине: через площу краще не йти. І загалом, краще повернутись до підвалу з чужою жратвою. Але там цей старий, який помирає. І Віра в чужій шубі. Тому Паша йде попід деревами, пригинається, обережно дивиться навсібіч. Коли за будинками вибухає, присідає у високій траві, якийсь час сидить, набирається рішучості, рушає далі. Телевізор, думає роздратовано, до чого тут телевізор? І до чого тут політика? Кому взагалі потрібна політика? Паша згадує, як минулої осені, на виборах, до нього підкочувались з міста, з команди одного з кандидатів, просили агітувати за них. Паша відмовився. Грошей вони не пропонували, сказали: Павле Івановичу, ви ж за ідею? Я безпартійний, відповів на це Паша. Тиснути на нього не стали. Хоча й нічого доброго на прощання не сказали теж. Потім, у неділю, під час виборів, Паша мусив сидіти до ночі в школі, чергувати. До школи, на виборчу діляницю, йшли неохоче. Проте хтось приходив. Паша вітався з друзями дитинства, з якими давно не спілкувався, вітався з батьками своїх учнів, яких недолюблював і які недолюблювали його, вітався зі своїми колишніми вчителями, які його не впізнавали, сунули, мов прокляті, до завішаних синім кабінок, голосували за своє щасливе майбутнє. Ось і я таким буду, думав Паша. Вийду на пенсію — відразу ж таким і стану. Військові, що приїжджали час від часу й перевіряли, чи все гаразд, у Пашин бік навіть не дивились. Ніби його й не було. Він себе й поводив так, ніби його там не було. Проголосував одним із перших. За кого — навіть не згадає.

Надвечір представники кандидата, за якого Паша не захотів агітувати, влаштували скандал, тиснули на комісію, сварилися з виборцями, викинули зі школи представника конкурентів. Приїхали військові. Представники кандидата зачинились із військовими в

кабінеті директора, довго про щось говорили. У результаті військові поїхали, а представники кандидата зробили все, що хотіли. Добре, що я за нього не агітував, заспокоював Паша сам себе. А ще за місяць кандидат, який так чомусь і не переміг, підірвався на міні. Ховали його як героя. Раптом виявилось, що на станції його всі любили. Хоча ніхто за нього чомусь не голосував. Ну й чим я міг йому допомогти? — думав Паша, стоячи на мітингу, на якому прощались із кандидатом. Дивився здалеку на його лице — темне від смерті, дивився на білу тканину, якою його накрили, на червону домовину, на бійців, що стояли осторонь і дивились на всіх чоловіків як на потенційних убивць. Потім домовину зі станції перевезли до міста. А потім, за кілька тижнів, стало зовсім погано.

+

Ага, думає Паша, ну ось, тепер вилізти на гору — і я на місці. Вже по дев'ятій. Вдома в цей час Паша сидить у своїй кімнаті, старий дивиться новини. Паша поправляє рюкзак і починає вибиратися вгору кам'яними сходами. Сходинок багато, йти важко, Паша відчуває, як за цілий день вимерз і набігався. Туман на горі густіший, так, мовби підіймаєшся в дощову хмару. Нараховує перші п'ятдесят сходинок, зупиняється, віддихується. Рушає далі. Черевики стають усе важчими, рухи все повільнішими. Ще п'ятдесят. Сходинок розбиті, слід бути уважним, слід зосередитись на дорозі й не слухати вибухів, не зважати на них. Рветься десь далеко за спиною, ще п'ятдесят, а тут, на цій горі, спокійно й не страшно, і немає чого боятись, і ще п'ятдесят, він уже ледве дихає, спортом не займається, ходить мало, раніше бігав, а тепер бігати просто небезпечно, можуть подумати, що втікаєш, і ще п'ятдесят, і ще, і ще, і ось він виповзає-таки на гору, зупиняється, обертається й бачить ціле місто, що лежить унизу. Дощ припинився, туман осів у долину, мов перекип'ячене молоко. Паша дивиться на місто й зовсім його не бачить. Бачить лише чорну яму, над якою, наче повітряні змії, висять великі чорні дими з довгими хвостами. Так, мовби хтось викачує з міста душі. Й душі ці — чорні, гіркі, чіпляються за дерева, пускають коріння в підвали, ніяк їх не вирвеш. І ще там, далеко, з іншого боку міста, щось палахкотить, розповзаючись обрієм, ніби з ґрунту вийшла розпечена лава. У самому місті чути автоматні черги, проте не надто інтенсивні, схоже, на сьогодні все, можна лягати

спати. Якщо маєш де лягти. Паша трохи заспокоюється. Нічого, говорить сам собі, просто важкий день. Добре, що все закінчилось. І помічає в траві якісь пакети, щось акуратно складене. Підходить, торкає носком черевика. Щось податливе, але разом із тим пружне. Схоже на рубане м'ясо. Паша відскакує й біжить геть. За спиною в нього підіймається ще один чорний повітряний змій.

+

На металевих воротах новий замок, довкола нього намотано довгий ланцюг. Фарбою на воротах написано: «Діти». Паша шукає дзвінок, але дзвінка немає, тому доводиться лізти через паркан. Стрибає в мокру траву, невдало підвертає ногу, сичить від болю, але встає, йде шукати когось живого. Живих тут, щоправда, не видно. Головний корпус стоїть у старому парку, довкола дрібні яблуні, чорні й покручені, як жінки, що все життя тяжко працювали в сільському господарстві. Жодного вогню, жодного голосу. Вивіска вціліла, хоча прапора над ґанком уже немає. Це правильно, думає Паша, навіщо провокувати. Він раптом розуміє, що в місті сьогодні не побачив жодного прапора. Хіба що над танком. Але танк — об'єкт рухомий: нині тут, а завтра його вже немає. А ось вокзалам і школам стояти далі, доки не розбомблять. Ось вони й стоять — без світла, тепла й прапорів.

Вікна закладені фанерними плитами. Центральний вхід загороджено кріслами з актового залу. Де вони всі? — починає нервувати Паша. Вони що, виїхали? Підіймається сходами, підходить до дверей, зазирає в шпарки. Але нічого не бачить. Гупає кулаками, але фанера глушить усі звуки. Спускається, обходить приміщення. Виходить на спортзал — великий, білий, з розбитими вікнами й проваленою стіною, — ніби надкушений підгорілий шматок цукру. Підходить до дверей. Пробоє. Двері зачинено. Але з того боку хтось є, хтось там переминається з ноги на ногу, дихає теплим паром крізь розтріскані двері. Переминається, але не відчиняє. Як же все це набридло, злиться Паша невідомо на кого, цілий день тягаться під дощем, щось комусь пояснювати, когось чомусь боятися. Дістало.

— Відчиніть, — каже він командним тоном, несподівано для себе.

— Хто це? — запитує жіночий голос. Переляканий, але все одно твердий. Зрозуміло, треба буде — ляже під танк, а не впустить.

— Я за Сашою, — пояснює Паша, — за племінником.

Двері прочиняються. За дверима стоїть Ніна, директорка, років тридцяти, з гострим носом, уважними очима, сухенька, хвороблива, незадоволена всім. У в'язаних теплих гетрах, чорному светрі, сірій, теж в'язаній, жилетці. На сіру ворону схожа. Пашу знає давно, тому не дивується.

— Павле Івановичу? — каже незадоволено. — Ви?

— Я за Сашою, — пояснює Паша.

— Ви самі?

— Шо? — не розуміє Паша.

— Без військових? — уточнює Ніна. — Нікого не привели?

— А, ні, — відповідає Паша. — Сам.

— Проходьте, — просто каже Ніна й робить крок назад.

Пропускає Пашу, зачиняє двері на замок, кивком показує йти за нею. У стіні, за баскетбольним кошиком, — дірка від міни, у дірку влітають і вилітають протяги. Вздовж стін стоять громіздкі пластикові пляшки з водою.

— Води давно немає, — пояснює Ніна, не зупиняючись, — світло з'являється зранку, на годину-дві. Чому ви не подзвонили, не попередили?

— Зв'язку немає, — відповідає Паша.

— Серйозно? — дивується Ніна. — У нас є.

— Ви на горі, — пояснює Паша. — Як тут загалом? — питає. — Стріляють?

— Останні пару днів — ні. Перед цим у спортзал влетіло. Диму було на ціле місто. Всі, мабуть, думають, що ми тут згоріли.

— А Саша де? Спить?

— Спить? — перепитує Ніна, зупинившись. — Пал Іванич, вони тут давно не сплять. Хіба що вдень, — додає, — коли не так страшно.

Виходять зі спортзалу, йдуть темним коридором. Ніна вмикає важкий водійський ліхтарик, підсвічує собі. Вікна на першому поверсі завішані ковдрами й агітаційними плакатами, здертими зі стін. Холодно й вогко. Квіти перемерзли. У коридорі натоптано: підлогу мити, схоже, немає чим. А так — нормальний навчальний заклад. Методичні малюнки, флора та фауна рідного краю. Паша встигає розгледіти вовчі силуети в глибоких снігах, листя папороті, що виростає з каміння. Папороть, думає він, до чого тут папороть?

Фанерні щити із запилюженою державною символікою. Казкові персонажі на стінах, схожі на випускників-відмінників. У повітрі пахне горілим.

— Продукти в нас поки що є, — пояснює Ніна. — Тільки готуємо на вогні. Як на пікніку, — додає. — Да, і ось, подивіться. Вам буде цікаво.

Двері останнього кабінету приставлені до стіни. На дверях табличка: «Бібліотека». Паша зазирає всередину. Вікно вивалене вибухом, дах просів. Книги лежать посеред кімнати великою мокрою купою. Лежать, псуються, як продукти на сонці.

— Добре, що діти читати не люблять, — говорить Ніна. — Коли прилетіло, тут нікого не було. Всі на кухні сиділи.

— З викладачів хтось лишився? — питає Паша знічено.

— Фізрук, — відповідає Ніна. — Валера. І я. Інші розбіглися. І діти теж: хто міг — розбігся. Місцеві приносять харчі, з водою раніше допомагали. Тепер не приходять — бояться.

— Є чого.

— Так.

Вони спускаються сходами вниз, потрапляють у довгий глухий коридор. На стінах — старі радянські таблички з цивільної оборони. Підлогою розкидані протигazi, схожі на голови мурахоїдів. Тут тепліше й затишніше. Ось лише на стінах забагато малюнків із ядерними вибухами.

— Пощастило, — каже Ніна. — Цей підвал будували як бомбосховище. На випадок третьої світової. Спеціально для нас.

Зазирають у перший бокс. Саша тут? — тихо питає Ніна, вимкнувши ліхтар, аби нікого не розбудити. Але ніхто й справді не спить. Зусібіч відразу ж доносяться тихі голоси. Він у третьому, говорить нарешті голос. Дівчинка, відзначає Паша. Сидів тут, говорить невидима йому дівчинка, почав нас лякати. Ми його вигнали.

— Угу, — відповідає на це Ніна. — А тут його дядя прийшов. Пал Іванич.

І світить Паші ліхтариком просто в обличчя.

— Заберіть його від нас, — просить із темряви дівчинка. — Він нас лякає.

— Заберу-заберу, — знічено обіцяє Паша.

Виходять, причиняють двері, йдуть до третього боксу.

Двері виявляються зачиненими зсередини. Чорт, тихо лається Ніна й починає делікатно стукати у важкі залізні двері, за якими, очевидно, можна пересидіти третю світову.

— Саш, — просить Ніна, — відчиняй.

— Важко з ним? — питає Паша, аби якось її підтримати.

— З усіма важко, — відповідає Ніна. — І з ним теж. Саш, до тебе тут дядя прийшов. Дядя Паша, — додає вона, щоб не було жодних сумнівів.

Спочатку ніхто не озивається. Потім двері важко двигтять, прочиняються. На порозі стоїть Саня — у спортивних трусах, теплому светрі, з бейсбольною биткою в руках. Підріс, відзначає Паша.

— Пашка? — питає здивовано.

— Тренуєшся? — питанням на питання відповідає Паша. — Звідки це в тебе? — показує на битку.

— Місцеві принесли, — пояснює Ніна. — Ось він і забрав. Саш, — звертається до малого, — я ж просила не зачинятись.

— Ти що тут робиш? — ігноруючи її, питає Саша.

— Я за тобою, — каже Паша.

— А, — погоджується з ним Саша. — Давно пора.

Розвертається, іде в кімнату.

— Я вам зараз спальник принесу, — втомлено каже Ніна, лишаючи його віч-на-віч із племінником. — Переночуєте й ідіть.

— І підемо, — говорить Паша на це. — І підемо.

І заходить до боксу. Темний сухий підвал, уздовж стін тягнуться труби. Бетонна долівка, бетонна стеля. Навіть після ядерної атаки можна жити. Ось тільки недовго й безрадісно. В кутку малий намовив собі гніздо: кинув на долівку каремати, згори — ватяну ковдру, на неї — спальник. Кілька подушок, каструлі, тарілки, пляшки, недогризена мівіна. Книжки. Паша підходить, розглядає. Майн Рід, Конан Дойл. Все з бібліотечними штампами. На Майн Ріді — пачка сигарет, із фільтром. Паша здивовано дивиться на сигарети, малий перехоплює його погляд, навіть смикається, аби пачку прибрати, але стримується, незалежно оглядає Пашу, з ніг до голови.

— Поправився, — коментує.

— Це куртка така, — виправдовується Паша.

— Погана куртка, — погоджується малий.

— Читаєш? — переводить розмову Паша.

— На розкурку взяв, — знущається малий.

— Ясно, — не підтримує цієї розмови Паша. — Я в дитинстві теж читав ці книги. Сестрі своїй вголос читав. Ну, мамі твоїй, — пояснює про всяк випадок.

— Як вона там? — малий теж попускається й питає цього разу серйозно.

— Та нормально, — неохоче відповідає Паша. — Працює.

— Ти як сюди доїхав? — цікавиться малий.

— На таксі, — відповідає Паша. — Потім пішки.

— А назад? — цікавиться малий. — Теж на таксі збираєшся?

— Подивимось, — відповідає Паша.

— Ладно, — погоджується малий, — подивимось. Лягай спати.

— А ти?

— А я посиджу, — сміється малий, — покурю.

Заходить Ніна, приносить спальник. За нею йде дівчинка років дванадцяти, чорне смоляне волосся спадає просто на очі, погляд допитливий, хоча й недовірливий. Несе подушку й ковдру.

— Спіть тут, — говорить Ніна. — Всім так спокійніше буде. Допоможете завтра води принести.

— Добре, — погоджується Паша.

— Добраніч, — Ніна виходить, не дивлячись ні на нього, ні на Сашу. Так, мовби вони її чимось образили. Мала натомість дивиться з цікавістю — і на Пашу, і на малого. Але теж змушена йти.

Паша скидає рюкзак, знімає черевики, куртку. Черевики важкі, як мерці. І пахнуть теж — як мерці. Паша дістає з рюкзака бутерброди.

— Будеш? — питає малого.

— Сам готував?

— Тут усе свіже, — ображено каже Паша.

— Та ні, дякую, — примирливо говорить малий, — нас годують. Спи давай.

— А в туалет ви куди ходите? — вже залізаючи в спальник, питає Паша.

— А он, пляшки, — показує малий на порожню батарею. — Вибирай найбільшу. Тільки порожню бери.

— А вони шо, — дивується Паша, — не всі порожні?

— Спи давай, — відповідає йому на це малий.

Злоститься на мене, думає Паша, ображається. Ображається, що раніше не забрали, що не так часто телефонуємо, що не приїжджаємо. Хоча головне — ображається, що він тут. Паша не хотів, аби сестра його віддавала. Для чого, говорив? Хай живе в нас, буду за ним у школі дивитися. Але сестра зі старим не розмовляє вже два роки. Ще коли жила зі своїм Арамом, окремо від Паші зі старим, почалися сварки. Потім, коли Арам звалив, і вони залишились удвох, у своїй однокімнатній у панельнику, у них зі старим почалась просто позиційна війна. Малий до того ж навчався погано, повадився ще гірше, все це так чи інакше мало закінчитись криміналом: тато в бігах, мама — провідниця, він її майже не бачить, світ наповнений спокусами й викликами, як тут стриматися? Він особливо й не стримувався. До Пашиних порад не дослуховувався, діда просто ігнорував. Усе як у людей, одне слово. Ну, і хвороба. Паша згадує про це й відразу ж шкодує, що згадав. Краще не згадувати. Але є як є. А як є? Є так, ніби над малим давно вже стоїть знак смерті. І сама смерть — лише питання часу. Якоїсь миті сестра просто здала його сюди, не попередивши ні Пашу, ні батька. Старий після цього взагалі перестав з нею розмовляти. Паші від нього теж діставалося, хоча Паша якраз і ні до чого: теж був проти інтернату, сварився із сестрою, ходив до начальства, розмовляв із малим. Але десь не дотиснув, здався, відступив. Малий це бачив. Мабуть, тому й тримав на Пашу зло: мовляв, слабак, не витягнув мене звідси, не підстрахував. Паша й не заперечував особливо: ну так, слабак, не зумів, не стало терпіння боротися з цілим світом. Ну, буває. Завтра заберу його додому, відмию, відгодую. А назад не віддам. Майн Ріда читати й удома можна. І в пляшки мочитися — теж.

+

Хоча є ще одна річ, Паша це добре пам'ятає. Минулого року, навесні, коли все це лише починалося, коли ще ніхто нічого не розумів, вони з малим якось надто жорстко посварились. Малий усе допитувався в Паші, за кого він, що робитиме, у кого стрілятиме. Паша, як завжди, неохоче відповідав, що його це не стосується, що його ніхто не влаштовує, що він ні за кого. На це малий, цілком несподівано, видав щось на зразок того, що знати його не хоче, і що йому соромно, і що його рідний дядя — просто рідкісний мудак. Паша

спочатку не розумів, у чому річ. Потім дізнався, що, виявляється, у малого в класі в перші ж тижні закатували когось із батьків. А Паша про це не знав. А знати про це було б варто. Потім пробував пояснити, що він насправді мав на увазі, але малий, схоже, свого бачення змінювати не збирався, а Паша якось і не знайшов педагогічних методів, аби в чомусь його переконати. На тому й розійшлися. Спілкувались далі, проте помітно було, що малий відсторонився, відійшов, не довіряв. Паша, звісно, переживав, але що він міг зробити? Що я справді міг зробити? — думає він, засинаючи. Що я міг зробити? Що?

+

Де вона залишила свій одяг? Де її дім? Коли вона туди потрапить? Половина з них не має домів: розбрелися довколишніми містами, вибралися звідси безкінечними вагонами, розгубилися світом. Скільки часу тепер необхідно, аби вони повернулися? А коли повернуться — чи пізнають свої дома? Адже раніше все це мало зовсім інший вигляд. Нині тут важко щось упізнати: помешкання без голосів, вулиці без світла, площі без птахів. На пагорбах стоїть сіра важка будівля. Вікна забиті фанерою. На фанері якісь знаки й попередження — про те, що вже скоєно, і про те, що скоєно буде. І що буде всім, хто тут живе, за те, що сталося й станеться. І що буде тим, хто ніколи тут не був. Небо над будівлею низьке й туманне, здається, що туман витягується просто з вікон, здіймається вгору, закручується у вузли й петлі, тягнеться вітром на південь, до моря. Довкола будівлі стоять чорні яблуні, які давно вже не родять, але стоять де поставили. Жовта мокра трава, темна липка глина, вогке повітря відгонить паленою гумою. З-поміж дерев до будівлі вибираються безпритульні пси, троє — худі й насторожені. З такими відчайдушними й безнадійними поглядами, ніби останні дні харчувалися трупами. І знають, що гірше вже бути не може, гірше вже не буде, і загалом — ніяк уже не буде. Лишилося ховатися в цій траві, грітися між камінням, у сподіванні на те, що все завершиться швидко й безболісно. Бредуть травою, вибрідають на ламаний асфальт перед будівлею, приносяться до голосів усередині, приносяться до запаху безпорадності. Підходять ще ближче, тицяють свої псячі писки в діри у фанері. Раптом зауважують усередині ще один запах, новий, незвичний. Запах чужого. Зауважують, що запах цей зовсім інакший,

що в ньому, крім втоми та байдужості, проступає щось загрозливе, щось, що їх по-справжньому лякає. Можливо, запах сили. Можливо, запах любові. І від запаху цього їм що далі, то неспокійніше. Аж починають підвивати, тяжко втягують мокре повітря, видихають теплу пару зі своїх пащек. Не витримують, розвертаються, біжать назад — у траву, між каміння.

Десь під ранок місто починає по-справжньому горіти.

День другий

Вони навіть не сварилися. Коли їй щось не подобалося, вона просто замовкала. А коли його щось не влаштовувало, він просто виходив із дому. Потім повертався. Сиділи на кухні, ніби нічого й не було. Паша підкреслено повільно перевіряв домашні завдання, Марина писала короткі повідомлення, наче проходила якийсь безкінечний тест. Спати лягали по черзі. Спочатку вона, потім — витримавши паузу, аби вона встигла заснути, — він. Лягав обережно, щоб не розбудити її. Вона, звісно, не спала. Він, ясна річ, про це знав.

Два роки тому, після довгих-довгих місяців знайомства й розмов, після пауз у спілкуванні й дивних напливів взаємної ніжності, Паша запропонував їй одружитися. Марина образилась. Але залишилася жити в нього. Так вони й жили далі — з цією прихованою й незрозумілою образою. Виходити заміж Марина за нього не хотіла, а виганяти її Паша якось і не наважувався: сам же запросив, що тепер виганяти. Ось і спали в одному ліжку. Найгірше, що Паша більше нічого не міг від неї приховати, вона дивилася на нього зблизька, вона все дуже добре бачила. Бачила зранку його тіло, його обличчя, шкіру, що втрачала пружність, тьмяніла, вигорала, як газетний папір на сонці. Бачила, як він ставиться до старого, як не може домовитися з ним про найпростіші речі. Бачила, як він боїться сестри. Бачила, як він ховається від племінника. Як тихо ненавидить свою директорку, як ігнорує своїх учнів. Бачила, що він просто не знає, як бути з нею, як із нею говорити, як із нею спати. Жив так, ніби коїв тяжкий злочин безпосередньо на очах потенційного свідка, який свідчитиме потім безжалісно й холоднокровно, не забувши жодної деталі, не пропустивши жодного епізоду. Я сам себе загнав у пастку, думав іноді Паша розпачливо, і її ось із собою прихопив для чогось, дивився він уважно на Марину. Минулої зими стало взагалі погано. Щось змінилося в повітрі, воно мовби наелектризувалось, усі наче збожеволіли: говорили лише про політику, дивилися новини, ділилися ними. Паша не дивився, але теж говорив. Просто говорив непереконаливо. Від чого Марина бісилася й лютувала. Щось зламалося в мові, тріснуло, мов крига на беззневому водосховищі, й ось-ось

мало розпастися на безліч важких колючих уламків. Паша навіть не намагався щось поправити: як можна поправити кригу, що розламується й тоне в холодній воді? Шкода, звісно, думав він, але що поробиш. Він і далі лягав спати разом із нею. Просто витримував усе більшу паузу, даючи їй можливість заснути. І спав у спортивному одязі, щоби не відчувати її тепла.

Зранку прокидався й довго лежав, не рухаючись. Аби вона в жодному разі не зрозуміла, що він уже прокинувся, аби в жодному разі не спробувала щось його спитати, аби випадково не торкнулась його, аби він, своєю чергою, в жодному разі не торкнувся її. Він загалом звик прокидатись і довго лежати, не рухаючись, виринаючи таким чином у життя додаткові хвилини спокою, коли ні з ким не потрібно говорити, коли нікого не мусиш слухати. Ось як тепер. Дістає телефон, дивиться, котра година, доки не згас екран — розглядає бетонну долівку. Черевики стоять поруч із спальником — важкі й великі, як гірі. Сьома ранку, екран гасне, знову стає темно, у темряві вогко пахне його зимова куртка — димом і вчорашнім дощем. За ніч не висохла, наповнює простір духом дощу й застуди. Паша ловить запах мокрого одягу, виловлює в його волозі дух вапна й битої цегли, мерзлого щебеню й густої трави, з якої трапилось вибиратися, й увесь учорашній день із його запахами, зблисками та голосами навалюється на нього, струшує ним, ніби нічний трамвай останнім пасажиром, аж Паша зводиться на лікті, вслухається в темряву, тре обличчя заанімілою долонею.

— Скільки спати можна? — чує в темряві.

Знову дістає телефон, вмикає ліхтарик, озирається. Малий сидить на ковдрах, мов Будда, спокійний і трішки осоловілий від самотності. Светр із високим горлом, натягнутим до носа, тренувальні штани, в'язані жіночі шкарпетки. Смертник в одиночній камері.

— А ти що не спиш? — Паша вилазить із спальника й відчуває, як тілом відразу ж починає підійматися холод. Уві сні температура зовсім не відчувається, але варто вилізти — і стає зимно, так, мовби вночі підходиш до невидимої води.

— З тобою поспиш, — спокійно каже малий. — Ти ж сам із собою говорив. Ясно, чого від тебе Марина пішла.

— Від мене ніхто не пішов, — дещо зарізко відповідає на це Паша, риється в спальнику, знаходить окуляри, насаджує їх на обличчя,

поправляє мертвими пальцями. — Ми не одружені були, — додає про всяк випадок.

— Ну ясно, — говорить малий, але говорить із такою зверхньою інтонацією, що Пашу аж пересмикує всього.

— Холодно як, — говорить Паша, знаходить джинси, пробує натягти, плутається в них ногами, балансує. — Що хоч говорив? — питає обережно, так, щоби й випитати, але й щоби малий не подумав, ніби йому це аж так цікаво.

— Щось про збори, — каже малий.

— Які збори? — не розуміє Паша.

— Батьківські, — додає малий. — Та ладно, — не витримує, — Анну ти якусь кликав. Хто така Анна? — питає.

— Офіціантка.

— Хе-хе, — сміється малий. — Значить, ти кликав офіціантку. Ти коли їв востаннє?

Коли я їв? — питає Паша сам себе, навіть застигає на одній нозі, мов журавель, стоїть, думає. Тоді мовчки натягує джинси, светр, підіймає важку й мокру, як непросохла рибальська сіть, куртку, теж одягає. Коли я їв? — повторює сам до себе.

— Пішли, — каже на це малий.

Підводиться, знаходить дорослі гумові чоботи, з одного дістає великого ножа, з другого — ліхтарика, накидає на плечі зелену куртку, першим виходить у коридор. Паша довго шнурує черевики, поспіхом згортає спальник, вибігає за малим. Той стоїть у кінці коридору, дивиться на Пашу з докором.

— Черевики, — пояснює Паша.

— Угу, — каже на це малий. — Смердять, я знаю.

Паша хоче щось відповісти, але малий уже йде попереду, завертає за ріг, тож Паша вирішує просто не продовжувати цю дивну розмову.

Піднімаються на перший поверх. Малий обертається.

— Хочеш, сапера покажу? — питає.

— Якого сапера? — не розуміє Паша.

— Мертвого, — коротко пояснює малий і рушає вперед.

Піднімаються на другий, між поверхами малий прочиняє вікно, вилізає на підвіконня. У відчинене вікно відразу вривається мокрий вітер, а з ним — віддалений звук вибухів та автоматних черг, у ранковому розрідженому повітрі особливо тривожний. Паша вагається,

оскільки не розуміє, де стріляють, звідки небезпека, проте малий заспокійливо простягає йому руку.

— Давай, — каже, — через спортзал усе одно не вийдемо. Там Ніна. Не пустить.

Паша зважується й вибирається на підвіконня, лишаючи по собі важкі чорні відбитки, схожі на канцелярські печатки. Малий просто з підвіконня сходить на дашок, звідти на мішки з піском, якими обкладено чорний вхід, потому зістрибує вниз, у густий ранковий туман. Паша стрибає слідом. У тумані яскравим зеленим згустком спалахує куртка малого. На неї Паша й рухається.

Йдуть асфальтовою доріжкою за корпус інтернату, виходять у сад. У тумані жовто світиться неприбране листя, коли ступаєш на нього, мокро пружинить, так і здається, що з наступним кроком угрузнеш, провалишся до пояса, трапиш у яму чи відкритий люк. Потім доріжка взагалі зникає, але малий знає, куди йде, впевнено орієнтується між стовбурами, оминає залізну арматуру, що стримить із трави, переступає через бетонний стовп, що лежить між яблунями, ухиляється від мокрих тугих гілок. Паша швидко починає задихатися, але втоми не виказує, не хоче, аби малий помітив, що йому тяжко бігати зранку між мокрих яблунь.

— Далеко ще? — питає малого, намагаючись тримати дихання.

Однак малий не відповідає. Чи відповідає, просто Паша не чує. Раптово вони впираються в металеву огорожу. Як у зоопарку, думає Паша. У їхній школі така сама. Малий знаходить розігнуті прuti, протискається крізь них, вислизає по той бік яблуневого саду. В Паші це все забирає трішки більше часу: спочатку теж намагається протиснутись, застряє, панікує, лізе назад, скидає куртку, лише після цього протискається крізь металеві прuti. Малого ніде немає.

— Сань! — кричить Паша в густий туман. — Сань, ти де?

Скидає окуляри, протирає їх, знову чіпляє на обличчя, хоча це мало що змінює. Одягає куртку, пробує зігрітись. Дощ уночі закінчився, а ось туман осів, ніби сніг із гір зійшов у долину. Робить крок уперед, зупиняється. Потому ще крок. У тумані набрідає на малого. Той стоїть над урвищем, витягуючи худу підліткову шию, насторожено задивляючись униз. Внизу туман такий само загуслий, лише під ногами у рваних проїмах відкривається долина, видно пожовклу траву, видно мокрі кущі, за які чіпляється туман, намотується на них, як

павутина, а далі знову — суцільне молочне тло, срібно-тьмяне, безкінечне. І десь там, у цьому суцільному молоці, весь час гримить і зблискує жовтими вогнями, тріщать виснажливі автоматні черги, рвуться міни, рвуться часто, вчора так не рвались, але нічого не видно, тому й відчуття таке, наче рветься не тут, не в цьому житті, не поруч із ними. З долини тягне димом, дим заплітається в туман, як темне пасмо в сивому волоссі померлого, й одразу ж повертається відчуття страху й небезпеки.

— Акуратно, — говорить Паша, — відійди.

— Боїшся? — питає малий, не повертаючись. Дивиться заворожено вниз, у туман.

— Де це рветься? — переводить Паша неприємну для себе розмову.

— Це — у бік окружної, — говорить малий, прислухавшись. — А це вже в районі вокзалу, — додає після паузи.

— Як у районі вокзалу? — дивується Паша. — Там же самі жінки. Я був там учора, — пояснює.

— До баб ходив? — цікавиться малий. — Звідки вони знають, хто там? Може, думають, силовики сидять. Ось і валять.

— Да все вони знають, — випалює Паша. — Вчора заїжджали туди ці, — він підбирає слово, не знаходить. — Військові, — пояснює. — Я ж із ними говорив.

— Ого, — знущається малий. — З військовими говорив...

— Ну все, все, — злиться Паша. — Чого ми прийшли?

— Зараз, — відповідає на це малий, — чекай.

Вони стоять над урвищем, слухають, що відбувається в тумані. Паша розуміє, що там місто, тисячі будинків, тисячі дерев, тисячі нір та підвалів, по яких прямо тепер ховаються тисячі мешканців цього міста. І спробуй їх там знайти — в такому тумані, спробуй вирахувати. Ні дихання не чути, ні серцебиття, нічого. Тільки цей густий туман, що виповнює собою розбиті під'їзди й понівечені каналізаційні люки. І нічим ти тут не допоможеш, думає Паша, навіть якби й хотів їх звідти вивести — спробуй позбирай їх у цьому вариві. Лишається стояти й слухати, як усе довкола знищується й помирає.

— За десять восьма, — говорить раптом малий. — Слухай.

Паша дістає мобільник. Справді — за десять восьма. Дослухається і якийсь час не чує нічого, крім автоматного тріскоту й утробних мінометних вибухів. Проте невдовзі звідкись із туману, попервах ледь

чутно, потім усе наполегливіше починає лунати сухе металічне гудіння, ритмічні вперті сигнали, безкінечні, безнадійні.

— Шо це? — не розуміє Паша.

— Телефон, — пояснює малий.

— Чий?

— Сапера.

— А звідки тут сапер? — намагається зрозуміти Паша. Сигнал тим часом не зникає, хтось уперто хоче додзвонитися до цього сапера.

— Коротше, — розповідає малий, — тут заміновано все, — показує в туман. — Силовики хотіли техніку витягнути, щоби з міста вийти. Послали саперів. Одного розірвало. Днів п'ять тому. Десь там, — показує малий перед собою. — І йому щоранку дзвонять. За десять восьма.

— Чому за десять восьма? — не розуміє Паша.

— Ти дурак? Якраз перед першим уроком.

— А хто дзвонить?

— Ну як хто? — дивується малий. — Син. Або донька. Їй же не сказали, мабуть, що тата вже немає, ось вона й дзвонить, як домовлялись.

— З ким домовлялись?

— З татом. Перед його від'їздом.

Паша згадує, як щоранку збирається до школи, волочиться коридором, сидить на кухні, і йому стає від цих спогадів так погано, ніби це йому хтось дзвонить, а він навіть відповісти не може.

— Що в нього за сигнал такий? — говорить про сапера. — Не міг щось цікавіше собі поставити?

— Та ладно, — відповідає на це малий. — У тебе ж теж не державний гімн стоїть. Хоча міг би й поставити, ти ж учитель. Бюджетник.

— Для чого? — не розуміє Паша.

— Для патріотичного виховання, — сміється малий. — Ти взагалі слова гімну хоч знаєш?

— Слухай, — знову переводить розмову Паша. — Забрати б його, — киває він у бік туману. — Що він там лежить?

— Ти дурак? — знову запитує малий. — По мінах підеш? Прийде весна, зійде сніг — приберуть.

— Та немає тут ніякого снігу, — говорить на це Паша.

— Немає, — погоджується малий.

Сигнал тим часом затихає. Знову чути лише вибухи. Стояти на вітрі холодно, таке враження, що туман розтікається рукавами й кишенями.

— Давай назад, — коротко говорить малий, розвертається і йде в бік саду.

+

— Павле Івановичу, ви обіцяли допомогти з водою, — говорить Ніна.

Стоїть у коридорі, мовби спеціально чекає на них. Поперек перев'язаний вовняною хусткою. Схожа на вахтерку в гуртожитку. Причому в чоловічому. Помре, але не пропустить нікого чужого. Малий, опустивши голову, прослизає до підвалу, в нору. А Паша лишається, стоїть, ховає очі.

— Де ви були? — питає Ніна. Намагається говорити строго, проте голос утомлений, як у дружини, що цілу ніч чекала на чоловіка, а ось дочекалась, і годилося б посваритись, проте надто вже хочеться спати.

— Ніде, — відповідає Паша. — Шо з водою?

— Йдіть на кухню, — Ніна все ж вирішує не сваритись, — там Валера. Валерій Петрович. Фізрук, — плутається вона остаточно. — Поснідаєте заодно, — додає.

Валера-фізрук сидить у їдальні, біля розпаленої буржуйки, п'є чай, читає старі газети. Паша заходить, коротко вітається. Їдальня велика, напівтемна, холодна. Туман стоїть за вікном, зазирає в шибку, як діти в акваріум зі зміями. У кутку акуратно складені запаси харчів: крупи, макарони, консерви. На плиті нагрівається чорний прогорілий чайник, схожий на спалений рейхстаг. Валера кивком голови показує: сідай, мовляв, що стоїш. Сам сидить у чорному, акуратному, хоча й поношеному пальті. На столі перед ним лежить капелюх, так, ніби Валера збирається ним закушувати. Волосся на голові зализане й давно не мите. Погляд твердий, проте якийсь приглушений, зламаний. Видно, що людина він упевнена, принципова, просто ось нині обставини складаються не найкращим чином, тож і підстав для принциповості стає все менше. Хоча якщо помити голову, то й твердість, гляди, повернулася б. І ще вуса — підстрижені, жовті, прокурені.

Паша сідає, бере кружку з недопитою кавою, думає, куди вилити, зрештою, махає рукою, сипле туди чорний чай, заливає окропом.

— Ніна просила води принести, — говорить Паша.

— Угу, — скептично відповідає Валера. Так, ніби хоче сказати: ну й що, що сказала, без неї знаю.

Паші це не подобається. Ніна теж особливо теплих почуттів у нього не викликає, але й цей ось фізрук у пальті викликає хіба що відразу. Паша дивиться йому в очі. Валера не витримує, відводить погляд, сидить, п'є з незалежним виглядом. Паша теж ковтає своє пійло, обпікає піднебіння, рішуче відставляє кружку.

— Давай, — говорить, підводячись.

— Зараз, — Валера намагається говорити спокійно, — чай доп'ю.

— Давай-давай, — не слухає його Паша.

Буду ще цього мудака чекати, думає він і йде в спортзал.

Валера незадоволено підхоплює капелюха, піднімається слідом. Іде, витримуючи дистанцію, демонструє, так би мовити, незалежну позицію. Пашу він чомусь бісить. Можливо, демонстративною зверхністю. Можливо, безпорадністю.

У спортзалі вони беруть порожні пляшки з-під мінеральної води. Пляшки зв'язані мотузкою, мов грона екзотичних пластикових плодів. Паша бере одне грона, вішає на плече. Чотири шестилітрові посудини попереду, чотири — за спиною. Валера теж закидає на плече пляшки, першим виходить на вулицю.

Минають корпус, виходять у парк. Туман миттєво охоплює чорне пальто, синій пластик, Паша йде на звук порожніх пляшок, що лунко б'ються одна об одну. Ніби пастух, що не так випасає худобу, як тримається її, боїться загубитися в густому спресованому повітрі. Врешті виходять до воріт. Фізрук дістає з кишені пальта ключ, відчиняє замок, розмотує ланцюг. Ворота лишають прочиненими, йдуть далі. Асфальт битий, де-не-де покритий мінами. Трава на обочині вигоріла, віддалік лежить обгоріла арматура. Раптово з туману виринає автобусна зупинка. Точніше, те, що від неї залишилося. Чорна, обпалена стіна, купа розваленої цегли. На стіні — мальований фарбою державний прапор, теж обпалений. З-під цегли визирає напис, білим по синьому: «ІНТЕРНАТ». Валера зупиняється. Ставить пляшки, дістає сигарети.

— Будеш? — простягає Паші.

— Спасибі, ні, — відповідає той.

— Місяць тому розвалили, — говорить фізрук. — Нінка якраз збиралася йти в місто. Більше я їх не випускаю. І ключ від воріт у мене, — нагадує.

— Ясно, — каже на це Паша. Але говорить якось недовірливо.

Фізрук докурює. Знову беруть пляшки, рухаються далі. Незабаром з'являються будинки. В тумані можна розпізнати сірі покрівлі, темні комини. Приватний сектор. Посічений шифер огорож, чорні вибоїни вікон, стовбури пострижених мінами дерев. На роздоріжжі магазин — велике одноповерхове приміщення з металевими дверима. Перед ним — колодязь. Колодязь дбайливо обкутано ковдрами та старими куфайками: щоб нічого не потрапило всередину. Підходять, озираються. Будинки в тумані майже невидимі, ніби проступають на фотопапері. Валера навчено, хоча все ж обережно розгортає ковдри, починає тягати воду. Паша тримає пляшки, фізрук розливає з відра. Тримати незручно, пляшки весь час вислизують із рук, Паша час від часу дихає теплом на затверділі пальці, далі тримає, не хоче, аби Валера зауважив його каліцтво. Доливають воду до останньої пляшки, загортають ковдрами колодязь. Стоять, дихають на стиснуті долоні. Вода морозяна, проїдає шкіру, робить її мертвою та нечутливою. Валера пробує вибити з пачки сигарету, проте пальці не слухаються, сигарети сиплються купою, летять у чорну воду під ногами, йдуть на дно, мов торпеди. Валера лається, ховає пачку назад, до кишені пальта, підхоплює пляшки. Паша теж закидає пляшки на плече, розвертається, аби йти, але натикається на фізрука. Той стоїть і не рухається. Спина напружилась і, схоже, зовсім не від вантажу. Паша нетерпляче визирає з-за його спини. В тумані, за кілька кроків від них, стоять троє. Чи, може, навіть четверо. Стоять, не підходять, так що не розгледити, хто там. Валера повільно опускає пляшки на землю.

— Сиш, — говорить хтось один. Говорить російською, підкреслює образливі слова, щоби було переконливіше. — Ми тобі, блядь, казали за воду?

— Сиш, блядь, — у тон йому відповідає Валера. — Тобі води мало?

— Да хуй тебе, блядь, знає, хто ти! — аргументує хтось один.

— З інтернату я, — пояснює Валера.

— Да поїбать, — кажуть йому на це. — Вас давно розбомбити треба.

— Поїбать так поїбать, — сухо каже на це Валера, підхоплює пляшки й рушає просто на голоси.

Паша поспішає за ним, іде за його спиною, обвішаною важкими кулями з водою. Ті, в тумані, як не дивно, розступаються. Паша, прослизавши повз них, устигає відчувти запах тютюну й запах мастила, так, мовби мастило вони їли, а тютюном натирали волосся. Більше нічого відчувти він не встигає. І побачити теж — нічого не встигає. А вже коли відходять і магазин із колодязем цілковито розчиняється в тумані, звідти лунає:

— Сиш, ти, з інтернату!

Валера завмирає, зупиняється. Паша знову нашттовхується на нього.

— Піздец вам, короче, — кричать їм у спину.

Але Валера вже не слухає, в тумані чути лише, як він чавить холодну калюжну воду високими гумаками.

Йдуть мовчки. В парку туманом застелило все: відчуття, наче проходиш крізь стіну, залишаючи за собою світ живих, і рухаєшся навпомацки, доки не впрешся у щось жахливе. Паша йде, слухає попереду м'яке постукування пляшки об пляшку й несподівано для себе розуміє, що так добре й спокійно йому не було вже дуже давно. Власне, як добре? Не добре, звісно. Що ж доброго — брести парком, у якому, цілком можливо, останні місяці прикопували трупи і ще, цілком можливо, прикопуватимуть далі. Але все одно — йдеш цим туманом, несеш воду, хоч якесь заняття, хоч якийсь у цьому всьому сенс. Доки йдеш — доти не сумніваєшся, знаєш, що воду треба донести. А потім знову потрібно буде йти з порожніми пляшками, аби принести води.

Валера бреде попереду, горбиться. Чути його ходу, чути покашлювання. А самого його не видно. Так, мовби це мрець іде поруч із тобою. Паша прискорює крок, наздоганяє його.

— Знаєш їх? — питає Паша, киваючи головою, хоча Валера все одно його не бачить.

— Знаю, — коротко відповідає фізрук, не зупиняючись.

— Місцеві?

— Місцеві, — підтверджує фізрук.

— А що хочуть?

— Та нічо не хочуть, — фізрук злісно спльовує, ставить пляшки на землю, дістає сигарети. Паша теж із полегкістю ставить пляшки на мокрий розкислий ґрунт. Плечі ниють. Паша важко віддишує, ловлячи

ротом густий туман. — Вони тут усі на Ніну злі. Минулого літа, коли все почалось, хотіли здати її в комендатуру. Я не дав.

— Як не дав? — цікавиться Паша.

— Просто, взяв і не дав, — пояснює фізрук. — Ну а потім прийшла армія. А потім ось оце почалось, — Валера змахує рукою, ніби показує на туман. — Все, йдемо, — викидає у воду недопалок, підхоплює пляшки, рушає.

Нормальний чувак, думає Паша, підхоплюючи свої пляшки. Шо я психую?

+

У спортзалі на Пашу вже чекає малий.

— Де ти ходиш? — викрикує. — Давай уже йти. — На підлозі в кутку стоїть рюкзак із його речами. — Я готовий, — говорить малий, — скільки тебе чекати?

— Так-так, — погоджується Паша, — зараз підемо.

І тут до нього підходить Ніна.

— Справді збираєтесь іти? — питає.

— Так-так, — Паша поправляє окуляри, відразу ж починає говорити сухо, як завжди говорить зі школярами.

— Ну куди ви підете? — нервує Ніна. — Послухайте, як б'є. Почекайте хоча б до обіду. Вони, як правило, замовкають після дванадцятої.

Малий стоїть поруч, ревниво дослухається до розмови.

— Шо? — кричить нетерпляче. — Пішли вже!

Паша вагається, не знає, що робити. З одного боку, хочеться чимшвидше звідси піти, з іншого — Паша згадує, як добирався вчора від вокзалу, й іти йому вже не так і хочеться.

— Почекай, — каже він малому. — Давай мамі твоїй подзвоню.

— Для чого? — не розуміє малий.

— Запитаю, що там, удома, яка ситуація, — пояснює Паша.

— Та ладно, — розчаровано тягне малий. — Яка там ситуація?

Але Паша не слухає. Відходить у куток, дістає телефон. Малий і Ніна стоять віддалік, очікують, час від часу кидають один на одного короткі погляди. Причому Ніна дивиться на малого стурбовано, він на неї натомість — якось люто, з неприхованим роздратуванням.

Ідуть довгі гудки, Паша вже збирається скинути.

— Алло, — раптом чує він голос сестри. Власне, й не голос — крик. Вона звикла кричати. На роботі кричить, удома теж. Думає, що так її краще розуміють.

— Да, Жень, — говорить Паша. — Ти вдома, що там у вас?

— Вдома, — голосно підтверджує сестра. — Тут піздец просто. Армія з оточення виходить. Станція забита народом. Усі виїжджають. Бояться, що станцію бомбити будуть.

— Я у Саші тут, — встряє Паша. — Хочу його додому забрати.

— У Саші? — здивовано кричить сестра. — Як ти туди потрапив?

— Я забрати його хочу, — пояснює Паша. Чути погано, тому він теж переходить на крик.

— Да куда ти його забереш? — голосно обурюється сестра. — Тут не пройдеш. Воєнних повно. Хай сидить в інтернаті. Там його хоч годувати будуть.

— Він у підвалі сидить, — кричить їй Паша на це.

— У підвалі? — не розуміє сестра. — Чому в підвалі?

— Тому що стріляють, — пояснює Паша.

— Ну от і хай сидить, — криком погоджується сестра. — Зате не голодний!

Тут зв'язок обривається, а набирати ще раз Паша й не хоче. Про що з нею говорити? Стоїть спиною до Ніни з малим, напружено дивиться в чорний телефон, тягне час, вдає, що чекає на відповідь.

— Ну що? — першим не витримує малий. — Збирайся, давай.

— Павле Івановичу? — питально намагається привести його до тями Ніна.

— Значить, так, — Паша різко повертається й говорить, дивлячись якраз поміж Ніною й малим, тобто нікому не дивлячись в очі. — Значить, що? На станцію не пропускають, пости заблоковано. Армія звідси пішла, — киває він за вікно. — Ці, — знову киває, — лише входять.

— Ну от і ми ходімо! — перебиває його малий. — Ти шо, тут сидіти зібрався? З фізруком?

— Саша! — кричить на нього Ніна.

— Да пішли ви! — малий люто розвертається, біжить у шкільний коридор.

Паша стоїть якийсь час, не знаючи, що робити, потім кидається слідом. Пробігає коридором, завертає, біжить уздовж порожніх, як

готельні холодильники, класних кімнат. Добігає до кінця коридору, спускається сходами вниз, важко гупає цементною підвальною долівкою. Підбігає до боксу, тягне двері на себе. Малий, ясна річ, зачинився. Паша починає гатити долонею по залізних дверях. Тільки б, думає, з ним усе було добре, тільки б не почалося. Тільки не зараз. На гуркіт із першого боксу вибігає ціла компанія. Проте Паша все одно нервує, переживає за малого, хоче, аби той відчинив, тож і далі гримить металевими дверима, гупає, струшуючи десятилітню іржу, що осідає в коридорному присмерку. Пішли ви, повторює за малим, пішли ви всі. Що з нір повилазили? Що, ніколи не бачили, як у великих дружніх родинх з'ясовують стосунки? Звісно, звідки вам знати? Коли ви взагалі своїх батьків бачили? Сидите тут, як щури в трюмі, чекаючи, доки вас викурять отруйним димом, і що вам до нормальної родини, яка намагається жити нормальним життям? Що ви взагалі знаєте про нормальне життя? — кричить про себе Паша, обертається й раптом бачить їх усіх. Усіх трьох. Старшу, років дванадцяти, він учора вже бачив: це вона ввечері приходила з Ніною, приносила спальник. Упізнав її за волоссям, що спадає просто на очі. І за поглядом — недовірливим, чіпким. За минулу ніч недовіри в погляді стало, здається, ще більше. І страху теж. Стоїть у вилинялому рожевому пуховику, ховає руки в кишенях. На ногах в'язані шкарпетки й теплі домашні капці. Капці завеликі, схоже, з чужої ноги. Та, що визирає їй з-за плеча, на вигляд менша, років десяти, теж недовірлива, теж налякана: світле волосся, зібране у вузол, кілька хлопчачих светрів, натягнутих один на інший, невиразні джинси, ношені кросівки.

В руках тримає пластикову кружку з чимось гарячим: не захотіла, видно, залишати, коли вибігала в коридор. Хто його знає, коли повернешся. А гаряче холодне, тому краще тримати його при собі, про всяк випадок. І ще третя стоїть. Визирає з-поза порога, не виходить у коридор. Волосся коротко стрижене, так, ніби вона з лікарні вийшла. Але боїться, що її туди знову повернуть. І погляди у всіх такі важкі. І тіні під очима такі чорні, глибокі. І Паша спочатку не розуміє, у чому річ, аж раптом до нього доходить: вони, всі троє, нафарбовані. Густо, виключно, як тут фарбуються дорослі жінки. Паша спочатку дивується, потім розуміє: ну а чим їм іще від ранку займатись у підвалі? Сидять, фарбують одна одну, щоб не так страшно було. Хоча все одно страшно. Я ж їх і налякав, думає Паша, сам і налякав. Проте дивиться на них,

дивиться на фарбу в них під очима, на страх, який вони намагаються цією фарбою замалювати, і розуміє, що ні, він тут ні до чого, страх у них надто глибокий, постійний, вони з ним так і живуть. І Паша їх зовсім не налякав. Вони й без Паші налякані. Паша тут, у підвалі, виявився радше таким самим мудаком, як і всі довкола, як і їхні батьки, що кинули їх, мов кроликів у зачинених клітках: живіть, скільки зможете. І як зможете. Стоять, дивляться на Пашу, мовчать. У тієї, що з вузлом на голові, повільно стікають сльози, розмивають фарбу, залишають чіткі борозни. І все це має такий дивний вигляд тут, у цьому підвальному коридорі: Паша з його мертвими пальцями, малий, що зачинився від цілого світу в бомбосховищі, ці ось дівчатка з неприродним, якимось клоунським гримом, що стоять і починають нити. Мовби юні клоуни прийшли до старого клоуна скаржитись на труднощі професії. А старий клоун сам готовий розплакатись і не плаче лише тому, що йому соромно плакати перед розмальованими дітьми. Тому він просто сідає на цементну долівку, підпирає спиною металеві двері, скидає окуляри й починає втомлено терти очі, що сльозяться від пилу, недосипання та розпачу.

Аж тут заходить Ніна. Бачить це все, але мовчить, відразу ж загібає дівчаток до боксу, дверей за собою, втім, не причиняє, тож Паші все чутно. Чутно, як Ніна комусь витирає сльози, як змиває туш з обличчя, як комусь дає цукру до чаю, як когось просить принести вологі серветки. Розповідає про свою сестру. Молодшу, впевненішу в собі, успішнішу. Розповідає, як та постійно доношувала одяг за всіма своїми старшими сестрами, подружками й кузинками. За нею, Ніною, теж. І стільки було в неї цього чужого одягу, і так він їй пасував, що всі їй заздрили. Навіть ті, чий одяг вона доношувала, теж заздрили. Оскільки, говорить Ніна, річ не в одязі, річ у власній гідності. Й відсутності страху. Ну, такого вона, звісно, не говорить, але Паша розуміє це саме так. Так і є, думає він, все правильно: річ не в одязі, річ не в тому, що на тобі. Ми ж тут усі, якщо подумати, як в інтернаті живемо. Кинуті всіма, але нафарбовані. Кому що перепаде — те й носимо. Інша річ, що це нічого не міняє. Можна ходити в краденому секонді й почуватися королем світу, а можна мати хорошу теплу куртку й бути товстим, нікому не потрібним мудаком, думає він про своє. І чому, думає, я зі своїми ніколи про це не говорю. Надиктовую їм усі ці мудацькі диктанти, вбиваю в голови складні й незрозумілі приклади,

вчу правил, які їм ніколи не згодяться. Вчу говорити без помилок. А ось просто говорити, говорити так, щоб тебе чули й розуміли, — не вчу. Та й сам не вмію.

І ще, думає Паша, чому вони її слухають, чому перестають плакати? Чому їхній страх відступає після її слів? Можливо, тому, що в неї тихий і спокійний голос. Таким голосом не погрожують. Таким голосом навіть не захищаються. Таким голосом саме й говорять про те, що боятись не обов'язково. Просто всі інші тут кричать. Постійно. Вдома. На вулиці. У громадських місцях. У місцях масового відпочинку. Ось моя сестра, скажімо. Так, сестра. Паша згадує нещодавню розмову по телефону — і в роті стає гірко, ніби він смоктав металеву ложку. Згадує, як він востаннє їхав із нею одним потягом, позаминулої зими, два роки тому, ще до цього всього. Виявляється, це не надто зручно, коли твоя сестра — провідниця. Причому твоя провідниця, провідниця, з якою ти їдеш. Коли вона перевіряє в тебе квитки, потім приносить тобі постіль, зачиняє перед твоїм носом двері туалету. Ну, в нього вона квитки, звісно, не перевіряла. Та і їхав він без квитка, в одному з нею купе. А в усьому іншому подорож виявилася безкінечною й виснажливою. Ще на пероні, на станції, сестра почала кричати. І кричала цілу дорогу: на Пашу, на провідницю із сусіднього вагона, на міліцейський наряд, на начальника потяга. Що вже говорити про пасажирів, які навіть не опиралися. Більше того, декому це навіть подобалося. Декому взагалі подобаються жінки, які кричать. Дехто сприймає їхню істеричність за темперамент. Вона навіть уночі кілька разів скрикувала, мовби злякавшись власної задовгої мовчанки. Спали вони сидючи, на нижній полиці: на горішню сестра запустила якогось безквиткового пасажиря, заробивши на ньому скупі, але живі копійки. Сиділи до ранку, дивились, як за вікном у світлі пристанційних ліхтарів пролітають золоті сніги, час від часу сестра виснажено випадала в сон, хилила голову братові на м'яке плече. Паша сидів, намагаючись не сполохати, але на черговому перегоні потягом струшувало, сестра скрикувала й волила щось крізь сон, лякаючи застудженого пасажиря на другій полиці. Хоча на ранок, уже коли переїхали на правий берег і доїжджали до київського вокзалу, Паша безтурботно спав, скрутившись на ковдрах, і сестра, що встигла розштовхати всіх

громадян пасажирів і вигнала в коридор застудженого подорожнього з другої полиці, повернулась до нього в купе й, схилившись, тихо, по-сестринськи, торкнула за плече. А коли Паша розплющив очі й упізнав її, спокійно промовила: ось так.

— Ось так, — говорить Ніна, стоячи над ним, — ось так.

Паша струшує головою, швидко підводиться.

— Йдіть на кухню, — говорить вона Паші, — візьміть собі щось у дорогу. Я поговорю з ним, — показує вона на двері боксу.

— Я сам, — відповідає на це Паша, — я сам поговорю.

— Поговорите, — погоджується Ніна. — Ще поговорите. У вас ще стільки часу попереду.

Паша підводиться, піднімається сходами, йде коридором.

+

Фізрук сидить коло вікна, читає газети. Туман за вікном починає розпадатися на шматки, і коли черговий шматок відламується й відноситься вітром, приміщення їдальні освітлюється — і можна прочитати наступну сторінку. Потому наповзає нова маса в'язкої вологи, і фізрук відкладає газету, сидить, чекає. Збоку може здатися, що він обдумує прочитане. Витягнув ноги в бік розпаленої пічки-буржуйки, гріється. Над буржуйкою розвісив своє чорне пальто, яке зовсім відсиріло на вулиці. Пальто накинуте на стару шкільну швабру, рукави звисають порожньо й безнадійно. Воно схоже на розбійника, якого розіп'яли на хресті році так у тридцять третьому від народження Ісуса. Мокрий капелюх теж висить поруч. На плиті димить чайник, час від часу фізрук підливає окріп у кружку з міцною заваркою. Паша заходить, зупиняється на порозі, не знає, чи вчасно зайшов, але фізрук відразу ж приязно махає йому рукою: іди сюди, до вогню. Паша підходить, усміхається йому, як давньому приятелю, спирається на якийсь перевернутий ящик. Сухо потріскують дрова, біло зависає за вікном туман — можна подумати, що вони просто застрягли десь у гірському готелі, тепер ось мають достатньо часу й дров, аби відігрітися й заспокоїтись, перш ніж рушити в дальшу дорогу. Ось тільки вибухи десь там, за туманом, ніяк не вщухнуть. А повернувши голову, натрапляєш поглядом на гору немитого посуду, що стоїть тут невідомо звідколи. Але якщо туди не дивитись і якщо не дослуховуватись до роботи артилерії в місті, якщо дивитися, скажімо,

лише на вогонь — почувашся затишно й захищено. Лякає хіба що розіп'яте пальто, яке чорніє вгорі. Смерть десь поруч, вона просто вичікує.

— Чай будеш? — питає фізрук.

Паша ствердно киває у відповідь. Знаходить свою кружку із замерзлою вже заваркою, наливає туди окріп, обхоплює кружку руками — гріється. Залізо негайно прогрівається, у долоні пече, проте Паша далі тримає, не хоче відпускати цей металевий згусток тепла. Фізрук пригладжує вуса, якимось комічно, як у кіно, знову запрошує сідати. Паша завбачливо махає рукою: постою так, говори.

— Ти сам звідки? — питає фізрук. — Зі станції?

Мова в нього дивна: ніби грамотна, російська, без домішок, але якась не своя. Такою мовою тут говорять бригадири на шахтах, або парторги на зборах, або менти у відділках — мова не надто освічених людей, які говорять про важливі державні справи й, оскільки бояться сказати щось не те, говорять переважно цитатами. Паша звик до такої російської, сам так уміє. У Валери, втім, навіть ця казенна говірка симпатична: так генерали у відставці переповідають онукам героїчні сторінки власної біографії, щось беручи з даних генерального штабу, щось прибріхуючи від себе.

— Зі станції, — каже Паша. — Я зі станції.

— А я тут народився, — задоволено підхоплює Валера. — У районі поліклініки для працівників місцевої залізниці. Двадцять хвилин звідси швидким кроком по прямій. Пам'ятаю, як цей інтернат будували. Початок-середина сімдесятих. Ми школярами середніх класів загальноосвітньої школи були. Прибігали сюди, будівельні матеріали крали.

— Для чого? — не розуміє Паша.

— Іграшок не було, — пояснює фізрук.

На ньому теплий сірий светр з високим коміром, чорні парадні брюки, у яких він, вочевидь, ходить на роботу, з-під них визирають сині треники (у яких він, скоріше за все, теж ходить на роботу). Гумаки скинув, натомість одягнув гумові капці. Шкода, що в нас такого фізрука немає, думає Паша про свою школу. З фізруком їм справді не пощастило: мало того, що жінка (все те саме — постійно кричить, ніколи не вислухає), так вона ще й утекла минулої осені, коли місто почали оточувати. Паша навіть змушений був кілька разів її підмінити,

проте нічого доброго з цього не вийшло: на уроки фізкультури Паша приходив у важких зимових черевиках. Спортивного взуття в нього не було. Старшокласників це злило, Паша це відчував, тому одного разу прийшов до директорки, показав їй свою руку й просто сказав, що буде скаржитися, що це неправильно, коли його, інваліда, примушують крутитись на турніку. Директорка злякалась. Власне, не за Пашу, який із відсохлими пальцями змушений був ризикувати життям на турніку, а за свою директорську жопу, оскільки Паша справді міг поскаржитись. Одне слово, шкода, що в нас такого фізрука немає, думає тепер Паша, обпікаючи губи окропом, не так противно було б заходити до учительської.

— Давно тут? — питає Паша.

— Відразу після закінчення педагогічного інституту, — говорить на це фізрук. — Ветеран педагогічної діяльності.

Я тут усіх пережив, — додає від себе. — Ти ж бачиш, усі розбіглися. Хіба що Нінка залишилась. Передаю досвід молодим колегам.

— Ясно, — говорить на це Паша схвально. — Діти у вас хороші.

— Хороший контингент, — погоджується з ним фізрук. — Неблагополучні родини, кримінальний елемент, вплив вулиці. Відсоток алкоголізму серед батьків, несприятливі соціальні обставини. Вони ж нікому не потрібні, — знову додає Валера від себе. — Їх сюди, як щенят до притулку звозять. Перекладають відповідальність на педагогічний колектив, — додає ще раз про всяк випадок.

— Можна подумати, це лише у вас, — підхоплює Паша. — Да в будь-якій школі те саме: ніхто нікому не потрібен. Хто ними займається — невідомо, для чого народжували — ніхто не знає.

— Народжували для продовження роду, — пояснює фізрук. — А ось виховний процес лишається на низькому рівні. Нам добре було, — говорить він, подумавши. — Ось, скажімо, коли нас узяли тоді, в сімдесятих, за розкрадання народного майна.

Паша дивиться на нього з нерозумінням. Якого майна?

— Я про будматеріали, — уточнює фізрук. — Нам влаштували товариський суд. На оптовій базі, в актовому залі. Притягли батьків, прийшли вчителі, партійне начальство. І давай нас пісочити. Без поблажок. З погрозами, шантажем, пропозиціями засадити нас по повній. Ми ж уже не малі були. Проблеми перехідного віку, адаптація

до вимог соціуму. А ми не боялись. Дивно: згадую нині свої тодішні відчуття — зовсім не боялися. Знали: нічого нам не буде. Полякають-полякають — і відпустять. Тому що за нами стояла ціла країна. З фабриками, заводами, шахтами та партійною програмою. І нас ніхто не здасть. А це дуже важливо. Особливо в підлітковому віці. Правда ж?

— Правда, — погоджується Паша.

— Ось, — підхоплює фізрук. — Нам пощастило всім просто. У нас була нормальна країна, нормальне дитинство.

— А іграшки? — нагадує Паша.

— Іграшок не було, — погоджується фізрук. — А країна була. Нормальна країна. Не найгірша. Дітей принаймні вирощувала. Ось мене, скажімо, виростили. І я нічого не боявся. Тут виріс. Повернувся після закінчення педагогічного інституту, — нагадує фізрук. — Передаю досвід молодим колегам. Я, щоб ти знав, нікуди звідси й не піду. Мене так виховали. У тій, іншій країні. Ось усі розбіглись, а я залишився.

— Ніна теж залишилась, — нагадує Паша.

— Так, — погоджується фізрук, але далі говорить про своє. — Ось чому я залишився, не втік? Тому що мені немає чого боятись. Я ніколи нікуди не ліз. Я просто робив свою роботу. Чого мені боятись? Згоден?

Паша мовчки киває головою. Ясна річ, що згоден. Звісно, згоден. Сам такий. Так само завжди робив свою роботу, не тікав. Чого мені боятись? — питає сам себе Паша. Боятись нічого, я ні в чому не винен, відповідає він сам собі. Я нікого сюди не кликав, я нікого не виганяв. Я просто роблю свою роботу. Я просто вчу дітей правильно писати. Як на мене, заняття куди важливіше за стояння на блокпостах. Блокпости знесуть, а правила граматики залишаться. Тож до мене жодних претензій. Та й до нього ось теж, думає Паша про фізрука. Хороший він усе-таки мужик, простий і безпонтний. Усі втекли, а він залишився. І далі залишиться, можна не сумніватись. Справді, всіх переживе. Житиме вічно. Люблю таких. Паша остаточно розчулюється, гарячий чай і затишний обідній вогонь роблять його сентиментальним. Давно йому так спокійно не було.

Заходить Ніна. Мерзлякувато огортається пледом, соває свого гострого носа до тарілок і кружок, перераховує консерви, після чого підходить ближче до буржуйки, простягає руки, гріє червоні долоні. Валера помічає її, проте не особливо зважає, так, наче її немає тут. Та й

вона нічого не говорить, здається, навіть зовсім їх не слухає. Думає щось своє, гріє долоні. Коли Валера замовкає, виразніше лунають вибухи й автоматне тріскотіння за вікном, відразу ж стає незатишно, ніби хтось із теплого сонного купе прочиняє двері в гамірливий вагонний коридор. Тому Валера квапиться продовжити:

— Головне, хто за все це буде відповідати? — він показує рукою довкола. — Ніхто не буде. Ось побачиш, винних не знайдуть.

— Нас зроблять винними, — припускає Паша.

— Не зроблять, — впевнено заперечує фізрук. — Ще чого. Відповідати мають ті, хто все це почав. Я особисто подивлюсь, як вони викручуватись будуть. Мені просто цікаво, — повторює він, — як вони будуть викручуватись.

— Їм не вперше, — підтримує розмову Паша.

— Не вперше, — погоджується фізрук, дістає з пальта сигарети, прикурює від вогню, різко нахилившись і ледь не обпаливши собі вії. — Хоча ти правий. Ясно, спробують на нас усе повісити, на тих, хто тут лишився. Так і станеться, точно. Тільки чорта з два вони на мене що повісять! — розпалюється Валера, і моментально зникає вся ця його бронебійна лексика з методичок. — Не вийде! Я до цього всього не маю жодного стосунку! І вони не мають! — показує він пальцем кудись за Пашину спину. Паша навіть озирається, хоча там, звісно, нікого: коридорна сутінь, мальовані синьою фарбою стіни їдальні. Але зрозуміло, що говорить фізрук про вихованців — про тих, які розбіглись, і тих, що лишилися. — Вони теж не мають до цього всього стосунку. Шкода їх, Паш. Віриш?

— Вірю, — вірить Паша.

— Да, — погоджується сам із собою фізрук, — шкода. Не в той час народились, не в тій країні. Інша річ — ми. Ось нам є що згадати, — фізрук якимось легко й по-доброму сміється, аж Паша теж починає усміхатися слідом за ним. — У нас була справжня країна, нам не треба було боятись. Я своє дитинство завжди згадую з усмішкою. Серйозно, віриш?

— Вірю, — підтверджує Паша.

— А ти? — прискіпливо питає він Пашу.

— І я, — не приховує Паша. — І я з усмішкою.

— Ну а ти, Нін? — помічає нарешті фізрук свою директорку. — Згадуєш своє дитинство з усмішкою?

Ніна дивиться на вогонь, мовби зовсім не чує питання. А потім відповідає:

— Ні, — відповідає, — не згадую, — відповідає. — З дитинства я пам'ятаю лише відчуття голоду.

— Ну, всім непросто було, — не погоджується фізрук.

Але Ніна коротко його перебиває:

— Не всім, — каже, — далеко не всім. Мені ось дійсно було непросто. Мені їсти було нічого. І мамі моїй теж їсти було нічого. Хоча її дитинство припало саме на той час, коли ви крали будматеріали. Він же розповідав вам про будматеріали? — звертається вона до Паші.

— Розповідав, — розгублено підтверджує Паша.

Фізрук незадоволено гмикає, але мовчить.

— Не гмикайте, — Ніна далі говорить спокійно й невиразно, ніби зізнається в смертних гріхах і вже наперед знає, що на неї очікує. — З голоду, звісно, ніхто не вмер, як бачите, але й нічого доброго про своє, як ви кажете, дитинство, згадати не можу. Знаєте, Валерію Петровичу, як мене називали в школі? Вам як фізруку цікаво буде. Спортсменкою.

— Чому? — дивується Паша.

— Тому що я завжди в кросівках ходила. Влітку і взимку. Хтось із сусідів віддав. Тата в мене не було, чим займалася мама — розповідати не буду. Але те, чим вона займалася, грошей їй не приносило. І в неї, до речі, тата теж не було. І вона теж усе своє дитинство проходила в чужому одязі. І теж нічого доброго про це своє дитинство не згадувала. І про країну вашу так само. І не боялись ви не тому, що країна у вас така чудова була, а тому що вас завжди хтось прикривав: як не батьки, то райком комсомолу. А ось мене ніхто не прикривав. І їх, — показує вона рукою за спину, на фарбовані сині стіни, — теж ніхто не прикриє. Крім нас із вами. Але це зовсім не значить, що вони повинні боятись. Вони не повинні боятись. Інакше гріш ціна всьому нашому досвіду й усім нашим дорослим знанням. Гріш ціна.

Ніна замовкає. І Паша з фізруком теж розгублено мовчать, не мають що відповісти, не готові. Лише сухо пострілюють дрова в буржуйці, і знову такими чіткими стають вибухи в туманному місиві.

— І ще, — додає Ніна. — Ось ви, Валерію Петровичу, говорите, що не маєте до цього всього стосунку. Ви коли останній раз на вибори ходили?

— Я, Ніно, туди не ходжу, — з викликом відказує на це фізрук.

— І як звати нашого депутата — не знаєте?

— Поняття не маю.

— І на чиєму боці він тепер воює — навіть не здогадуєтесь?

— Ні, — Валера говорить щиро, Паші це все ще далі подобається.

— Тоді які у вас підстави когось у чомусь звинувачувати? — питає Ніна. — Яке у вас загалом право висловлювати комусь претензії? Ви знаєте, що в головах у батьків ваших учнів? Ви знаєте, де сьогодні їхні батьки? Чим вони займаються? Кого з них устигли прикопати за останній рік? Чи вам головне — щоб вони нормативи здавали?

— До чого тут нормативи? — дещо розгублено говорить Валера.

— До того, — не пояснює Ніна. — Ось ви звикли згадувати, як вам було добре й спокійно, як ви не боялись. Чому ж ви тепер усі боїтесь?

— Я не боюсь.

— Боїтесь. Бомбардувань, може, й не боїтесь, а ось назвати речі своїми іменами — боїтесь. І їм, — показує Ніна за спину, — боїтесь розповісти правду. Це ж не так просто, як згадувати про щасливе дитинство.

— Валерій Петрович про інше говорив, — пробує вступитись Паша, але Ніна тихо, однак твердо його перебиває:

— Про це, — перебиває вона, — саме про це: про страх та безвідповідальність. Ось ви, Пал Іванич, зі своїми дітьми про війну говорите?

— Я мовник, — відказує на це Паша.

— А ви розумієте, що в половини з них батьки воюють? Здогадуєтесь хоча б?

— Ну, — невпевнено говорить Паша.

— А здогадуєтесь, що частина з них воює проти вас? Проти нас, — виправляється вона.

— Проти мене ніхто не воює, — заперечує Паша сухо, оскільки бесіда починає подобатися йому дедалі менше. — Я ні за кого.

— Ну а коли стріляють по вашому племіннику — ви теж ні за кого? Коли прилітають снаряди в інтернат, де він живе? Це проти кого воюють? Проти мене?

— Я не знаю, хто стріляє.

— Справді? — спокійно дивується Ніна. — А я знаю. Хочете, вам розповім? Знаєте, куди виходить наш спортзал? Ось Валерій Петрович знає, він фізрук.

— Не знаю, — так само сухо відказує фізрук.

— А я знаю, — говорить Ніна. — Спортзал виходить на південь. І снаряд прилетів із півдня. А що в нас на півдні? Валерій Петрович, що в нас на півдні?

— Ну звідки я знаю? — роздратовано говорить фізрук.

— Та знаєте, все ви знаєте. Кордон у нас на півдні. Державний кордон. Колишній державний кордон, — виправляє себе Ніна. — І стріляли саме звідти. І що тут не зрозумілого? Що тут аж такого складного, аби цього не знати? І якщо ви самі собі не хочете в цьому зізнатися, то хто вам винен?

— З іншого боку теж стріляють, — огризається Валера.

— Стріляють, — погоджується Ніна, — тільки ж ви про це теж не говорите. Ніби вас це не стосується. Хоча давно слід було визначитися, з якого ви боку. Звикли все життя ховатися. Звикли, що ви ні при чому, що за вас завжди хтось усе вирішить, що хтось усе порішає. А ось не вирішить, не порішає. Не цього разу. Тому що ви теж усе бачили й усе знали. Але мовчали й не говорили. Судити вас за це, звісно, не будуть, але й на вдячну пам'ять нащадків можете не розраховувати. Коротше, — говорить Ніна й рішуче підводиться, — не тіште себе ілюзіями, відповідати будуть усі. І найгірше буде тим, хто відповідати не звик. Я готую обід, Валерій Петрович, можете мені допомогти. Да, Пал Іванич, — повертається вона до Паші, — ви теж можете лишитись

на обід. Хоча Саша вас чекає, так що можете йти. Лише візьміть щось на дорогу.

Паша знічено дякує, запихає до кишені кілька банок із консервами, мовчки виходить.

Малий сидить у коридорі, підпираючи стінку. Бачить Пашу, встає, мовчки йде через спортзал на вихід. Осіння зелена куртка, не за сезоном, чорні джинси, шкіряний рюкзак, у руках — бейсбольна битка. І кросівки на ногах.

Вони оминають школу. У вікні чорніє фізрукове пальто. Можна навіть подумати, що це Валера махає їм на прощання рукою. Просто обличчя не видно. І руки не видно. Так, ніби одяг ще є, а людини вже немає.

+

Друга по обіді, туман осів, його протягує вулицями, він гусне в деревах, повільно стікаючи в долину, в місто. Підходять до брами, перелізають через огорожу, йдуть парком. Малий упевнено обходить купи зібраного листя. Паша намагається не відставати. Між собою не говорять. У мокрому повітрі кроки лунають дзвінко, мовби хтось забиває цвяхи в дерево. На виході з парку Паша зупиняється, малий чує це, теж пригальмовує. Але перший не заговорює, чекає, що скаже Паша.

— На окружну виходити треба, — говорить Паша, — через місто не пройдемо.

— Ну ясно, — відповідає малий дещо зверхньо.

— А де окружна, знаєш?

— Ну знаю, — неохоче говорить малий, видно, ще не вирішив, як себе поводити з Пашею.

— Сань, — говорить на це Паша. — Нам би вибратися звідси, доки не стемніло. Давай?

Малий вагається: ображатися далі чи попуститись. Вітер повертає від міста, витягує з долини нагору ошмаття туману. В повітрі відразу ж з'являється солодкий присмак паленого. Присмак заліза й мокрої псятини. Пашу пересмикує, малий зіщулюється, міцніше стискає в руках свою битку.

— Ладно, — каже, — тут треба районом пройтись, далі розвилка буде. На неї краще не виходити: там блокпост стояв. Зріжемо, я знаю

дорогу.

Паша стоїть, зважує почуте. Вгорі над ними починають шуміти дерева. Паша підводить голову. Щось не так. Врешті розуміє: дерева є, туман є, десь там угорі є небо. А птахів немає.

Швидко рухаються ламаною дорогою. Минають обгорілу арматуру, минають розбомблену зупинку. Проходять магазин, лишають позаду колодязь. Починається вулиця. Довга, безкінечна, тісно забудована. Цегляні будинки, гаражі, флігелі. Дірявий від осколків шифер. Приватний сектор. З обох боків тягнуться труби газогону. В одному місці трубу перебито й викручено. Схоже, газу тут немає. Як і світла. Та й людей не видно. Зовсім. Нікого. Лише дерева вгорі б'ються між собою голим гіллям. Та ще скрипить десь залізна хвіртка. Зате за ними, у долині, у місті, все лише починається. Певно, обід закінчився, й усі з новими силами беруться до роботи. Вибухи стають інтенсивнішими, починає рватися десь уже зовсім поруч, десь ось тут, у цьому тумані. Паша з малим прискорюють кроки. Поспішають, майже біжать. Але що швидше вони йдуть, то страшніше стає, так, ніби їх хтось переслідує на цій мертвій вулиці. Паші навіть починає здаватися, що за ними дійсно хтось іде, не відстаючи, рухаючись за ними крок у крок. Потрібно заспокоїтись, говорить Паша сам до себе, тут нікого немає. Але озирається час від часу, намагається розгледіти бодай щось за туманом, який робить усе невидимим і підозрілим. Раптом помічає, що там справді хтось є, хтось рухається, чути чиєсь важке дихання. Якийсь час Паша намагається про це не думати. Лише прискорює крок, але малий помічає цей його божевільний наляканий погляд, розуміє, що щось не так, що щось відбувається.

— Що? — питає малий.

— Нормально, — відповідає Паша, але не стримується й знову дивиться назад.

Малий перехоплює його погляд і теж озирається. Зрештою, куди тут тікати? Зупиняються, стоять, дивляться в туман, чекають. Секунду, дві, три. Стає холодно й від цього особливо страшно. Там точно хтось є, хтось стоїть, принохується до них. Ось лише не видно нічого за цими шматками туману. Тоді Паша присідає. І помічає псів. З десяток, коли не більше. Худі, вуличні, кинуті всіма. Стоять за кілька метрів від них, витягнули в їхній бік намоклі худі шиї, прислуховуються. Малий теж присідає. Теж бачить. Пси насторожені, обережні. Проте зовсім не

налякані. Відразу видно, хто тут чужий, хто тут не на своєму місці. Дивляться важко, люто, проте голосу не подають, вичікують.

— Пішли, — ледь чутно говорить Паша. — Не чіпай їх.

Підіймаються, йдуть, намагаються не видавати паніки, не поспішати. Перший не витримує Паша. Обертається, присідає. Пси відразу ж завмирають, утримуючи дистанцію. Паша підіймається, робить крок назад. Пси неохоче теж відступають. Але щойно він повертається, відразу ж прискорюються слідом.

— Не реагуй на них, — радить малий. — Вони відчують, що ти їх боїшся.

— Я їх не боюсь.

— Та ладно, — тихо каже малий. — Навіть я відчую, що ти їх боїшся. Я теж боюсь. Хто їх знає, чим вони тут харчуються. Йди спокійно.

Йдуть далі, все швидше, все нервовіше, знову ледь не переходять на біг. Але розуміють: бігти в жодному разі не можна, це буде сигналом, буде знаком для тих, хто переслідує. Паша від напруги змок, гарячково намагається щось вигадати, нервує, відчуває, як під горло підступає паніка. Як же так? — думає. Що ж я витягнув сюди малого? Як я його тепер захищу? Малий натомість має впевненіший вигляд. Хоча б тому, що в руках у нього битка. Але пальці, якими він цю битку обхопив, зовсім побіліли. Можливо, від холоду. Паша зауважує на дорозі биту цеглу. Ну все, думає, треба щось робити, далі тікати немає сенсу. І він уже збирається підібрати шматок цеглини, як раптом малий тихо, але чітко йому говорить:

— Ліворуч дивись.

Паша дивиться ліворуч. Бачить прочинену в двір хвіртку, фарбовану в зелене. Не встигає зрозуміти що до чого, як малий хапає його за рукав і тягне до хвіртки. Паша важко б'є черевиками мокрий асфальт, мчить слідом за малим. Пси тут-таки зриваються за ними, озиваючись десятком голодних застуджених горлянок, валують на цілий світ — азартно й відчайдушно, кидаються на них, хапають зубами густі шматки повітря. Малий застрибує у двір, Паша ввалюється слідом за ним. Тільки б вона зачинилась, думає про хвіртку, тільки б зачинилась. Рве хвіртку зсередини. Та на якусь мить — всього лише на мить — застряє, зависає, тоді зрушується і з гуркотом причиняється. Ближчий пес, ватажок, навалюється на неї

передніми лапами, проте Паша встигає причинитись ізсередини, і тепер ломись не ломись — вони в безпеці. Пси це розуміють, розчаровано тицяють писками у хвіртку, гарчать, вигавкують своє розчарування, намагаються пролізти під металевими воротами.

— Швидше, — кричить малий і кидається від воріт.

Паша біжить за ним. Подвір'я асфальтоване, в асфальт рудою глиною вліплено слід від вантажівки — схоже, вивозили майно. Своє або чуже. Замок на дверях, що ведуть до будинку, збитий, хоча самі двері причинені. За будинком відразу ж розчахнуті двері гаража, всередині розкидані паперові коробки, інструменти й шматки заліза. За гаражем літній душ, збитий бак для води валяється у відсирілому й потемнілому квітнику. Далі паркан, за ним город. Малий штовхає перекривлену хвіртку, біжить розмоклою доріжкою. Паша відчуває, як земля налипає на черевики, обтяжує, не дає бігти. А бігти треба. Біжать чорним незібраним городом, повз вимоклі стебла кукурудзи, повз важку зогнилу городину. І вибігають прямо на випалену галявину. Малий вискакує перший і завмирає заворожено й налякано. Паша набігає слідом і відразу ж натикається поглядом на криваву кашу посеред випаленої трави: шматки коров'ячої шкіри, кістки, жили впереміж із землею. Різали худобу, здогадується Паша, смалили туші. Малий не може зрушити з місця.

— Не дивись! — кричить Паша. — Не дивись.

І прикриває йому очі долонею. А малий раптом стає безвольним, не опирається, не говорить нічого, дозволяє відтягнути себе подалі від цієї гори зогнених кишок, кілька разів зашпортується в густій траві, потому прибирає Пашину руку, біжить далі, не озираючись, не видихаючи повітря. Тоді теж було так само, думає Паша, все, як тепер: блідий, безвольний малий після нападу, лікарка, що стоїть над ним із заплаканими очима, не знає, що й сказати. Краще не згадувати.

За городами ґрунтівка, розмазана танковими траками. Перебираються глибокими коліями, глина липне до черевиків в'язким тягарем, біжать мокрим пасовищем у бік колишньої ферми. Два розбиті корівники, у траві лежать залізобетонні плити, збоку стримить заіржавіла водогінна вежа, над нею крізь туман проглядає низьке посріблене небо. Двері корівника винесли місцеві. Сама будівля схожа на скелет великої тварини, ну так — великої рогатої худоби: вибілені дощами стіни, провалене снігом перекриття, все інше давно розтягнуте

по норах і домівках, жодного вікна, жодних дверей, лише чорні діри й холодні протяги. Забігають досередини. В кутку два великих намощених із соломи гнізда. Схоже, хтось відлежувався. Гільз довкола немає, отже, не стріляли, просто пересиджували. Скоріш за все, поранені: в одному місці солома темніє всотаною кров'ю, в земляну долівку втоптані порожні ампули, одноразові шприци, розкислі бинти. Гнізда встигли набратися вологи: очевидно, ті, хто тут лежав, пішли кілька днів тому. Гостро відгонить сечею й мокрим ґрунтом. Паша підходить до вибитого вікна, намагається в тумані бодай щось розгледіти. Скоро почне сутеніти. Туман мерехтить і осідає під дрібним дощем. За дощем чорніють дахи приватного сектору, високі дерева, темні ряди кукурудзи. А далі, праворуч, обрій обривається, і там, у долині, лежить місто. Міста не видно, але звідти, де воно лежить, підіймаються чорні високі дими. Підіймаються ще звідчора, ніби десь прорвало ґрунт — і з землі виходить щось найгірше, а як це найгірше зупинити, не знає ніхто, оскільки ніхто не знає, як так сталося, що ґрунти розступились, випустили із себе всю цю чорноту, яка розповзається тепер січневим небом, забиває собою всі отвори й щілини. І хто гаситиме ці дими? — думає Паша. Так же вигорить усе довкола, як у середньовічному місті: від дому до дому, з вулиці на вулицю, кілька днів — і немає нічого.

— Склади горять, — говорить малий.

— Які склади? — не розуміє Паша.

— Залізничні, — пояснює малий. — Ось там, бачиш?

Малий показує кудись у дощ. Паша приглядається: за кукурудзами й дощем можна розгледіти сірий дим, що важко осідає, не може піднятися вгору, осаджуваний дощем.

— Уявляєш, скільки там усього згорить? — із якимось захватом говорить малий.

— Уявляю, — каже на це Паша. — Давай відпочинемо. Ти голодний?

— Ні, — відповідає малий. — Після цих кишок і їсти не хочеться.

— Ніна ваша, — говорить Паша, помовчавши, — різка така.

— Нормальна, — не погоджується малий.

— Що вона всіх повчає? Як у школі.

— Так вона і є в школі, — нагадує малий. — Якою їй ще бути? Вона так завжди говорить. Її за це й не люблять. За те, що вчить

усіх, — уточнює малий.

— Ну, мене вчити не треба, — ображено мовить Паша. — Без неї розберусь.

— І сильно ти розібрався? — питає малий.

Паша мовчить. Згадує Ніну, злоститься на себе — чому не відповів їй, чому промовчав?

— Їй, схоже, нікого не шкода.

— А кого має бути шкода? — цікавиться малий. — Фізрука? Чи тебе?

— Ну, я тут ні при чому. — Паша намагається говорити простіше. — Просто не можна всіх звинувачувати. Всі різні.

— Да? — недовірливо говорить на це малий. — А мені здається, ви всі однакові. Знаєш, як у нас прапор зривали?

— Ну? — не розуміє його Паша.

— Коротше, вони хотіли зірвати, а Ніна не давала. А всі стояли й дивились.

— І що? — далі не розуміє його Паша.

— Ну, коротше, тих, хто зривав, було всього двоє. І одна Ніна. А всі інші просто стояли й дивились. І нічого не робили. Чоловік сто — дивились, нічого не робили. Всі однакові. Нікого не шкода.

— Ладно, — говорить на це Паша. — Давай іти.

— Давай, — погоджується малий.

Виходять під дощ. Ідуть, щупаються, в'язнуть у мокрій землі. За фермою тягнеться пустище, далі видно лісосмугу. Йдуть на неї. Час зовсім не відчувається. Йти важко від початку, далі не стає ні легше, ні важче. Механічно переставляють важкі від налиплої землі ноги, мерзлякувато ховають руки в кишенях, малий робить це по черзі: доки одну відігріє, друга — з биткою — встигає промерзнути. Добрідають до лісосмуги. Паша продирається крізь колюче гілля, малий тягнеться слідом. Виходять на відкритий простір. Прямо перед ними обривається глибока улоговина, яр, забитий туманом, як подушка пір'ям. Таке враження, ніби весь туман стягнуло вниз, ніби він стік туди, сховався на якийсь час.

— Обійдемо? — питає Паша.

— Не вийде, — відповідає малий. — Пару кілометрів гак робити.

Стоять і недовірливо дивляться вниз. Яр широкий. Дна не видно. Лише біла моторош заливає краї, підступає під ноги. Ступиш туди —

вийдеш із іншого боку життя. Але обходити теж не хочеться.

— Давай? — Паша робить кілька кроків уперед.

Малий тримає його за руку, ступає за ним крок у крок.

Ґрунт обривається, Паша ковзає вниз, хапається вільною рукою за гострі стебла терну й шипшини, ранить руку, кров проступає, проте витирати її немає коли: слід міцно триматись, аби не з'їхати прямо в пекло. Паша злоститься, але мовчить, не хоче, аби малий лякався. Тягне його за собою, відчуває тепло його руки. Розгледіти малого вже майже неможливо, хоча ось він, тут — чути його дихання, чути шурхотіння землі під його кросівками, але самого його не видно. Обережно, обережно, лише й повторює Паша, дивись під ноги. А що дивитись, коли нічого не видно? Хапаються руками один за одного, за мокру траву, за колюче терня, здирають шкіру, скочуються вниз, безкінечно довго, безкінечно глибоко. Скочуються на дно, грузнуть по коліна в минулорічному грудневому снігу. Тут, унизу, холодніше, сніг лежить, не тане. Паша прикладає до його поверхні роздерту долоню з мертвими пальцями, остуджує кров, що стікає зап'ястям. Малий падає в сніг, обличчям догори, кинувши поруч із собою рюкзак. Лежить, віддихується. Паша бере в непоранену долоню колючого снігу, починає ковтати.

— Смачно? — питає малий.

— Холодно, — відповідає Паша.

— Не застудись дивись, — говорить малий. Чи не вперше говорить без роздратування, навіть із якоюсь турботою в голосі. Хоча, може, Паші здалось.

Вибиратися нагору ще важче. Але бредуть, вилізають. Паша попереду. Взяв на груди рюкзак малого, тягне його самого за руку. Малий старається, дереться. Хоча видно, що втомився. Головне — не видно, скільки ще попереду. Лізеш і лізеш, чіпляєшся за цупку траву, за вишневе коріння. І вже коли не залишається ні сил, ні певності в тому, що рухаєшся у правильному напрямку, коли малий внизу висне важким теплим баластом, коли поранена долоня починає німіти, аж не відчуваєш її, — Паша раптом хапається за вишневу гілку й розуміє, що це все, край, інший край прірви, протилежний берег ріки мертвих. Підтягує малого, підсаджує його нагору, вилазить слідом. Сидять у траві, важко дихають, довго не говорять.

— Далі куди? — нарешті зважується Паша.

— Прямо, — киває малий головою. — Там окружна.

Попереду чорніє соняшникове поле, з незібраним минулорічним урожаєм. Темні висушені за літо соняшники схожі на вигорілий ліс. За соняшниками видно ще одну лісосмугу, і вже там — окружна. Лишилося пройти крізь соняхи.

Паша рушає першим, малий звично вже йде за ним. Соняшники розступаються, боляче б'ють по руках, вода затікає до рукавів. Так і стоятимуть, думає Паша про соняшники, як зомбі. Забуті й прокляті. Доки хтось усе це не переоре.

Рухаються далі, повільно, але рухаються. Небо темніє, лісосмуга насувається чорною масою. Лишається метрів двісті, сто п'ятдесят, сто. Поступово в надвечірньому повітрі окреслюються окремі дерева, вирізняються із загального темного тла. І саме тоді за деревами чітко й прозоро проступає військова техніка — колона вантажівок, тягачів, танків, бронетранспортерів. Не поспішаючи, сунуть без кінця й початку: перші зникли за розвилкою, останніх не видно у вечірніх сутінках. Сунуть і сунуть, прокочуються підмерзлою трасою. З півдня їдуть, ловить себе на думці Паша. З боку державного кордону. Колишнього державного кордону, — виправляє сам себе. — Колишнього.

— Скільки їх, — заворожено говорить малий.

— Невчасно ми, — відповідає на це Паша.

— Ага, — погоджується малий, — вийшли б на півгодини раніше, поголосували б на окружній. Уявляєш? — коротко гмикає він.

— Що робимо? — вагається Паша. — Перечекаємо?

Тут раптом одна з вантажівок вирулює з колони, пригальмовує, з кузова вистрибують троє військових. Спускаються вниз, виходять на поле, зупиняються. Паша миттєво присідає, тягне малого за собою. Тихо, шепоче, не ворухись, ідуть сюди. Військові справді заходять у соняшники, ліниво рухаються в їхній бік. Відстань стає все меншою, Паша чує, як ламаються під ними соняшники, чує, як хтось голосно починає сміятись, як його обривають, як вони насторожено замовкають, зупиняються, дослуховуються до пообідньої тиші. Розглядають туман, розглядають дими на обрії. Про щось радяться, розвертаються, швидко повертаються до вантажівки. Машина рушає, вклинюється в колону, розчиняється в ній.

— Назад, — так само тихо говорить Паша. — Швидко, назад.

І, пригинаючись, біжить назад, у бік провалля. Малий слухняно біжить слідом.

+

Десь коло шостої, вже по темному, повертаються у приватний сектор. Якимись ледь видимими стежками виходять на вулицю. Паша дорогою підбирає шматки цегли: відбиватися в разі чого. Проте вулиця порожня, кроки віддунюють, місто десь там у темряві здригається, наче вимучена людина вві сні. Земля підмерзла, дихати холодним повітрям боляче, але приємно. Відігріємось в інтернаті, думає Паша, переночуємо, завтра ще раз спробуємо.

— Замерз? — питає малого.

— Ні, — бреше той.

Ясно, що замерз, думає Паша. Холод робить руки та обличчя нечутливими, хочеться чимшвидше опинитися в теплому приміщенні: хай без світла, хай без води, головне — щоб не холодно, головне — зігрітися.

Проходять повз колодязь. Паша навіть у темряві зауважує довкола свіжі сліди від гусениць. Так, ніби хтось крутився тут, на перехресті, не знаючи, куди їхати далі. Паша напружується, проте малому нічого не говорить. Ідуть далі. Найгірше те, що й сліди ведуть просто до інтернату — кавалки глини та чорного ґрунту на мокрому сірому асфальті, свіжі, щойно залишені. Малий, схоже, теж усе помітив і зрозумів, але мовчить, нічого не каже, ховає голову в плечі, гріє руки в кишенях. Битку давно несе Паша, затиснувши її ліктем, як французький багет. Минають розбиту зупинку, дістаються парку. Заходити страшно: простір між дерев особливо порожній, потрапиш до такої порожнини — засмокче, не вискочиш. Малий зважується, перший ступає стежкою. Йде між мокрих стовбурів, оглядає сутінь під ногами, щоби не перечепитись об чийось відрубану голову. Врешті-решт проходять парк, дістаються брами.

— Замок, — тихо говорить малий.

— Що замок? — не розуміє Паша.

— Замок збили, — пояснює малий.

Паша приглядається. Замок справді збитий, хоча ворота акуратно причинені. Малий робить крок уперед.

— Стій, — Паша міцно хапає його за плече. — Куди?

Стоять, дивляться, не знають, що робити. Помічають, як хтось підходить: іде з темряви, від інтернату, просто на них. Фізрук, думає Паша, по воду йде. І ворота він відчинив. Ключі лише в нього. Але з темряви на них суне хтось низький і невиразний, якийсь гном із коробкою в руках. Паша лякається. Гном, схоже, теж. Паша швидко присвічує мобільним, світло екрана на кілька секунд вихоплює з темряви гострі кути й глибокі заглибини. Осіння куртка до колін, схоже, з чужого плеча, спортивні штани з білими лампасами, зимові шкарбани. На голові — чорна шапочка. Обличчя важке, порубане зморшками. Чорні кола під очима — проблеми зі здоров'ям. Очевидно, поганий запах із рота, перевіряти не хочеться. В руках — упаковка з макаронами. За ті кілька секунд, поки світиться екран, гном устигає розгледіти Пашину бороду, важкі черевики, битку в руках, відразу ж напружується. Проте кидає оком на малого й попускається: зрозуміло, місцеві, інтернатські.

— Ви куда? — сипить низьким зірваним голосом.

— Де Валера? — Паша не відповідає, не розуміє, хто це, як із ним говорити.

— Який, блядь, Валера? — нервово сипить гном.

— Фізрук, — підказує Паша.

— Вивезли вашого фізрука, — гном хоче проштовхнутися, проте Паша не відходить, тому доводиться пояснювати.

— Куди вивезли?

— В госпіталь, — пояснює гном.

— А що з ним?

— Порізали його.

— Хто?

— Я їбу?! — не витримує гном. — Взяли й порізали. Приїхав бус — закинули, повезли в госпіталь.

— А де всі?

— Да розбіглися всі, — злісно проговорює гном. — І ви йдіть звідси, неспокійно тут.

— А макарони куда? — питає малий.

Паша теж хоче запитати про макарони. Але не встигає: гном боляче штовхає його в лікоть, протискається своїм черевом і тікає в бік парку. Паша думає кинутись слідом, але малий стримує:

— Куди ти? — шепоче. — Залиш його в спокої. Пішли звідси.

— Як пішли? — не розуміє Паша. — Треба зайти, подивитися, що там.

— Там нікого немає, — наполягає малий. — Тобі ж сказали.

— Що ти його слухаєш? — переконує Паша. — Треба зайти. Раптом там хтось залишився.

— Немає там нікого, — наполягає малий.

— Що з тобою? — питає його Паша.

— Все нормально, — відповідає малий. — Там нікого немає, пішли звідси.

Боїться, здогадується Паша, злякався гнома з макаронами. Господи, що я від нього хочу — йому ще чотирнадцяти немає. Ясно, що боїться.

— Саш, — говорить Паша спокійно, ніби все гаразд, — треба зайти, раптом там хтось залишився.

— А якщо там хтось із цих? — питає малий. — Місцевих, — додає.

— Ну а якщо там Ніна? Або ще хтось із ваших? — наполягає Паша. — А ми підемо й навіть не подивимось.

— Ну а якщо вони пішли? — припускає малий. — Якщо Валеру справді в госпіталь забрали?

— Не вірю, — відповідає на це Паша. — Доки сам не побачу — не повірю.

Малий думає.

— Ладно, — каже, — пішли. Тільки тихо.

Прочиняють ворота. Ті пронизливо скриплять. Паша завмирає на мить, але все ж проходить на подвір'я. Малий ступає слід у слід. Минають головний корпус, підходять до спортзалу. Темно, тихо, двері всередину прочинені. Паша обережно зазирає. Вмикає ліхтарик на мобільнику. У спортзалі натоптано: чіткі відбитки армійського взуття, широкий брудний слід, ніби хтось витягував мішки з цементом. Паша вже підозрює недобре, швидко проходить коридором, біжить до підвалу. Забігає в перший бокс. Розкидані речі, зіжмакані простирадла, каремати. Збиралися поспіхом, лишаючи одяг, особисті речі. Навіть зубні щітки стоять акуратно в сухій кружці. Паша забігає до третього боксу, Сашиного. Спальник зник, книги залишились. Книги їх не цікавили. Вибігають нагору, йдуть до їдальні. Заходять, роззираються. Посуд розкидано підлогою, потоптані металеві миски, гнуті виделки. В кутку, де лежали харчі, порожньо.

— Чорт, вони все винесли, — говорить Паша.

— Хто? — питає малий.

— Ну ці, місцеві. Ну не суки, а?

— А що ти від них хотів? — говорить малий. — Вони Ніну ненавидять. Давно б спалили тут усе, якби не боялись.

— Ну, вже не бояться, — припускає Паша.

— Ага, не бояться, — погоджується малий. — Паш, — кличе раптом.

Причому, кличе таким голосом, що Паша відразу ж підривається й підходить до нього. Малий дивиться в куток, Паша перехоплює його погляд. Холодна буржуйка, перекинутий стілець, затоптані газети з плямами вже застиглої крові. І пальто вгорі. Паша піднімає мобільник вище, присвічує. Кілька кульових отворів у сукні, ледь помітних, треба пригледітись, аби зауважити. Паша підходить, торкається пальта. Воно так і не просохло. Рахує сліди від куль. Нараховує чотири.

— Для чого вони це зробили? — питає малий ледь чутно.

— Не знаю, — відповідає Паша. — Не знаю.

— Вони вбили його? — допитується малий.

— Мабуть, — відповідає Паша, — мабуть. Нікого не шкода, — говорить він, засовуючи мертві пальці в діряве сукно. — Нікого.

Серце стискається, він відчуває, як паморочиться в голові, як його злегка веде. Намагається прийти до тями. Таке відчуття, ніби всередині в нього другий день стискається пружина — велика, холодна, сталева. Стискається весь цей час, щохвилини, щосекунди. Стискається до кінця, до межі. Стискається, тиснучи на груди, не даючи дихати, перекриваючи повітря. І ось, коли дихати зовсім немає чим, коли груди починають німіти від нестачі кисню, Паша подумки, повільно, не поспішаючи, рахує:

десять
дев'ять
вісім
сім
шість
п'ять
чотири
три
два
один
все —

пружина різко розпрямляється, боляче витискаючи серце, Паша глибоко й різко хапає ротом повітря, закашлюється, задихається, згинається, впершись долонями в коліна, важко віддихується, відчуваючи, як пружина продовжує розпрямлятися, кидаючи його назад, розвертаючи його, даючи йому сили рухатись далі.

— Швидко, — говорить він малому. — Швидко, йдемо. Малий дивується його голосу — сухому й вимогливому, дивується, але не заперечує: йдемо — то йдемо. Вимикають ліхтарик, вибираються на вулицю, прослизають за ворота, розчиняються між дерев.

+

Всі однакові, повторює Паша, швидко рухаючись у темряві, всі. Серед його знайомих — точно всі. Всі як один. Паша згадує позаминулий вересень, перший тиждень навчання, ще по-літньому сонячний день, ліниве перекочування сонця над шиферними дахами станції, темно-руді, як мокра цегла, валки вагонів, що прокочуються за сухою сосною алеєю. Учні порпаються в палісадниках довкола школи, прибирають територію, рубають старими заступами живучий степовий бур'ян, що забиває собою прилеглу територію. Поодаль, на спортивному майданчику, молодші теж щось гребуть, збирають, виявляють активність. Для вчителів добра нагода погрітись на сонці. Паша стоїть у своєму кабінеті, прочинив вікно, ловить тепле, гіркувате від диму повітря, сонно спостерігає за дітьми. При дітях наглядачем стоїть Вадік, трудовик, можна сказати, Пашин приятель — у робочих джинсах і темній сорочці, знервований і неуважний. Дітей він не любить, особливо цього й не приховує. Діти його теж не люблять і теж

нічого не приховують. Діти взагалі нічого не приховують. Загальну освіту й вигадали, аби їх від цього відучити. Старшокласники не так працюють, як навзаєм собі заважають: хлопчики намагаються один одного перекричати, дівчатка дивляться на це з погано прихованим замилюванням. Пацани з одинадцятого пресують Дімку з депо — худого, з нерозвиненими плечима, з жовтим нечесаним волоссям. Дімка погано вчиться, погано вдягається. Навіть говорить погано. Ось вони й дістають його. Використовують як боксерську грушу. До його честі, він пробує давати здачі, якимось механічно, без ентузіазму, відбивається, відкрикується, проте на нього насідає відразу четверо чи п'ятеро, тож шансів у нього жодних. Паша розуміє, що все це заходить надто далеко: з Дімки вже стягли черевик і тепер намагаються закинути його, в сенсі черевик, на печальний вересневий клен, однак втручатись не хочеться. Зрештою є трудовик, це його відповідальність, хай сам розрулює. А трудовик стоїть, привалившись до стовпа, покурює неухважно, дивиться, і помітно, наскільки йому байдуже, що з ними всіма буде. Хай хоч повбивають одне одного. Тим більше, що саме цим вони й займаються. Валять Дімку в квітник і починають прикопувати. Лезо заступа зблискує на сонці. Слід втрутитись, думає Паша, але не втручається. І Вадік, трудовик, теж не втручається. І за якимось разом заступ таки влучає прикопаному Дімці просто в череп, лунає глухий стукіт металу об кістку, і потому розпачливий, непереборний, запаморочливий рев: Дімка лежить у напіввикопаній могилі й люто розмащує кров чолом, а кров заливає йому очі, осліплює, змішується із землею. І вже тоді трудовик кидається до нього, розкидає старшокласників, як щенят, хапає Дімку, тягне до класу. І решта вчителів теж збігається на рев пораненого, і Паша теж прибігає, крутиться, метушиться, щось підказує, всім заважає.

Потім були батьківські збори. Виявилось, що батька в Дімки немає. Себто є, але на збори прийти не може — сидить. Прийшла мама, влаштувала скандал. Школярі мовчали, морозились. Педагогічний колектив теж чомусь почав морозитись: заговорили всі відразу, спочатку звинувачували самого потерпілого, потім звинувачували старшокласників, потім дісталось і мамі, мовляв, не так виховує, не приділяє достатньої уваги. Паша хотів узяти слово, розповісти, як усе було, але не взяв, не розповів — підвівся, вийшов на ганок, закурив. За ним вийшов трудовик. Ссссссука, сказав, очевидно, про маму.

Попросив закурити. Остання, відповів Паша. Трудовик зрозумів це як запрошення — заліз до пачки, виловив останню сигарету, швидко викупив, пішов назад, сваритись. А Паша після цього кинув курити. Взагалі.

Півтора року тому. Всього лише півтора року тому. Спокійні часи, розмірене життя. Ще півтора року тому Паша ходив на роботу, вечорами й на вихідних займався репетиторством, на життя цілком вистачало. Скуповувався в секондах та оптових магазинах, зовні могло здатися, що добре одягається. Хоча насправді куртка на ньому ношена, і черевики він узяв браковані, довелось ремонтувати. Але фірмові. Простуватий телефон, китайський наплічник. Чогось більшого йому, за великим рахунком, і не було треба. Марина одягала себе сама. До ресторанів вони не ходили: ну, просто не було на станції ресторанів.

І ось минуло півтора року. Репетитори стали непотрібні. Діти розбіглися. Марина від нього пішла. Трудовик опинився по той бік лінії фронту.

+

Добігають до сходів, що обриваються вниз, у місто. Малий втомився, відстає, спльовує слину. Паша забирає в нього рюкзак, присобачує до грудей, як парашут. Йому не важко, у нього рюкзак майже порожній, хіба що консерви глухо стукаються одна об одну. А малий помітно здав, йому б посидіти десь у теплі, але де ти тут його знайдеш, тепло? Туман зовсім розсмоктався, і над містом висить круглий, кольору підсохлого сиру місяць, підсвічений знизу червоним, мовби його вмочили в теплу кров. Небо порожнє-порожнє, жодної зірки, жодного руху, лише мертвотне відсвічування повні над цією долиною смерті, яку їм треба перейти від початку до кінця. Віддалік, за залізничними коліями, щось палає високим білим вогнем. В іншому місці тліють опалі дими. І по всьому місту чутно діловіте автоматне тріскотіння. Загалом, у місті відчувається рух, ніби там, під повним місяцем, розбитими вулицями ганяють невидимі юрби в пошуках тепла й харчів. Звідси їх не видно, проте добре чутно, і від цього стає ще моторошніше.

— Спускаємось? — питає Паша радше сам себе.

Малий ледь помітно киває головою, проте далі стоїть, не рухається. Тоді Паша міцно бере його за руку, так міцно, як тільки може. Малий

охоплює його долоню, хапається за його мертві пальці, як за щось, чому єдиному можна в цьому житті довіряти, і вони рушають. Перші п'ятдесят сходинок. Вітер видуває з долини запах застояної води, запах фармацевтики. Ще п'ятдесят. Сходи кришаться під ногами, схоже, минулої ночі їм сильно дісталось: уламки котяться вниз, виломлюючись просто з-під підошов. І ще п'ятдесят. Зрізане осколками дерево, акуратний слід від міни відтиснуто на асфальті. І ще п'ятдесят. І ще. Місто стає все ближче. Все ближчим стає запах диму, все ближчим стає відчуття страху, відчуття безпорадності. І ще. І ще п'ятдесят, останні.

Парком виходять на вулицю, вздовж липової алеї дістаються трамвайного кільця, пригинаючись, вистрибують на трасу, перебіжками, намагаючись не зупинятись на відкритому просторі, добігають до площі. Стоять під ялинами, ховаються. З того боку площі — палац культури. Чорний, вигорілий ізсередини. Вікна винесло вибуховою хвилею. Схожий на телевізор без кінескопа. За ним починаються подвір'я п'ятиповерхівок, ними можна вибиратись далі, у бік проспекту. Головне — перебігти зараз площу. Паша уважно роззирається навсібіч. Ніби нікого. Площа порожня й тиха. Перебігти її — хвилинна справа. Але все одно страшно: ніхто не бачить тебе, але й ти так само нікого не бачиш. Місяць висить якраз над будівлею палацу, ніби підказує: давайте, не гайте часу, біжіть просто на моє мертве світло. Побігли, шепоче Паша, не випускаючи руку малого, і вони ломляться вперед. І щойно рятівні ялини, за якими вони ховались, лишаються позаду, як звідкись з-поза площі, збоку від дороги, чути невідворотний ляскіт гусениць по асфальту. Ще далеко, за квартал звідси, однак Паша вже безпомилково розрізняє: 64-й, ні з чим не сплутаєш. Ганяється він за мною, чи шо? — панікує Паша й відчайдушно біжить уперед, волочачи малого за собою. П'ятдесят метрів. Танк уже десь поруч, за найближчим від площі будинком. Ще п'ятдесят. Зараз, зараз вискочить, Паша вже відчуває його. І ще п'ятдесят, і ще. Вже тут, ось уже вивалився з-за рогу, ще кілька метрів — і викотиться просто на них. Паша прискорюється, малий позаду починає нити. Ще п'ятдесят. Черевики стають важкі й гарячі. У таких черевиках лише йти на дно. Місяць робить речі близькими й чітко окресленими, з жовтавим відливом, із потойбічними тінями. 64-й уже гримить за їхніми спинами, не озирає, кричить сам собі Паша,

нізачо не озирайся, не озирайся. Ще кілька кроків — і вони залітають за ріг, падають на асфальт, на биту цеглу, на порожній пластик пляшок, на собаче лайно та рвані афіші, котяться, здираючи шкіру долонь об гостре каміння. Паша відразу ж прикриває собою малого, ніби це може зарадити, ніби так його не помітять. А їх і справді не помічають: 64-й, не затримуючись, котиться в бік трамвайного кола — туди, звідки вони щойно прийшли. Розминулись, думає Паша, пощастило. Встає, піднімає малого. Той тре забитий лікоть. Куртка на плечі порвалась, ліва кросівка луснула. Зате сльози висохли. Самі собою.

— Куди тепер? — малому незручно за нещодавні сльози, він намагається говорити спокійно. Хоча видно: далі боїться, голос тремтить, хоче заховатися в яку-небудь шпарку.

І Паша за нього боїться. Дійде? — сумнівається він за малого. Не дійде? Може, краще відразу — до лікаря? Тобто до ветеринара.

— Тут недалеко є підвал, — думає Паша вголос, — якщо туди добіжимо, можна буде ніч пересидіти. Це недалеко.

— А ти знайдеш? — недовірливо питає малий.

— Тут хвилин п'ятнадцять, — заспокоює його Паша. — Дворами пройдемо, там два квартали, потім будівництво якесь, за ним висотки. У третій від дороги вони й сидять.

Або в четвертій, — додає Паша, завагавшись. — Знайдемо, — каже знову впевнено.

— Ну давай, — погоджується малий.

Паша виймає мобільник. Лише восьма. Таке враження, що вони третю добу бігають. Мобільник, до речі, сідає. До речі.

Прохідний двір чорніє між двома витягнутими з півдня на північ рядами п'ятиповерхівок. Старі неремонтовані бараки, будовані, очевидно, від заводів, очевидно, для своїх. Свої, очевидно, за цей час нікуди не з'їхали й до останнього трималися своїх нір, не пускаючи туди чужих. У будь-якому разі живе тут народ небагатий: більшість вікон із дерев'яними рамами, лише кілька квартир зі склопакетами й утепленням. Під'їзди без домофонів, балкони засклені через один. Хоча багато супутникових антен. Одне слово, не елітне житло. Понівечений дитячий майданчик, обірвані гойдалки. Паша з малим ідуть, боязко озираючись на порожні вікна й намагаючись не шуміти. У рівному місячному сяйві вони — як на долоні. Як фігури в тирі. Минають один барак, за ним другий, за ним ще пару. Коли виходять на

сусідню вулицю, Паша полегшено видихає. Доходять до перехрестя, роззираються, перебігають дорогу, минають ще квартал. Поки що все за планом: попереду пустище, на ньому сліди будівництва — котлован, огорожа, залізобетонні плити. Під ногами пісок, іти доводиться стежкою, яку натоптали місцеві, аби не обходити будівництво й скоротити шлях. Виходять на ряд дев'ятиповерхівок.

— Все нормально, — говорить Паша. — Дійшли.

Тихо, стріляють хіба що десь за спинами, там, де вони були півгодини тому. Перший будинок, другий. Підходять до третього. Паша відчуває, що щось не так, щось не на місці. Але не може зрозуміти що. Заходять за ріг, натикаються на натовп. Людей двадцять. Стоять під під'їздом. Паша хоче пірнути назад, за ріг, у темряву, але розуміє, що їх уже побачили й тікати пізно. Їх справді помітили, проте уваги на них жодної не звертають, усі стоять, напружено дивляться на двері під'їзду, так, наче звідти має з'явитися щось жахливе. Паша з малим підходять до гурту, стають збоку.

— Тут? — питає малий тихо.

Паша придивляється. Дев'ять поверхів. Темні діри замість вікон. Розбита лавочка. Біля лавочки щось чорніє. Схоже на мертвого пса. Паша здригається, але стоїть, не відходить.

— Ніби тут, — говорить невпевнено. — А що стоїте? — питає мужика перед собою.

Той обертається — широкий картуз, бабська розлізла куртка, тренувальні штани, гостроносі черевики зі штучної шкіри. Років п'ятдесят, але видно, що чимось хворіє, тому й вигляд у нього не на свій вік.

— Додому хочемо потрапити, — говорить зі злістю. Говорить російською, але одне слово через два — українське. — Місто звільнили, ці, нові, — показує на під'їзд, — вже тут. Можна повертатись додому.

— І що? — не розуміє Паша.

— Кажуть, заміновано, — спльовує на асфальт мужик.

— Хто каже? — не розуміє Паша.

— Ну ці, нові, — пояснює мужик, показуючи на групу військових, що стоїть біля дверей. — А хулі тут мінувати?

Паша оглядає натовп і нарешті розуміє: місцеві, з цього під'їзду. Поки в кварталі стріляли — розбіглись. Тепер ось ці, нові, місто

зайняли — вони й повернулись, ніби нічого й не було. Стоять хто в чому — хто в куртці, хто в пальті, хто з мішком у руках, хто з телевизором: вибігаючи з дому, забирали, очевидно, найцінніше. Біля вибитих дверей під'їзду стоять військові — ці, нові, — папахи на головах, незрозуміла форма, невідомі шеврони, Паша таких ніколи навіть не бачив. Цілком можливо, приїхали в тій колонії, яку вони сьогодні бачили.

— Ти сам — хто? — раптом повертається до Паші мужик. — Тут живеш?

— Брат тут живе, — відповідає Паша. — Ветеринар.

— А, — погоджується мужик, — знаю, на третьому поверсі.

— На четвертому, — заперечує йому сусід: худий, довготелесий, у мокрому капелюсі, якійсь розтерзаній шкірянці й величезних, не за розміром, валянках.

— Хуй там, — не погоджується мужик. — На третьому.

— На третьому, — мирить їх Паша.

— Точно, — задоволено підтакує мужик.

— Слухай, — говорить Паша, зважившись. — Тут же в підвалі ваші сидять. У цьому ж ось під'їзді. Правильно?

— У підвалі? — перепитує мужик.

— Ну.

— У нас підвали водою залило, ще перед святами, — говорить мужик.

— Суки, водогін перебили, труби порвало, залило все, — підтримує його довготелесий. — Підараси, — додає твердо.

— Почекай-почекай, — не вірить Паша, — як залило? Там же люди сидять.

— Щось ти плутаєш, — відповідає на це мужик. — Нема там людей.

— Точно, — підтримує його довготелесий, підходячи, — нема там людей.

На їхню розмову розвертаються ще кілька чоловіків. Підходять ближче, дивляться недовірливо, прислуховуються, вивчають.

— Ти поняв, да? — довготелесий повертається до пацана, років двадцяти, з периною на спині. — Каже, люди в підвалі.

— Нема там людей, — хрипко відповідає пацан.

— Нема, нема, — підтверджують інші.

— Точно, — глухо повторює хтось із темряви. — Нема. А хто такий? — питає він про Пашу.

— Ветеринара брат, — пояснює довготелесий. — Знаєш? На четвертому живе.

— Знаю, — відповідають йому з темряви. — На третьому.

Треба звідси йти, думає Паша, прямо тепер, куди завгодно. Але як ти підеш, коли на тебе дивляться двадцять пар очей. Дивляться невідривно, дивляться з підозрою.

— Чисто! — кричать за спиною.

Всі нараз забувають про Пашу й повертаються на голос. Із під'їзду виходять двоє. Один зовсім підліток, худий, по-школярськи ламана хода. На голові кубанка, на грудях автомат. Картинно тримає руки на стволі та прикладі. Другий, вочевидь, за головного: теж кубанка, теж автомат, але обвішаний ще якимись кинджалами й пістолетами, як у кіно.

— Чисто! — повторює молодий, знову ж таки картинно дістає сигарету, кидає її в рота, вихоплює запальничку, пробує закурити.

Але запальничка заїдає, лише іскри летять у синю вечорову пітьму. Малий нервує, всі дивляться на нього з неприхованою агресією. Мовляв, чьо вимахуєшся.

— Давай, заходь, — додає від себе старший і відходить убік.

Місцеві натомість заходити всередину не поспішають. Стоять, думають, вагаються. Паша непомітно відтягує малого вбік. Але щось у ньому спрацьовує, щось стримує, він розвертається, підходить до лавочки, пробує ногою, що там лежить, схоже на мертвого пса. Виявляється, шуба. Жіноча шуба. Мокра й замащена глиною. З відірваним рукавом — той валяється окремо. Паші на мить здається, що він упізнає цю шубу. Хоча як тут можна бути впевненим? Чи все таки можна?

— Ей, — окликає він мужика. — Чия шуба?

— Я їбу? — мужик озирається й дивиться на Пашу важко, неприязно.

Паша кладе малому руку на плече, йдуть асфальтовою доріжкою, минають другий під'їзд, третій, четвертий. Нікого не шкода, повторює Паша, нікого.

За липовою алеєю виходять на дитячий садочок. Пролазять крізь діряву огорожу, підіймаються на ґанок, сідають на сходи.

— Їсти хочеш? — питає Паша.

Малий заперечливо хитає головою.

— Куд ми тепер? — питає.

— Спробуємо вийти, — пропонує Паша.

— По темному? — недовіжливо питає малий.

— Ніби спокійно, вже не стріляють, — припускає Паша.

— Перебили всіх, ось і не стріляють.

Паша гарячково зважується.

— Посидь тут, — говорить раптом, — почекай мене.

— Ти куд? — лякається малий.

— Посидь-посидь, — кричить йому Паша.

Підводиться, скидає наплічники — спочатку малого, потім свій, — бере битку, підходить до дверей. Штовхає. Двері легко піддаються, зі скрипом відчиняються. Пахне їдальнею й багатоденною вогкістю. Паша дістає мобільник, хоче присвітити, згадує, що той майже розрядився. Та й не потрібне тут світло: вікна в коридорі вибиті, за віконними рамами важко висить низький місяць. Хоч голки збирай, думає Паша й проходить коридором. На підлозі протертий до дір килим, рваний у кількох місцях. Горщики із замерзлими квітами на стінах, чавунні батареї під вікнами фарбовані в білий колір — Паші здається, що він повернувся у власне дитинство, від чого йому відразу ж хочеться повіситись. Прочиняє двері в наступну кімнату. Підлогою розсипані іграшки: машинки, літаки, ведмеді з відірваними кінцівками. Іграшки мають такий вигляд, ніби вони померли. Причому не своєю смертю. Наступні двері прочинені. Паша сторожко вдивляється в коридорну темряву: коридор без вікон, місячне світло сюди не потрапляє, що там далі — незрозуміло. Раптом під ногою в нього щось тонко скрикує. Паша жахається, кидається вбік, виставляє перед собою битку. Тихо. Придивляється. Бачить гумового дворнягу. Наступив у темряві. Лається, швидко проходить у темний коридор, іде навпомацки, виставивши вперед руку з мертвими пальцями. З коридору потрапляє до спальні. Два десятки ліжок, із роздертими матрацами, розірваними подушками, брудними простирадлами. Ніби тут хтось довго й ретельно робив обшук. І нічого не знайшов. На чому ж вони спати будуть? — думає Паша. Так, мовби це зараз найголовніше: на чому будуть спати діти, коли повернуться сюди? На чому вони будуть спати? Не можна ж спати на розтерзаних матрацах? І на вивернутих подушках спати не можна. І лягати на оці ось сірі, перетоптані простирадла — теж не можна. То на чому вони будуть спати, на чому? Паша розуміє, що треба йти, треба забирати малого, який чекає там, на сходах, і йти далі, що тут випасати особливо немає чого, що спати тут, на цих викручених матрацах просто небезпечно, треба йти, йти якомога скоріше, якомога далі, але стоїть, дивиться на розгромлену спальню й не має сил зрушити. Лише дивиться просто перед собою, в чорний отвір дверей, що ведуть до наступної кімнати, і говорить сам собі: туди не заходь, у жодному разі, нізащо, не заходь. І повільно, як мрець у фільмі, рушає на ці двері. Йде, давлючи черевиками рвані подушки, топче простирадла, лишає сліди на

розчавлених альбомах для малювання, у жодному разі, говорить собі, нізачо, і йде, переступаючи через коротенькі ковдри, гострі уламки конструктора, не заходь, не заходь, повторює, виставляє вперед руку — і рука провалюється в темряву, по зап'ястя, по лікоть, по плече, нізачо, говорить собі востаннє й провалюється в чорне. І виходить з іншого боку, опинившись у наступній кімнаті, певно, у складському приміщенні при їдальні: вздовж стін стоять порожні полиці, на яких, вочевидь, стояли банки з консервацією, на підвіконні громадаються порожні коробки з-під печива, підлогою розсипано сіль. А в кутку сіріє великий промисловий холодильник. І ось Паша підходить до холодильника. І прислуховується до нього, мов до гігантського мертвого серця. А воно, як і належить мертвому серцю, не подає жодних ознак життя. І тоді Паша береться за ручку — не відчиняй, нізачо не відчиняй! — і тягне її на себе. І в обличчя йому б'є такий нестерпний, такий важкий і вбивчий сморід, щось настільки розрубане, розтерзане й зогниле, щось настільки різане, колоте й ампутоване, що Паша різко згинається, аби не виблювати, а потому стрімголов мчить назад. Вивернуті подушки, зрушені ліжка, чорний коридор, мертві іграшки, прочинені двері, чавунні батареї, місяць за вікном — нестерпно близький, такий близький, аж Паші здається, що сморід іде саме від нього, що це місяць нависає над розбитим містом, поширюючи запах розрізаного тіла. Вискакує надвір, на ганок, і щойно тут глибоко видихає й хапає ротом свіже повітря, аж закашлюється, лякаючи малого.

Той підбігає, не розуміючи, що сталося, проте розуміючи, що сталося щось жахливе, щось таке, про що краще не питати. Точніше, спитати можна, але відповіді краще не чути. Паша викидає вперед долоню із застиглими пальцями: мовляв, не питай, не питай, не треба. Малий мовчки киває у відповідь: не буду, добре, не буду.

+

І ось раптом виявляється, що вони опинились у пастці. І навіть самі себе до цієї пастки загнали. І як тепер вибиратися — невідомо. Чому я не забрав його раніше? — розпачливо питає Паша сам себе. Чому не вийшов із міста вчора вночі? Слід було брати малого й валити, доки була можливість. Для чого було лишатися там на ніч? Куди тепер іти? Не дай бог, щось із ним станеться — що я його мамі скажу? Що я

скажу старому? Малий нічого не питає, хоча мовчить так, що Паші мимоволі хочеться виправдовуватися. А що він може сказати на своє виправдання? Що він мудак, який чекав до останнього, доки не прочинилися двері пастки, і він довірливо туди попхався, причому не сам, а потягнувши за собою малого. А ось тепер, коли місто виявилось щільно обложеним, коли перекрито всі можливі шпарки й отвори, їм із малим залишається кидатись із кута в кут, мов двом щурам, що відстали від свого корабля.

Тоді малий говорить:

— Слухай, ну а як ти сюди прийшов? Пам'ятаєш?

— Ну, через вокзал, — відповідає Паша, подумавши.

— Ну ось і пішли на вокзал, — говорить малий. — Якшо його ще не спалили.

— Ти шо? — сумнівається Паша. — Звідки ти знаєш, хто там?

— Пашка, — починає сердитись малий. — Ти місцевий, інвалід, із дитиною на руках, — говорить він, маючи на увазі себе. — Чого тобі боятися? А на вокзалі можна буде заночувати. Дорогу знайдеш? Шоб не через проспект іти, там точно стрілятимуть.

— Думаю, знайду, — відповідає Паша. — Спробую.

Чорта з два я тут шось знайду, злиться він, вдивляючись у посріблену місячним світлом алею. Але йде, довіряє своїм внутрішнім голосам, які ведуть його мертвим містом.

Виходять на рештки пішохідного моста. Дошки й арматура зависають над чорнотою, ніби трамплін для самогубців. Міст, шепоче Паша впевнено, я тут учора був. Киває малому й рушає між дерев. Іде парком, торкається рукою покручених акацій, відчуває, як у серці все сильніше розпрямляється замерзла пружина, штовхає його вперед, не дає зупинитися. Вибрідають із парку, йдуть густою травою просто на чорний остов хрущовки, що виростає над ними, мов нічна океанська хвиля. Дитячий майданчик, обпалена гойдалка, ляди підвалів зі збитими замками — хтось устиг почистити все, до чого можна було дістатись. Зараз, зараз, запевняє Паша, радше сам себе, має бути десь тут. І справді натрапляє на трамвайні колії, що зблискують у високій траві. Все нормально, заспокоює Паша малого, тепер вийдемо. Йдуть розмірено, не поспішаючи. За якийсь час наштовхуються на щось велике, щось, що лежить просто на рейках.

— Шо це? — не розуміє Паша.

— Корова, — каже малий.

Паша підходить ближче, обережно торкається пружної туші носком черевика. Туша, схоже, ще не встигла захолонути.

— Точно, — говорить Паша. — Корова.

Роги в неї відірвані, права задня нога неприродньо вивернута.

— Що з нею? — питає малий.

— Мабуть, тягли машиною, — припускає Паша. — Швидкість не розраховали, роги зламались, ногу підвернула.

— Що ж вони її тут кинули? — дивується малий.

— Чорт його знає, — відповідає Паша. — Поспішали. Анна Кареніна, блядь, — лається він, обходячи тушу мокрою травою.

Малий мовчить. Навіть не перепитує, хто така Анна Кареніна.

Близько десятої підходять до бараків, у яких учора Паша з компанією ховався від обстрілу.

— Давай через вікно, — коротко командує Паша.

Малий слухняно лізе в розбитий отвір, Паша підсаджує його ззаду, лізе слідом. Стрибають по черзі вниз, на долівку. Сідають, привалившись рюкзаками до стіни. Малий дістає з кишені сигарети. Демонстративно, не ховаючись, дістає одну, зі знанням справи розминає її, соває до рота, з іншої кишені дістає запальничку. Паша реагує скоріше на запальничку: вихоплює в малого сигарету, просто із зубів виринає, зіжмакує, викидає. Запальничку забирає теж.

— Ти шо? — ображено кричить малий.

— Не світи, — примирливо каже Паша, — тут прострілюється.

— Да ладно, — малий далі ображається, хоча більше для годиться. Сигарети, втім, ховає, запальничку назад не просить.

Сидять, мовчать. Паші незручно за різкість, малий розуміє, що образатись, прямо кажучи, немає на що. Тому просто мовчать.

— Їсти хочеш? — першим не витримує Паша.

— У тебе шось є? — не вірить малий.

— Консерви, — відповідає Паша. — Тільки я без ножа.

— Ну ясно, — криво усміхається малий. Лізе кишеньками, дістає складеного ножа. З одного боку лезо, з другого — ложка.

— Де взяв? — питає Паша.

— У місцевих виміняв, — відповідає малий. — На сигарети.

— А сигарети де взяв? — дивується Паша.

— Теж у місцевих виміняв, — пояснює малий.

Паша розуміє, що далі краще не розпитувати. Дістає металеву банку, в темряві пробиває її ножем, починає люто шматувати. Тут-таки раниць руку. Вдруге за цей день. Перемащує кров'ю куртку, джинси, пробує зупинити кров. Малий дістає з рюкзака носову хустинку, чисту, випрану, акуратно згорнуту. Паша невміло намотує все це собі на руку.

— А це в тебе звідки? — питає Паша про хустинку.

— Дідова, — пояснює малий. — Він мені їх цілу пачку дав. Я ними кросівки чистив. Це остання.

Паша згадує про старого. Подзвонити треба було, думає. Він же там хвилюється, мабуть.

— Забув йому подзвонити, — говорить Паша.

— Забув чи не захотів? — перепитує малий.

— Що значить не захотів? — удавано дивується Паша.

— А ти йому часто дзвониш? — нагадує малий.

Паша думає щось заперечити, потім попускається.

Справді, думає, кого я тут агітую. Простягає малому банку з консервами. На банці в місячному світлі тьмяніють краплі крові.

— Будеш? — питає.

— Перехотілося, — відповідає малий.

Паша складає ніж, віддає малому. Консерви ставить на підвіконня.

— Я йому колись купив його перший телефон, — розповідає про старого. — «Нокія», простенький. Забив туди номери — свій і сестри. Ну, мами твоєї. Пробував навчити писати есемеси. Не навчив. Не подобалось йому писати. Але одного разу написав. Знаєш коли?

— Ну?

— На річницю смерті мами. Ну, бабусі твоєї. Написав, щоб нагадати. Я його потім питаю: ти що не подзвонив? А він каже: боявся, що розплачусь. Уявляєш? Я думаю, він із нами через це й не говорить: боїться, що розплачеться.

— А я думаю, — каже малий, — він із вами не говорить, тому що говорити з вами нема про що.

Паша мовчить. Встають, рушають на вихід. Паша раптом повертається, бере з підвіконня консерви, ставить їх на долівку.

— Для чого? — не розуміє малий.

— Псам, — коротко пояснює Паша.

Виходять під місяць. Перетинають поле, знаходять діру в бетонному мурі. Далі рівчак, стежка, спалена вантажівка, що

потрапила сюди невідомо як. Довго йдуть високим очеретом, стежка виводить до залізничної стрілки. Починаються вагони. Пройти безкінечним коридором паленого заліза, пролізти під чорною від сажі цистерною, вилізти на платформу, опинитися на вокзалі.

+

Людей стало ще більше. Хоча бомбили начебто саме тут. Ті, хто прийшов раніше, дивляться на новоприбулих із недовірою. Мовляв, нам і самим місця не вистачає. Збоку все це нагадує корабель, що йде на дно у відкритому океані. І ось пасажери сидять, дивляться на воду, що прибуває, а в цей час звідкись із глибин океану випливають пасажери ще одного корабля, який уже встиг благополучно затонути. Лізуть на корабель, хапаються за троси та рятувальні кола, тішаться, що так добре все склалось. А ті, що сидять нагорі, на палубі, дивляться на них із ненавистю, сиплють прокляття, обурюються, не виявляють жодного співчуття, жодної краплі співпереживання. Хоча потонуть, ясна річ, усі.

В залі очікування Пашу відразу ж вираховує патруль. Двоє молодих, у новенькій незабрудненій формі, ніби щойно з параду. Вивуджують Пашу з малим зі строкатого бабського натовпу. Підходять, підкреслено ввічливо вітаються, присвічують ліхтариками, просять показати документи. Доки Паша копається в кишенях, із підозрою розглядають кров на рукаві його куртки, свіжу глину на черевиках, темні мішки під очима, запалений під втоми та холоду погляд. На малого дивляться без інтересу. Хіба що чіпляються поглядом за бейсбольну битку, яка стримить у нього з рюкзака. Але хто їх знає, цих місцевих: може, вони тут просто бейсбол люблять, треба буде розпитати в начальства. Гортають Пашин паспорт, незадоволено гмикають, побачивши на першій сторінці прапор. Ще не звикли до того, що тут у всіх місцевих паспорт із ворожим для них прапором. Знаходять прописку, повертають документи.

— Що вокзал? Працює? — питає Паша, осмілівши. Говорить так, як і вони, правильною російською, навіть акцент намагається відтворити, хоча це особливого враження на військових не справляє.

— Ніхуя тут у вас не працює, — неохоче відповідає один. Другий узагалі відвертається від Паші, щоб не відповідати.

— Як нам виїхати звідси? — не здається Паша.

Військовий змірює його поглядом. Паша думає відступити, проте перехоплює погляд малого, який дивиться на військового, як на жабу. Себто без симпатії. Тоді й Паша ковзає по ньому поглядом, знизу вгору. Помічає підстрижені нігті, помічає поріз на шиї після гоління, помічає, як військовий шмаркає носом, застудившись, вочевидь, у бойовому поході. Зовсім пацан, думає Паша, призовник.

— Ви ж представники нової влади? — питає Паша, не приховуючи сарказму. — У мене дитина на руках.

— Ви в повній безпеці, — повертається до нього другий. Широкі вилиці, вузькі, заплили якісь, розрізи очниць. Теж пацан.

— Добре, — погоджується Паша. — Нова адміністрація може забезпечити харчуванням тимчасово переміщених осіб?

— Яких осіб? — не розуміє вузькоокий.

— Тимчасово переміщених, — повторює Паша. — Ми, — тикає Паша в малого мертвим пальцем, — тимчасово переміщені особи. Ми тут тимчасово, ясно? Ви — нова адміністрація, да?

— Да, — погоджується вузькоокий. — Послухайте, — довірливо говорить, — зверніться до коменданта.

— Це де? — діловито уточнює Паша.

— В кімнаті чергового по вокзалу. Знаєте?

— Знаю, — сухо відповідає Паша, бере малого за руку, обходить патруль, іде залом очікування, переступаючи сонних, тимчасово переміщених пасажирів, що розклалися, де тільки можна: на підлозі, на підвіконнях, під колонами.

Новоприбулі прибули майже без речей: схоже, зовсім не мали часу зібратися, вибігали, в чому були, прихопили, що трапилось під руку. Хтось спить на своєму ж пальті, хтось — на покривалі, хтось під голову підклав зимові чоботи. Жодних валіз, жодних клунків, темні від страху та недосипання обличчя, обважнілі повіки, зморшки довкола очей. Сплять, притискаючи до себе дітей: щоб зігріти своїм теплом, щоб захистити своїм тілом. Паша переступає уважно, не хоче нікого зачепити. Малий також старанно перестрибує сонні тіла. Біля кімнати чергового двоє автоматників — сидять, розвалившись, на офісних кріслах. Один дрімає, другий порпається в телефоні, переглядає якісь фото. На Пашу навіть не дивляться — просто один перекриває автоматом вхід. Пашу це, втім, не зупиняє.

— У себе? — питає.

— Що — у себе? — автоматник відриває очі від телефона.
— Комендант, блядь, питаю, у себе? — повторює запитання Паша.
— Чьо при дитині лаєшся? — ображається автоматник.
— Я вчитель, мені можна, — коротко пояснює Паша.
Якусь мить автоматник аналізує почуте. З аналізом не складається.
— У себе, — каже. — Тільки він зайнятий.
— Угу, — говорить Паша й прочиняє двері.

Коменданту далеко за п'ятдесят. Великий, червонопикий. Очевидно, проблеми з тиском. Нервово крутиться на офісному стільці. Штани з лампасами, офіцерські чоботи. Якийсь дивний мундир із незрозумілими погонами. На грудях хрести. Схожий на оперного співака з провінції. На плечі накинув знайомий Паші бушлат із бобровим коміром. Поруч із ним стоїть ще один військовий — ад'ютант, відразу розуміє Паша, — товстощокий, огрядний, стрижений під нуль. У камуфляжі, з нагаєм у руках. Карає тих, хто порушує на вокзалі правила пожежної безпеки, припускає Паша. Дихати в кімнаті нічим. Жалюзі рішуче зірвано, вікно забите фанерними щитами. Телевізор у кутку стоїть із вибитим кінескопом. На підлозі — потоптаний калькулятор. Поруч — генератор на бензині, важко працює. Від нього тягнуться дроти, світить велика лампа. Побачивши Пашу з малим, комендант напружується, обличчям відразу розпливається рожева пляма, наче ніжний опік.

— Хто такий? — питає суворо.

Говорить російською, з питальної інтонації відразу ж вилізає акцент.

— Учитель, — відповідає Паша й соває йому руку.

Комендант розгублено тисне. Ад'ютанту теж не залишається нічого іншого.

— Я від імені громадськості, — говорить Паша, не відпускаючи руку. — Уповноважений.

Слово уповноважений коменданту не подобається. За такі слова, по совісті, розстрілювати треба. Він висмикує свою руку з Пашиної долоні.

— Що у вас із рукою? — питає строго, киваючи на закривавлений носовик.

— Так, — недбало відповідає Паша, — дрібниці.

При цьому значуще торкається перев'язки, ніби показуючи: еге ж, дрібниці, на війні й не таке буває. Комендант дивиться з розумінням, але Паша мовчить, тож він починає нервувати.

— Так що ви хочете? — запитує.

— Громадськість цікавиться, — говорить Паша, — як буде вирішуватись проблема з харчуванням і транспортом. У багатьох діти на руках.

— Діти, — незадоволено відповідає на це комендант, витираючи рукавом спітнілу шию. — Ви ж бачите, що робиться. Місто прострілюється. А ви: діти.

— То якими будуть дії адміністрації щодо тимчасово переміщених осіб? — Паша відчуває, що говорить із інтонаціями фізрука. Від чого відразу стає переконливим.

Комендант знову напружується. Переводить погляд із Паші на малого, потім знову на Пашу. Ніби думає, кого розстріляти першим.

— Значь так, — каже. — Значь так, Алексей Єлісеїч, давай, виріши питання з товаришем уповноваженим. У мене зв'язок із центром.

Дістає телефон, розвертається спиною до всіх. Товстощокый Алексей Єлісеїч широко змахує рукою, ніби відганяє метеликів: давайте, говорить, на вихід, не можна підслуховувати розмову із центром. Паша виходить. За ним малий. Слідом Єлісеїч. Іде, ліниво поплескуючи себе нагаєм по стегні. Виходить у коридор. Стає, роззирається. Паша з малим стоять поруч, чекають. Довкола відразу ж збирається натовп із жінок та старих.

— Товариші, — говорить Єлісеїч офіційно й нарвано. — Прошу не піддаватись паніці. Адміністрація працює над ситуацією, що склалася. Зранку під'їде польова кухня. Підженемо автобуси: один на комбінат, інший — до посолька. Ясно?

— Ясно, — говорить бабуса в мокрій перуці. — А до ранку що робити?

— Хуй смоктати, — роздратовано відповідає Єлісеїч, розвертається і зникає за дверима.

Публіка, подумавши, розходиться. Паша дістає телефон. Пробує набрати старого. Зв'язку, ясна річ, немає.

Біля камер схову вони знаходять вільне місце. Малий дістає запасний светр, кидає на долівку, сідає. Паша моститься поруч. Відчуває, що куртка його наскрізь відсиріла, не витримує місцевого клімату. Паша зіщулюється, кутається сам у себе, намагається віднайти рештки тепла. Так, заходячи в ранкове море, шукаєш теплу течію, тримаєшся її, грієшся. Зігрітись особливо не вдається, отже, не вдається і заснути. Малий дрімає, натягнув шапку на очі, притулив голову до фарбованої в синій стіни. Паша натягує на голову капюшон, намагається забути про вогкість і голод, намагається, намагається, але не може. Оглядає з-під капюшона сусідів. Більшість спить, лише в кутку жіночка розповідає щось своїй сусідці. Жіночці на вигляд років сорок — сіре пальто, темні чоботи, коротко стрижене волосся. Притискає до грудей течку з паперами. Документи, розуміє Паша, тримала десь у столі, вибігала — встигла прихопити. Загубить — узагалі нікому не буде потрібна. Сусідка її — старша, огрядна, сидить на клунках, які розповзаються під нею. Таке враження, що сіла на когось живого, тепер додушує. Слухає неуважно, плаче весь час. Коротко стрижена й розуміє, що слід би зупинитися, заспокоїти стару, а не може: далі говорить, говорить і говорить, глухим наполегливим шепотом, так що всі довкола чують, прислуховуються, ловлять окремі слова. Значить, ніхто не спить. А тут ще й тітка на клунках плаче, і плаче так гірко, що ніхто їй нічого навіть не скаже.

— Я зранку з під'їзду виходжу, — говорить коротко стрижена, — а він лежить на лавці. Поклали зранку, залишили на видному місці.

— Та ви що? — плаче її сусідка. — Що ви кажете?

— Так, чорний, породистий. Без голови, — продовжує жінка.

Тітка гірко витирає рот кінчиками хустки.

— І головне — не наш. Я в під'їзді всіх знаю. Принесли звідкись.

Чорний, думає Паша, породистий. Без голови. Дуже хочеться їсти. Дуже. Відкидає голову назад. Очі заплющуються, холод стоїть у легенях, як вода в забитій раковині. Хтось піднімається з кутка, повільно йде на вихід. Худий, затемнений. З валізами в руках. І коли проходить повз, від валіз міцно б'є мокрим псячим духом. Паша аж відвертається, ніби це за ним прийшли. Втирається в стіну, міцно-міцно заплющує очі, але так стає ще страшніше, тож він панічно підриває голову, сонно роззирається, ловить у повітрі мертвий псячий запах, що поступово розвіюється. Дивиться на тіток. Та, що плакала,

спокійно спить, звівши голову собі на груди. Коротко стрижена натомість нервово киває головою, ніби погоджується з кимось невидимим. Поруч спить родина: хлопчик і дівчинка разом із мамою, далі якийсь інвалід із милицями, за ним ще якісь жінки. Тихо й задушливо. І хочеться їсти.

— Їсти хочеться, — штовхає Пашу малий.

Виявляється, теж не спить, чекає.

— Консерви будеш? — питає Паша.

— Не треба, — заперечує малий. — Знову весь у крові будеш.

— Ну зараз, посидь тут, — Паша встає, озирається довкола, бреде в зал очікування.

У залі печально, як у трюмі з невільникми. Всі розуміють, що разом не врятуються, проте кожен сподівається врятуватися сам. Пашу звіддалік помічають патрульні, розвертаються, швидко йдуть на вихід. Ну й добре, дивиться Паша їм услід і піднімається сходами на другий поверх. Переступає чиесь тіло, чіпляється об торбу, тіло зі сну важко сполохується, прокидається, ніби спливає з річкового дна, на якусь мить погляд затримується на Паші, потому знову розфокусується, гасне, йде на дно. В кутку на другому поверсі Паша бачить вивіску «Буфет». Проте не може знайти вхід: забарикадовані вікна, рекламний щит, складене на купу будівельне риштування, сонні жінки на підлозі. Все зачинене, все мертво. Він уже розвертається, аби повернутись, коли чує позаду кроки й веселі голоси: жінка в короткому пуховику, в чоботах на високих підборах, із торбою в руці. За нею двоє військових, але без зброї. Штабісти якісь, думає Паша. Йдуть, перегукуючись і мало зважаючи на сонний народ. Перший штабіст відтягує вбік рекламний щит, за ним двері, штовхає їх, вони зі скрипом прочиняються. Другий штабіст легко підштовхує жінку, та виклично посміюється, не опирається, зникає всередині. Штабісти бадьоро презираються, теж зникають всередині. Двері зі скрипом причиняються. В буфеті має щось бути, думає Паша, хоча б чіпси якісь. Або шоколад. Треба просто запитати. Підходить, обережно штовхає двері, зазирає в темряву. Просторий порожній зал, кілька столів, на них стільці, ніжками догори. На вікнах — навскісні смуги паперу, щоб скло витримало вибухову хвилю, в кутку — бар, за ним теж порожньо.

— Ей, — кличе Паша. Йому не відповідають.

Проходить до бару, піднімає дошку, опиняється за прилавком. Коридор веде в глибину, до сусідньої кімнати. Паша зазирає й туди. В коридорі темно. Дістає свій мобільник, що майже розрядився, присвічує. Кілька стільців, календар на стіні за минулий рік, гора брудного посуду. В кінці коридору прочинені двері. Паша просувається туди. Але бачить на стільці пуховик. І світлий жіночий светр. І ще щось із близьни. І чує там, далі за дверима, голоси — крикливі, похапливі.

— Анна, — кричить хтось, — Ань, ну що ти?

Паша вимикає мобільник, навпомацки виходить із коридору. Проходить залом, спускається вниз, знаходить малого.

— Ну що? — питає той.

— Давай спати, — просить Паша.

Малий уважно на нього дивиться, погоджується.

+

Але валізи, звідки валізи? І не було в них ніколи жодних валіз. Батьки, коли були молодші, нікуди не їздили, ніде не відпочивали. Паша пригадує хіба що одне літо, на початку дев'яностих, він школяр, сестра ходить із ним до одного класу, у батьків літня відпустка, точніше, не так: у батьків зникає робота, вона нічого не дає, хоча вони далі зранку ходять на станцію, як прокляті, як заведені. Станція порожня, колії швидко заростають травною. Країна стрімко змінилась, а ось вони всі — її громадяни, мешканці окремо взятого залізничного вузла — змінитися не змогли, не було в них закладено таких механізмів. Так і ходили на роботу, за яку не платили. Просто тому, що все життя звикли ходити. Встаєш щоранку і, мов галерник, сунеш у депо. А депо стоїть, як пограбований піратами вітрильник: самі стіни та партійні гасла на них. І робітники стоять під цими гаслами, і раді були б виконувати й перевиконувати, йти назустріч і брати зобов'язання, тільки ось нікому їхні зобов'язання тепер не потрібні, і назустріч їм ніхто не піде найближчим часом, і лише голуби, яких раптом стало так багато, літають дружними зграями від станції до міста, від комбінату до посолька, у пошуках щастя й дармової жрачки. А влітку якимось так стається, що мама отримує путівку в санаторій, який знаходиться в сусідньому містечку, в сосновому лісі, коло річки, і це все має просто нереальний вигляд: вони вже давно нічого не

отримують, хоча далі на щось сподіваються. Оскільки звикли саме так — горбатитись і щось за це отримувати. Але останніми роками не отримували нічого, хоча далі готові були горбатитись, і це ламало всі усталені уявлення про те, як має бути, якими мають бути основи справедливого життя. Ага, і ось ця путівка, і вони спочатку збираються цілою родиною, і Паша якось по-дорослому тішиться й готується — ось, думає, він уже дорослий, скільки йому? Як малому тепер, років тринадцять. І він має збирати свої речі. І, звісно, жодної валізи в них немає, є лише якісь потягані торби, з якими старий ходить на базар. Паші дають саме таку торбу й кажуть, аби він подумав, що йому знадобиться на відпочинку, аби нічого не забув, аби повадився, як дорослий. Паша довго перекладає речі, переносить їх із шафи, з батьківської кімнати, в їхню дитячу, кладе на ліжко, перебирає. Він буде там займатися спортом, йому потрібен спортивний одяг. Але він буде також ходити лісом, тож йому потрібне щось зручне й практичне. Але й теплий светр йому теж варто не забути. І він усе це старанно пакує, докидає туди шкарпеток і футболок, кладе улюблені детективи. Потім, соромлячись, пхає на сам низ, під шкарпетки й светри, сонцезахисні окуляри — старі, батькові. Знайшов у столі, старий їх давно не носить, Паша теж соромиться, але про всяк випадок ховає до торби. А вже потому, задоволений собою, зібраний і задоволений, виходить на кухню, сідає за стіл. Сидить, поважно слухаючи розмови старших. А розмови точаться печальні: грошей у родині немає, за що їхати на відпочинок — невідомо. Сусіднє місто, звісно, не південний берег, а така сама діра, як і їхня станція, але навіть там треба буде доплачувати за дітей, за харчування, за нічліг. А з чого доплачувати? — питає мама. З чого? Не поїду, говорить вона рішуче, не поїду, нічого мені там робити. А тато, оскільки любить її, переконує, що ні, у жодному разі, ти маєш поїхати, тобі це потрібно, для здоров'я потрібно. Паша нічого не розуміє про здоров'я, він навіть не думає про це, зі здоров'ям не може бути жодних проблем, просто не може, зі здоров'ям усе має бути гаразд. Він цього не розуміє. Натомість він розуміє, який у нього прекрасний старий, як він закоханий у свою дружину, себто в його маму, як це по-дорослому. Паша це чудово розуміє, оскільки й сам поводитьсь, як дорослий, що тут пояснювати. І ось він сидить, і захоплюється своєю дорослістю, і дорослістю свого старого. І його розчулює мамина безпорадність, її невміння впоратись

із негараздами. І він навіть не розуміє, що вони нікуди не поїдуть, що доведеться їм із сестрою та старим лишитись удома, доглядати за городом, економити на морозиві. Що мама поїде сама, буде жити в санаторії, у кімнаті з якоюсь тіткою з бухгалтерії, зриватись кожні дві години до телефона, аби переконатись, що вони не голодні. Він ще цього не розуміє, але ось батьки ще раз збирають їх на кухні, тато сідає до столу, сестра жваво про щось лопоче, не замовкаючи, не зупиняючись. І тоді мама починає говорити, що ось так склалося, що поїздка скасовується, і що їм весело буде й без неї, утрюх. Вона ще навіть не закінчує, і Паша до кінця ще не усвідомлює, про що вона говорить, а сестра інтуїтивно, по-дитячому, відчуваючи, що її позбавляють чогось дуже приємного й важливого, вже починає нити — голосно й не стримуючись. Старий її навіть не втішає, такий безнадійний розпач у її скигленні, старий аж сам стирає скупі сльози, ледь помітним рухом. Втім, Паша все помічає, все раптом розуміє, і теж починає нити, усвідомивши нарешті, що нічого не буде: ні занять спортом, ні лісових прогулянок, нічого. І що вся його дорослість виявилась ніким не затребуваною, нікому не потрібною, що все це смішно й безнадійно, за нього знову все вирішили, йому знову вказали його місце, і марно далі бодай на щось сподіватись. А мама, розгубившись, раптом шаленіє і починає кричати на старого, мовляв, це ти в усьому винен, це все через тебе, це все ти. А мала ние ще голосніше, оскільки старого їй теж шкода. Але й себе шкода так само, тож і ние вона за себе й за нього. І Паша теж ние за себе й за нього — за свого старого, який так і не зумів нічого зробити, не зумів зарадити їхнім плачам, як потім не зумів зарадити маминій хворобі, маминій смерті.

Торба його так і простояла нерозібраною до осені.

+

Дні о цій порі такі короткі, а світла так мало, що після того, як стемніє, довго звикаєш до темряви, не вірячи, що на сьогодні все — світла не буде, будуть сутінки. Паша взимку завжди губиться: йому не вистачає дня, вечорами не може знайти собі місця, плутається в годинах, плутається в бажаннях. Ніби час спати, а він ось сидить, притулившись до стіни, западає в сон, з якого його весь час щось виштовхує назовні, мовби там є якісь наглядачі, обов'язок яких — не

дати йому розслабитись, не дати забутись. Укотре прокидається від чийогось стогону. Підводить голову — коротко стрижена, привалившись до клунків, щось говорить уві сні. Паша ловить окремі слова, щось про змінне взуття, про бахіли, про розпорядок дня. Так, погоджується, розпорядок дня. Котра це година? Скільки ще чекати до ранку? Дві доби він зависає у вогкому повітрі, не маючи куди йти й боячись зупинитись. Ще й малий на його совісті. Добре, що встигли вискочити з інтернату. Якщо все складеться, завтра будемо вдома. І хай малий лишається з нами. Думаю, Ніна буде не проти. До речі, треба буде її знайти, коли все це закінчиться. І фізрука теж, думає Паша й тут-таки згадує все: розстріляне пальто, чувака з коробкою макаронів, голоси біля колодязя. Згадує натовп біля під'їзду, військових, темряву, розбиту лавку, розірвану шубу. Що з Вірою, до речі? — думає він. Треба було хоч номер телефону записати. Що з нею могло статись? Дісталась вона додому чи далі сидить десь у підвалі? У підвалі, який він так і не зміг знайти. Коли все закінчиться, обов'язково її знайду, обов'язково. Бізнес-центр, масажний салон, туристична фірма. У разі чого — розшукаю через її подружок. Через подружок, повторює він, точно — через подружок. Паша повертається до малого. Той безтурботно спить. Поруч із ним на підлозі лежить битка, ніби дитяча іграшка. Тоді Паша обережно підводиться, щоб нікого не розбудити, поправляє окуляри, виходить у зал очікування, пробирається на другий поверх.

Двері до буфету напіввідчинені. Паша прослизає всередину. Підсвічує собі, проходить за барну стійку, опиняється в коридорчику, зупиняється перед дверима. Вагається якусь мить, потому обережно стукає. За дверима тиша, відтак чути якесь шарудіння, тріск диванних пружин.

— Хто? — питає сухий голос.

Вона, здогадується Паша й прочиняє двері.

У кутку невеличка кухня: мийка, мікрохвильова, ножі на столі, розсипаний підлогою цукор. На стіні — полицки зі спеціями та різним кухонним начинням. Олія, оцет, кетчупи. Алкоголю немає. Під стіною — канапа, ось на ній вона й спить. Щойно Паша зайшов, підскочила, ввімкнула невеликий ліхтарик. Паша спочатку затуляється від світла рукою, проте вирішує не ховатись — дивиться, розглядає. Рожеве волосся, сплутане зі сну, мов дрого, теплий светр. Схоже, спала на

канапі, накрившись пуховиком і якоюсь скатертиною. Швидко поправляє коротку спідницю, але Паша встигає помітити: чорні колготи, а ще сірий светр, обличчя без косметики втомлене й беззахисне. Погляд насторожений, проте страху немає — не зовсім розуміє, хто це такий, проте бачить, що боятися немає чого: підсліпуватий погляд з-під окулярів, борода, кров на рукаві куртки, черевики в глині. Виглядає Паша потягано й дещо недоречно. Розбудив — напевно недоречно.

— Що? — питає вона сухо.

— Я на секунду.

Паша звикає до різкого світла, роздивляється по кімнаті, думає, де сісти. Вона це помічає, відразу ж підтягує до себе торбу, прикривається скатертиною, мовляв, тут зайнято, навіть не думай. Він і не думає, бачить у кутку ящик з-під пива, ставить посеред кімнати, сідає.

— Розбудив? — питає.

— А ти як думаєш? — питає вона своєю чергою.

— Ну вибач, — Паша переходить на ти, щоб виглядати переконливіше. — Ти Аня, правильно?

— Ну? — вона далі світить ліхтариком йому просто в обличчя.

— Я бачив, як ти сюди заходила. З цими, двома.

— А що ти ще бачив? — зі злістю питає вона. — Ти хто такий?

— Представник громадськості, — відповідає Паша.

— Що? — не розуміє вона.

— Представник, — повторює Паша. — Громадськості, — додає. — Неважливо, — говорить зрештою. — Вимкни ліхтарик.

Аня слухається, кладе ліхтарик поруч із собою, на безпечну відстань. У кімнаті стає темно.

— Я людину одну шукаю, — говорить Паша. — Може, ти її знаєш.

— Яку людину? — насторожується Аня.

— Ти ж у туристичній фірмі працюєш?

— У якій фірмі? — не розуміє вона.

— Бізнес-центр, на проспекті, — пояснює Паша. — Правильно?

— Ну, — Аня дивиться на нього прискіпливо, потім весело гмикає. — Ти клієнт, да?

— Не зовсім, — заперечує Паша. — Представник громадськості, — нагадує він. — Слухай, мені потрібна Віра. Знаєш?

— Віра?

— Ну.

— Яка вона із себе?

— Ну, така, — Паша пробує описати, — на стоптаних підборах, у шубі.

— Що за шуба?

— Не знаю, — зізнається Паша.

— Ну ось і я не знаю, — сміється вона втомлено.

— У неї обручка на руці! — згадує Паша.

— Обручка? — сміється Аня. — Справді? У нас, у туристичній фірмі, з обручками не ходять, — сміється далі.

— Вона сама сказала, що працює у вас, — ображено говорить Паша.

— Може, прибиральницею? — припускає Аня.

Але Паша розгублено мовчить, тож і вона замовкає, не сміється. Сидять, мовчать.

— Курити є? — питає вона зрештою.

— Не курю, — відповідає він.

— Я всі свої викурила, — незадоволено говорить Аня. — З цими двома. Без сигарет, суки, ходять.

— Де вони?

— Звідки я знаю? — відповідає Аня. — Втекли кудись.

— А ти що лишилась?

— А куди я піду? Пересиджу до ранку, буду вибиратись. Шо в тебе з цією Вірою? — питає вона, подумавши.

— Нічого. Вчора познайомились.

— Сподобалась?

— Не розгледів, — зізнається Паша. — Просто переживаю за неї. Хочу знайти, коли це все закінчиться, — додає.

— А з чого ти взяв, що це все закінчиться? — питає вона.

— Ну, має ж воно колись закінчитись, — припускає Паша.

— Думаєш?

Паша не відповідає. Поганого говорити не хочеться, а хорошого нічого не спадає на гадку. Вона теж мовчить. Поправляє волосся, тепліше загортається в скатертину. Збоку виглядає так, ніби він прийшов провідати її до лікарняної палати. І ось вона сидить, бадьора, усміхнена, переконана, що йде на поправку, а він теж старанно бадьориться, хоча, на відміну від неї, знає точний діагноз.

— Ну а обручка? — знову питає Аня.

— Шо обручка?

— Ну, в неї обручка. Мабуть, діти, чоловік. Шуба.

— Думаю, немає в неї чоловіка, — припускає Паша.

— А обручка?

— А чорт його знає, — говорить. — Ось у нас половина педагогічного складу — розлучені жінки. Але обручки не скидають. Носять, для солідності.

— Ти вчитель, чи що?

— Ну?

— І чого вчив?

— Мови.

— Угу, — каже Аня, — перспективно. А не воюєш чому?

— За кого?

— Так хоч за кого.

— Я інвалід, — показує Паша руку.

— Ну й що? — не розуміє вона. — Я тут таких бачила. В одного півголови не було, серйозно. Десь до війни в аварію потрапив. А все одно до нас приходив. Ну — в туристичну фірму.

— І як він? — не вірить Паша.

— Що — як? — знову не розуміє вона.

— Без голови — як йому?

— А, ти про це. Ну, він же не у футбол до нас грати приходив. Для чого йому голова? Шкода його було.

— Чому шкода?

— Красивий був, — пояснює Аня. — Ну, до аварії. А тепер як термінатор ходить.

Аня пожвавлюється, мов дитина, яку батьки довго заговорювали, відволікали, звертали її увагу на інше, і ось вона якоїсь миті справді забуває про біль та лікарів і згадує, скільки всього смачного на неї чекає, коли вона звідси вийде. Якщо вийде. Паша раптом ловить себе на думці, що вони всі тут говорять так, ніби до цього не розмовляли по кілька місяців: швидко й нерозбірливо, намагаються висповідатись, нічого не хочуть забирати із собою. Говорять стільки всього зайвого, неважливого, на підвищених тонах, повчають, звинувачують, виправдовуються. Кинуті, зневажені, забуті. Ображені. Ага, думає

Паша, аякже, ображені. Кинуті. Нікого, думає він. Нікого не шкода. Нікого.

— Шкода? — питає Паша. — Тобі їх тут усіх шкода, так? Ти з усіма готова спати.

— Ну а що? — не розуміє вона.

— Та нічого, — відповідає Паша. — Нікого не шкода. Нікого. А ти спи, з ким хочеш.

Аня напружується, помітивши, як у нього змінився голос, підтягує до горла скатертину, вичікує, потім говорить:

— Слухай, — каже, — вчитель, а ти знаєш, що всі професії почесні?

— Угу, — гмикає Паша, — і суспільно корисні.

— Ну а що, з того, що ти робиш, є якась користь?

— Є, — відповідає Паша, — знати мову — це корисно.

— Да ти сам цією мовою не розмовляєш, — шипить вона, і Паша теж зауважує, що голос у неї змінився, став по-зміїному загрозливим. Він не встигає здивуватись, а вона продовжує: — Я хоча б голову нікому не морочу — роблю, що роблю.

— Не злись, — пропонує Паша.

— Чьо це — не злись? — злиться вона. — Приходить якийсь хуй, говорить, чим мені займатись. Не шкода йому. А мені ось шкода. І дітей шкода, яких ти вчиш.

— З дітьми все нормально, — Паша починає нервувати.

— Та ясно, — відмахується Аня. — Їх тобі теж не шкода?

Паша мовчить. Вона дивиться на нього, чекає, що він скаже, але він не каже нічого, тож і вона вважає за краще перевести розмову на щось інше.

— Ти й дітей, підозрюю, не любиш, — говорить.

— Чого це? — ображається Паша.

— По очах бачу, — каже Аня. — І своїх дітей у тебе теж немає.

— Ну, я взагалі тут із малим, — далі ображається Паша.

— З яким малим? — не розуміє вона.

— З племінником, — говорить Паша. — Забрав його з інтернату. — Говорить вагомо, як зазвичай говорять про щось серйозне, важливе. Говорить і чекає на реакцію.

— З інтернату? — пожвавлюється Аня. — Біля окружної?

— Ну.

— Це ж мій інтернат, — говорить вона. — Ти там коли був?

— Увечері сьогодні, — говорить Паша неохоче.

— Як там?

— Нормально, — говорить Паша.

Відводить очі. Але вона не помічає.

— Ніна працює?

— Знаєш її? — дивується Паша.

— Із семи років, — ствердно киває головою Аня. — Ми з одного інтернату. Тільки вона в педагогічний поступила, а я в турфірму.

Тішиться, навіть скатертину відкидає. Шукає натомість пуховик, накидає на плечі. І говорить зовсім інакше, без лінивого роздратування, просто, довірливо.

— Її, — розповідає, — у класі не любили. І я теж її не любила, — зізнається Аня з усмішкою. — І вихователі не любили. Ну, вони нікого не любили, — уточнює вона. — А її особливо. Вона завжди була проти всіх. Паршива звичка.

— Точно, — погоджується Паша.

— Ось ти не такий, правда? — говорить вона з тією-таки усмішкою, і Паша радо киває головою у відповідь.

— Ти з усіма погоджуєшся, правда? — вона далі усміхається, хоча Паша вже не певен, що йому це подобається. — А всім насправді все одно, погоджуєшся ти з ними чи ні. Ага? Ну і ось, — втрачає вона інтерес до Паші, — одного разу комусь із наших батьки подарували спортивне взуття. Кросівки. Дешеві, китайські, але нові. Ти уявляєш, що таке нові кросівки? — Паша хоче відповісти, але вона перебиває: — Да нічого ти не знаєш. Ну і зранку прокидаємось, і хтось ці йобані кросівки зеленкою залив. Серйозно. Ну й почали говорити, що це вона. Пішли до директорки, сказали їй. Директорка повірила. Да всі повірили, що там, — Аня автоматично шарить кишеньками, шукаючи сигарети, хвилюється, нервує, потім згадує, що сигарет немає. — Ну і я за неї заступилась. Проблем було.

— А звідки знаєш, що це не вона? — скептично питає Паша.

— А я з нею в одній кімнаті жила, — відповідає Аня. — І точно знаю, що вона тієї ночі нікуди не виходила. Але мені ніхто не повірив. Знаєш, які вони в інтернаті? Всіх загризти готові. Тим більше — за кросівки.

— Ну заступилась — і що?

— Ну що? — не розуміє вона. — Заступилась і заступилась. Потім пошкодувала, звісно.

— Що так?

— Так мені теж дісталось. Це ж інтернат. Так що далі мене теж не любили. Неприємне відчуття. Розумієш?

— Розумію, — говорить Паша.

— Думаю, ти розумієш, — погоджується з ним Аня. — У тебе з рукою що?

— Проблеми, — пояснює Паша.

— Я бачу, — говорить Аня. — Тебе ж, мабуть, теж усе життя за цю руку діставали?

— Та нє, ну чого, — заперечує Паша.

— Та ладно, — не вірить вона, — діставали. Діти жорстокі. Як щенята. І довірливі, як щенята. Потім виростають, стають дорослими, впевненими в собі. А жорстокість нікуди не зникає. І довірливість теж. А ти кажеш: не шкода.

Паша мовчить, дивиться на свою руку, ніби пропускає крізь пальці скупе світло ліхтарика. І вона теж дивиться на його пальці, як заморожена, мовби ніколи такого не бачила. І справді, не бачила. Де таке побачиш?

— Слухай, — каже йому, — раз уже прийшов. Іди сюди. Хочеш?

Паша завмирає й відразу ж хоче сказати, що хоче. Звісно, що хоче. Саме її, з її рожевим волоссям. Хочє її тепла, хочє її голосу. Відчуває, як замерз за ці два дні, як його зсередини вистудило. Звісно, хоче. Потім згадує малого. Шо, як він прокинувся? — думає. Скільки я вже тут сиджу?

— Хочу, — зізнається Паша. — Але я два дні не мився. Навряд чи тобі сподобається.

— Я теж, якщо чесно, — зізнається вона.

— Я піду, — Паша важко підводиться, ховаючись у тінь. — Мені б малому щось поїсти знайти, — просить він.

— Ну, шукай, — вона втрачає до нього рештки інтересу, накривається пуховиком, скатертиною, вимикає ліхтарик, відвертається до стіни.

Паша в темряві підходить до полиць, навромацки відчиняє шафку, починає уважно вивчати, що там, усередині, так, наче не вірить очам і потребує власноруч усього цього торкнутись, відчути на дотик.

Бляшані банки, пластикові коробки, наповнений крупами посуд. Пакети з цукром і макаронами. І несподівано — шоколад! Саме так, шоколад. Паша безпомилково впізнає пласку плитку, що лежить під якоюсь консервацією. Обережно її дістає, запихає до кишені, виходить.

+

Малий спить по-дитячому глибоко: ввіткнувся головою в рукав, зіщулювся, мов щеня, гріється власним теплом. Очевидно, бачить сні. Може, навіть щось приємне, чому ні. Паша стоїть над ним, не зважається розбудити. За спиною в нього уві сні заговорює тітка на клунках. Ніби попереджає. Паша здригається, обережно соває шоколадку малому в рукав. Повертається в зал. Дочекатися ранку, нагадує сам собі, дочекатись і виїхати звідси. Завтра будемо вдома. Все буде добре. Все вийде. Сотні сонних жіночих тіл, теплий одяг, зимове взуття, діти на руках, домашнє начиння на санчатах, торби й картонні коробки. Хтось шепочеться в кутку, хтось накривається ковдрою. Темно, лише знадвору б'ють потужні фари вантажівок, вихоплюючи із сутінків світло-сині жіночі обличчя. Загалом, усе це нагадує театр перед початком вистави: світло вже вимкнули, всі заспокоїлись, хоча хтось іще намагається домовити, дошепотіти про найголовніше. Але все одно чогось не вистачає. Дійових осіб, здогадується Паша. Але ось-ось з'являться. Точно з'являться — куди ж без них? Початок другої. Ще кілька годин. З'явиться автобус. Усе буде добре. Стрілянина змістилась на північ, у бік станції, довкола вокзалу тихо, але ніхто не виходить. Ніхто не вірить, що все закінчилось. Думають, пастка. Думають, що там, за вокзальними дверима, на них і далі чекає щось страшне. Тому краще пересидіти тут, за міцними вокзальними стінами. Туляться одне до одного, як тварини в ковчезі. Самі себе заспокоюють. Самі собі не вірять. Паша помічає в іншому кінці, при дверях, патрульних, які його нині вже перевіряли. Вони теж помітили його, стоять, уважно слідкують за кожним його рухом. Ось один щось шепоче на вухо іншому, той киває головою на знак згоди. Краще я піду, вирішує Паша, краще не чекати, доки вони зважаться й підійдуть. Повільно, не роблячи різких рухів, розвертається. Уважно розглядає розклад руху на стіні, мовби справді розраховує виїхати звідси першим ранковим. Поважно киває, робить вигляд, що запам'ятовує, поправляє окуляри, щоб краще було видно. Потому тихо, крок за кроком, суне на вихід, лишаячи патрульних ні з чим. А коли залишається кілька кроків, не помічає під ногами сонну пасажирку, що лежить на вовняному кожусі, поставивши коло себе два металевих відра: одне з яблуками, друге — із золотистою цибулею. Не помічає, чіпляє ногою відро, воно легко перевертається, підчеплене його черевиком, і котиться лунко кам'яною долівкою, ніби хто б'є у дзвін, сповіщаючи

всіх про пожежу чи про наближення ворожого війська. І цей подзвін відбивається від високих вікон і холодної стелі, і всі нажахано підриваються, виринають зі свого неспокійного сну, висовують перелякані голови зі своїх сновидінь, намагаючись розгледіти в сутінках, що за гвалт, що за гуркіт, куди бігти? Діти відразу ж починають нити. Жінки здійсмають крик, ще не розуміючи, що відбувається, проте привертаючи про всяк випадок до себе увагу. Яблука закочуються між чужих речей, розчавлюються чиймись підощвами, зникають назавжди між наляканих жіночих тіл. Усі дивляться на Пашу, як на демона, що з'явився з темряви й порушив загальну тишу, розірвав її жахливим дзвоном і гуркотом, приніс їм якусь звістку. Паша стоїть і відчуває, що всі дивляться саме на нього, чекають, що він скаже, про що важливе повідомить. Діти лякаються його великої темної постаті, жінок він теж напружує. Але ніхто не наважується запитати, хто він, звідки, з чим сюди прийшов. Паша думає вже щось вигадати й тут бачить, що патрульні йдуть просто до нього — впевнено, не поспішаючи, розуміючи, що тікати йому нікуди, що він цілком у їхніх руках. Тоді Паша нахиляється, підхоплює кілька яблук, соває їх у жменю пасажирці, яка так нічого й не зрозуміла: сидить, дивиться на нього, як на природну аномалію. Потому ще раз поправляє окуляри та зникає в коридорі. Патруль зупиняється. Думають: іти слідом, знайти його, розстріляти за колонами чи хай живе? Хай живе, думають. І Паша живе.

+

Так, мов у березні. Неспокійно й тривожно. І дихати боляче від розуміння того, що все може бути, все може статися. Що ось варто від'їхати звідси за найближчий семафор — і почнеться нове життя, зовсім не подібне до того, яким він живе, до якого він звик. Хоча він завжди любив свою станцію, суху зелень літа, темну від мастила траву, запасні колії, що губляться між цупкими стеблами. Любив голоси станції, її запах. Небо над господарськими приміщеннями. Вагони, схожі на будинки, мешканці яких не можуть знайти собі місця, перебираються з одного на інше, випробовують долю. Осінь він теж любив. Осінь на станції була строгою та серйозною. Восени всі зустрічалися після довгих літніх місяців, після пилу та сонця, і помітно було, як усі виростили за літо, як змінились. Потому з

довколишніх городів і дачних ділянок, із подвір'їв та скверів тягло димами: палили спочатку бур'ян, за ним листя, що осипалося з високих дерев. Повітря холонуло й гірчило, діставався зимовий одяг, починались дощі, ґрунт намокав, пересуватися ставало важко. Та й не було тут куди пересуватися. Натомість зима знову робила життя на станції веселим і сонячним: рови за складами й доріжки вздовж річки засипало снігом, сама річка перемерзала, холодна течія рухалась під сірою кригою повільно, мов кров уві сні. Зранку прикочувались локомотиви — вкриті снігом та інеєм, після нічних перегонів, пробившись крізь тумани й замети, втомлені, проте неспинні, готові далі тягнути безкінечні валки вагонів. Сонце стояло над дахами й коліями, колійники весело сварились, вони, школярі, тікали з уроків, перебирались насипом, виходили на пагорби, що тяглись уздовж замерзлого річища. Сонце зависало в найвищій точці неба, взимку його постійно не вистачало, потрібно було полювати за ним, виловлювати з морозяного простору. Час від часу зі снігів вивалювався черговий потяг, рвався натруджено за обрїй, лишаючи по собі золоті вихори інею, поєднуючи відоме з невідомим.

Але навесні все так чи інакше змінювалось. Повітря ставало іншим. Воно зрушувало з місця, перемішувалось над станцією, і в загуслому, застоянному просторі раз по раз протікали струмені чогось невідомого, чогось такого, що кидало тебе вперед, примушувало серце битися частіше. Вечірні ліхтарі горіли відчайдушно й розпечено, з ріки підіймався туман, локомотиви в темряві рухались обережно, як пси. У березні він завжди втрачав спокій, у березні хотілося вибратися звідси, поскидати речі до торби й рушити першим вечірнім у невідомому напрямку — зникнути в зелених сутінках, розчинитись, рухаючись за сонячними потоками. Навесні вечорами їх усіх тягнуло на станцію, до її подорожніх запахів і транзитних світел. Галаслива підліткова компанія отиралась під вокзальними стінами, різко реагуючи на зауваження дорослих, непокірно виставляючи молоді стрижені голови назустріч усім вітрам і протягам. Беззмістовні розмови, безтямний сміх, нічим не мотивоване щастя — саме так і має все бути навесні, коли тобі чотирнадцять, саме так усе й було.

І не було нічого поза тим. Ні прапорів над станцією, ні злості в балачках дорослих, ні кордонів, ні розмитих часом портретів на дошці пошани. Ні порожніх прилавків у холодних крамницях, ні темних

облич у чорних телевизорах, ні брехливої преси, ні паскудної ранкової жрачки, якою мусила перебиватись родина. Було лише свіже, як вода вранці, повітря березня, повітря, що відігрівалось по зимі й складалось із солодкої віри в те, що все лише починається, що далі буде лише краще, чим далі — тим краще, та й нині, тепер, ось тут, у запльованому сквері, серед чорних снігів, у чорноті, наповненій пташиним криком і сигналами локомотивів, — тут теж усе добре, все неймовірно добре, все так, як треба, аби відчувати в повітрі струмені щастя, що змішуються зі струменями голоду.

Світ простий і зрозумілий. Його рівно стільки, скільки ти зможеш відчути й охопити своєю пам'яттю. Він має чіткі обриси й міцні кордони. Кордони ці пролягають зовсім поруч — за ближчим рядом холодних дерев. Там, далі, за цими видимими кордонами, починається щось інше — щось цілком чуже, незрозуміле й тому малоцікаве: невідомі тобі люди, недотичні до тебе обставини, непрояснена для тебе країна. Тут натомість — усе на своєму місці, все можна пізнати на дотик, усе відчитується за голосом. Дім, наповнений тисячею предметів, місткий і вивчений напам'ять, до останнього гудзика в горішній шухляді. Родина, до якої звук так, як звикають до власного тіла. Батьки — ще живі й здорові, від яких усе більше віддаляєшся, які все менше тебе розуміють, хоча це жодною мірою тебе не турбує: достатньо того, що вони просто десь є, десь поруч, оберігають тисячу звичних тобі з дитинства предметів, долучаються до тисячі відомих тобі з дитинства голосів, тому хай віддаляються, хай не розуміють — у цьому світі їм усе одно знайдеться місце, вистачить часу, аби все владнати, вистачить простору, аби не заважати один одному. Вистачить місця для школи — з її мертвотним духом підігрітої їжі, з лункими вечірніми коридорами, з близькістю й відчуженістю. Вистачить місця для друзів і знайомих, для необов'язкових розмов, нетривалого захоплення, неусвідомленого страху. Для ворогів теж місця вистачить, для образ, для ганьби, для останніх підліткових сліз у подушку, які ніхто не побачить, але які ти сам ніколи не забудеш. Усьому стане місця, оскільки все так і створювалось. Усе поміститься, ніщо не буде зайвим. Головне — не виходь поза кордони, тримайся цього ламкого березневого світла, що так швидко завершується, зазирає у станційні вікна, ніби в акваріуми з монстрами, бери від життя лише те, що готували спеціально для тебе.

Виростала сестра, дорослішали однолітки, відходила в минуле школа, вперше слід було залишати цей світ на довше, вибиратися з нього — до міста, на навчання. І цей вихід поза межі власного кокона, поза межі зрозумілого виявився першою катастрофою, травмою, яка потім супроводжуватиме його протягом довгого часу. Адже змінювалась не просто адреса, не просто обставини — змінювались уявлення про світ, про його межі та можливості. Раптом виявилось, що світ набагато більший, аніж ти собі вигадав, і набагато небезпечніший. Раптом виявилось, що він складається з безлічі невідомих і незрозумілих тобі об'єктів, що мова його складається з тисячі невідомих тобі слів, і ось прямо тепер необхідно всі ці слова вчити, вчити й вживати, інакше не виживеш, не повернешся звідси додому. Вийнятий зі своєї шкаралуці, вимотаний із кокона, він стоїть посеред порожньої й чужої йому країни і не може зрозуміти, як бути далі, як вистояти проти цього невидимого тиску, яким його вичавлює з реальності. Шок і розпач охоплюють його, найбільше йому тепер хочеться повернутися років на десять назад, у свій старий одяг, до своїх дитячих речей, до своїх схованок. Ну, але в сімнадцять страх минає сам собою, ти долаєш його природним бажанням вижити, вигризти свій шмат справедливості. Він звикає поступово до великого міста, до чужих людей, до нових обставин. Єдине що: за першої-ліпшої нагоди, щойно з'являється можливість — тікає додому, добирається перекладними, ніби холодна пружина виштовхує його з нового життя — назад у його кокон, назад до його зони спокою. Приїжджає, зачинається у своїй кімнаті, нікому нічого не говорячи, ігноруючи батьків, не помічаючи сестри. Так, наче молодий кенгуру, підрісши, намагається забитись назад до маминої кишені, проте елементарно не може там поміститися, що, ясна річ, вносить певну напругу в родинні стосунки.

На вихідних усе було, як раніше: ті самі дерева на обрії, те саме небо над дахами, той самий запах минулого. Ось тільки шкаралуцу було безнадійно розламано, світ було розламано, і скласти його до купи було просто неможливо.

Відмучившись п'ять років, він повернувся назад, на станцію. Почав викладати в школі. Певний час не сприймав запаху зі шкільної їдальні. Потім погодився, що це відтепер буде його запах — запах пересмаженого й гіркого, запах байдужості й відстороненості, запах

чужого життя, яке намагаєшся видавати за своє. Світ знову стиснувся до звичних розмірів, двері за ним зачинилися, він знову був у безпеці. Не визирати назовні, не заговорювати з незнайомими, знати місцезнаходження всіх необхідних тобі речей і предметів. Солодкий запах газу на ранковій кухні, шурхіт дощу за вікном, ніби віддалена робота океану: в березні він щоразу відчував цей дивний протяг, так, мовби пружина впиралася йому в серце. Поруч був зовсім інший, чужий світ, настільки прекрасний, наскільки й небезпечний, і ось ця невідворотна його присутність зовсім поруч, за рогом, за обрієм, позбавляла спокою та рівноваги. Тоді Паша виходив на ганок, сходяв у сад і слухав, як над деревами йде дощ, як він обступає, обвалюється, як чіпляється за тонкі яблуневі гілки, падає йому під ноги — так, як може падати лише в березні.

+

Паша стоїть на чорному пероні й зауважує, що дощ, почавшись із ночі, не думає припинятися: виливається на місто, навскісно б'є по металевих товарняках, по розбитих цистернах. Паша накидає на голову капюшон і ступає під дашок, притискається до вокзальної стіни. Друга ночі, до вокзалу повертатись не хочеться, але дощ стає все настирливішим, він починається десь за проспектом і тягнеться на північ, у бік Пашиної станції, виливаючись із вистудженого нічного неба. Добре, що можна перечекати тут до ранку, думає Паша, ловлячи губами крижані краплі, куди б ми зараз пішли? Нікуди тепер не підеш, сиди чекай, сподівайся, що тебе не затопить, що вдасться вціліти. І що далі?

Двері вокзалу зі скрипом прочиняються, на вулицю вичавлюється пасажир. Саме вичавлюється, як зубна паста з тюбика: спочатку пакети, потім кашкет, затим притримує ногою двері, витискається весь, опиняється на вулиці, щулившись від дощу, зауважує Пашу, бреде до нього. Старий офіцерський кашкет із відірваною кокардою, темна шинель залізничника, точніше — залізничниці, з жіночого плеча, у руках — пакети із супермаркету, в пакетах, наскільки можна зрозуміти, так само пакети, купа порожніх пакетів, змотаних і перекручених, мов кишки. І на ногах у нього, на чорних від пилу кросівках, теж намотані прозорі пакети, ніби лікарняні бахіли. Чорні нігті, чорні зуби, тягуча посмішка. І глибокі зморшки на веселому обличчі. Ага, і ще борода. Як

у Карла Маркса. І волосся лізе з нього, лежить на плечах, осипається, мов глиця з ялинки, що простояла в теплій кімнаті до весни. Ставить на землю пакети з пакетами, дістає з кишені недопалок, затискає його своїми чорними зубами та пхається лицем просто до Паші:

— Ей, служивий, — кричить, — вогню дай.

— Не курю, — зверхньо відповідає Паша й аж втискається в стіну. Треба йти, думає, все, треба йти.

Але старого таким не проймеш. Він уже обставляється своїми пакетами з пакетами, дощ холодно світиться в його бороді, як роса в серпневих травах. Спрямовує на Пашу свого чорного нігтя й радісно повторює:

— Дай, служивий!

І так упевнено він це говорить, що Паша мимоволі тягнеться до кишені й знаходить там відібрану в малого запальничку. Старий далі тягнеться до нього писком, ніби цілуватись хоче. Паша схиляється, ловить мертвотний запах гнилизни й старості, підносить долоні, прикриваючи запальничку. Короткий спалах вогню на мить вихоплює з нічного тла пошерхлі губи, і набряклу, як у небіжчика, шкіру, та безумне жовте око, що дивиться на нього з-під опущеної брови. Але вже за мить вогонь гасне на вітрі. Старий, втім, устигає глибоко затягнутись, мовби втягує в себе все довколишнє тепло. Затримує дихання, важко видихає, потому знову спрямовує на Пашу свого чорного нігтя.

— Шо, — сміється, — навалюють наші?

— Навалюють, — відповідає Паша неухважно, не знаючи, як відчепитись від цього божевільного з його пакетами.

— Навалюють, — задоволено повторює старий. — Наші можуть.

— Можуть, — не сперечається Паша.

— Можуть, — радісно сміється старий.

— Ага, — ще раз погоджується Паша.

— А шо ж ваші не відповідають? — раптом питає його старий.

Паша здригається, дивиться на старого й розуміє, що ніякий він не божевільний, що все він чудово розуміє, в усьому він прекрасно розбирається. І Пашу бачить просто наскрізь. І старий теж бачить, що Паша все чудово розуміє, тому дивиться уважно, прискіпливо, з жовтою ненавистю в очах. Паша нервує, не знаючи, що робити, поправляє пальцем окуляри, втискається в стіну. Приглушити його

треба чимось, думає, дивлячись на старого, просто взяти й приглушити. І погляд його поступово важчає, остигає, мов земля під зимовим дощем, і він повільно, повільно кладе запальничку назад, до кишені, але старий перехоплює цей його рух і навіть у темряві помічає, як змінився в Паші погляд, і коли мовчанка між ними стає зовсім нестерпною, раптом відкидається назад і починає хрипко сміятись.

— Да, служивий! — сміється захлинаючись. — Отак от! Ага!

І сміється так відчайдушно, що Паша теж не витримує й починає посміхатися. Старий натомість аж кашлем заходиться — нутряним, отруйним, так що Паша знову втискається в стіну. Старий відкашлюється, переводить подих, заспокоюється.

— Дощ який, а? — питає його старий все так само весело. — Тобі куди?

— На станцію, — відповідає Паша.

— Це там, — старий упевнено тицяє нігтем у темряву. — Он там, бачиш? Це Полярна.

Паша дивиться в темряву. Вона рухається й пульсує. І жодних зірок там, ясна річ, немає. Є натомість уся та каламуть, яка вже котрий день висить над містом, обтяжує його, наповнює його собою. Скільки потрібно ще часу, аби все це закінчилось? — думає Паша, розглядаючи навскісні потоки. Скільки часу потрібно, аби все це зникло під водою? Час зупинився, нічого не лишилось, нікого не шкода. Я ніколи не зможу звідси вибратись, ніхто не зможе звідси вибратись живим, усі залишимося тут, усі поляжемо під цією мертвотною водою. Паша згадує все, що бачив за ці два дні, всі вимучені очі й перекручені злістю обличчя, всі хрипкі від зневоднення голоси, всі розхитані безсонням постаті, весь холод і всю вологу, і його раптом починає піднуджувати — і від того, що перемерз, і від того, що дуже хочеться їсти, і від старого, який пахне смертю, так, ніби розкладається просто тут, у дощових потоках.

— Бачиш? — питає старий. — Бачиш її?

— Не бачу, — відповідає Паша.

— Правильно, — погоджується старий. — Правильно, немає там нічого. — І говорить, як у гарячці, тицяючи пальцем у темряву: — Два товарняки з тілами. Два вагони, служивий. Сам бачив. На моїх очах. Нічого немає. Нікого не шкода.

Бере пакети, тягне, підставляє голову під дощ, зникає за рогом.

День третій

Схожий на рибалку, що за цілий день так нічого й не піймав: дощовик, під ним камуфляж, на ногах гумаки. Черевко висить, як торба в листоноші. З халяви чобота стримить нагай — щоб ніхто не сумнівався, з ким має справу. Крутить великою стриженою головою, кричить, командує. Але ніхто не слухає. Бійці довкола метушаться — не так, аби щось зробити, як просто, аби зігрітись. Підкочують під вокзальні сходи чорну від диму польову кухню, розпалюють, прогрівують їжу. Дощ не припиняється з ночі, не вщухає, заливає вогонь. Бійці витягують звідкись великий намет із рекламою місцевого пива, напинають над кухнею, самі теж забиваються всередину. Олексій Єлісеїч стоїть під холодним січневим небом і не знає, як бути далі: залізти в намет — і опинитись на рівних із підлеглими, втратити авторитет, так би мовити, чи залишитись на вулиці — й остаточно промокнути. Важкі холодні краплі стікають товстими неголеними щоками. Стоїть і злісно обзиває бійців. А ті у відповідь теж обзиваються, аж зрозуміло стає, що це в них така манера спілкування — занадто емоційна, чи що.

Як у подружжя, що живе разом не перше десятиріччя: всі пристойні слова давно закінчились, для комунікації лишилися прокльони й прокляття. Не мовчати ж тепер, правда?

Паша з малим вибираються в зал очікування. Проштовхуються крізь натовп, поближче до вікон. За вікнами, повернувшись до бійців, надривається Єлісеїч. Що кричить — не почуєш, але жестикулює так енергійно, що все зрозуміло. Дим із кухні розбивається дощем, стелеться землею. Менше за все хочеться виходити з будівлі вокзалу назовні, під дощ. Жінки в залі стоять, туляться одна до одної, припадають до вікон. Так, ніби дивляться кіно без звуку. У головній ролі Єлісеїч. Великий німий. Розмахує руками, погрожує кулаком, загрозово показує поглядом кудись за обрій. Раптом повертається й зауважує глядацьку аудиторію — десятки наляканих жіночих облич, що уважно стежать за кожним його рухом та жестом. Затинається на якусь мить, окидає всіх суворим отаманським поглядом, фокусує зір і знову починає кричати — заклично й підбадьорливо. Лексику, схоже,

використовує ту саму, проте якось ураз підтягує черево, навіть щоки підтягує — військовий, одне слово. Паша спостерігає за ним і ловить себе на думці, що погляд в Алексея Єлісеїча такий відкритий і пронизливий, ніби він звертається безпосередньо до нього, до Паші, ніби саме з ним, Пашею, ділиться чимось сокровенним. Чорт, так і є, доходить до Паші, він же мені щось і кричить. Паша розштовхує жіночок, пробивається до дверей, відчиняє їх. Представник, долітає до нього незадоволений голос Алексея Єлісеїча, йобаної громадськості. Паша спускається сходами, накидає на голову капюшон. Малий не відстає, йде слідом, тримаючи в руках битку. Підходять, Паша протягує Єлісеїчу свою задерев'янілу руку. Єлісеїч напружується, але тисне. Малому теж тисне, за інерцією. Схоже, не знає, як говорити, підбирає інтонацію. Зрозуміло, що так, як із бійцями, говорити з Пашею не можна: по-перше, представник громадськості, по-друге, дитина поруч. Тому збирається з думками, змахує краплі з обличчя, киває товстою щокою в бік кухні.

— Значь так, — каже зірваним командирським голосом, — як і обіцяли, — показує на кухню. — Організовуєм, — каже, — прийом піщі. Гражданського населенія, — додає діловито. — Ви, значь, уважаємий представник громадськості, цим і займіться. Такі, значь, інструкції, — каже. — З центру, — додає.

Бійці дивляться на Пашу з ненавистю. Мовляв, якби не цей мудак, відсипались би, не мокли тут, на цій богом забутій привокзальній. Паша ловить на собі ці погляди, сповнені справедливого обурення, проте діватись немає куди: назвався представником громадськості — забезпечуй безперебійний прийом піщі. Чим він і займається. Повертається в зал, де його відразу ж обступає жіночий натовп — мокрий і недовірливий, слухає його, мовчить, і вже в цій мовчанці Паша чує претензії. Але рішуче підіймає руку й починає говорити.

— Значь так, — говорить, — інструкції, як і обіцяли, — каже. — Прийом піщі, — додає, — гражданського населенія, — уточнює. Жінки слухають, не перебивають, мовчать. Паші здається, що його просто не розуміють, якимись не такими словами він говорить. Опускає руку, поправляє окуляри.

— Послухайте, — говорить втомлено. — Там, — показує за вікно, — можна поїсти. У кого є посуд — підходьте.

— Автобуси будуть? — так само втомлено питає його жіночка в чорній жалобній хустці.

— Обіцяли, — відповідає Паша.

— З центру? — питає жіночка.

— З центру, — не заперечує Паша.

Жінки тягнуться на вулицю, прикриваються від дощу, хто чим може, оточують намет, простягають порожній посуд. Боець у білому брудному халаті й гумових рукавичках щедро накладає якусь мокру кашу зі шматками темного м'яса. Інший розливає чай по кружках і термосах. Всім вистачить, сміється, всім, бабоньки, вистачить. Жінки не реагують, навіть не плачуть. Холодно, мокро, хочеться їсти. Хапають свою пайку, біжать під потоком води назад, у приміщення вокзалу. Паша стоїть на сходах, вдає, що контролює процес. Малий пробіг натовпом, налив десь одноразову тарілку, прибігає з кашею. Половину ковтає сам — жадібно й швидко, мов качка, — решту соває Паші. Той спочатку віднікується, ніби не голодний, проте не витримує, бере ложку, швидко доїдає за малим. Одразу ж відчуває, як давно не їв, як зголоднів. Утомлено притуляється спиною до колони, розглядає натовп у дощі. Жінки проходять повз нього, дехто киває йому, як давньому знайомому, мовляв, усе нормально, дякуємо, їмо. Дивляться на нього, як на головного. Можливо, справді думають, що він тут за щось відповідає. До того ж Єлісеєвич спілкується лише з ним — виключно й підкреслено. Підходить, потирає мерзлякувато руки, завершає, каже, прийом піщі, согласно інструкціям. Осуцествили, охоче погоджується Паша, чьо там. Автобус коли буде? Буде, неохоче відповідає Алексій Єлісеїч, нервово посмикуючи товстою щогою, точно по графіку подачі. Ну і добре, відказує на це Паша, ну і зашибісь.

Бійці стоять поодаль, дивляться на мокру чергу, всуціль із жінок, намагаються якось підняти бойовий дух, розрядити, так би мовити, хуйову атмосферу, жартують, підсміюються одне з одного. Жінок це натомість лякає: від військових вони тут нічого особливо доброго не очікують, хапають свою їжу, тікають назад, до вокзалу. На Пашу бійці й далі поглядають недобре, мовляв, місцевий, а не воює, бабами прикривається. Щось одне одному нашіптують, самі ж і сміються, показуючи сильні молоді зуби. Паша стійко робить вигляд, що його це не стосується. Стоїть, підпирає колону, слухає, як угорі над ним

туркочуть перемерзлі голуби. З-під намету виходить один із бійців — молодий, років двадцять, русявий, акуратний. Начищені берці. Та що там берці — навіть нігті підстрижені. Повнуватий, щоправда. Білий маскхалат, чорна пухка куртка. На пінгвіна схожий, думає Паша: чорний верх, білий низ. І стара офіцерська планшетка через плече. Мабуть, політрук. Піднімається сходами до Паші, закидає планшетку за спину, дістає з кишені яблуко, простягає малому. Малий дивиться на нього зверхньо, проте яблуко бере й відразу ж починає гризти, демонстративно не подякувавши. Боєць-пінгвін дивиться на нього, проте не витримує погляду, повертається до Паші.

— Шо, бать? — питає діловито. — Як обстановка?

Говорить грамотно, без акценту, відразу зрозуміло, що не місцевий. Хочє зрозуміти настрої мирного населення.

— Обстановка як обстановка, — відповідає Паша. Ну а що йому відповісти?

— Важко було? — питає далі пінгвін.

— У сенсі? — не розуміє його Паша.

— Ну, під цими, — киває пінгвін головою на північ, — важко було?

Малий теж підводить голову до Паші, мовляв, ану-ану, важко тобі було чи ні? І голуби вгорі, схоже, теж висовують свої дзьоби, дослухаючись, що ж він відповість.

— Тут жінки й діти, — обережно говорить Паша. — Їм важко.

— Ясно, — з розумінням киває головою пінгвін. — Ну нічого, прорвемось, відбудуємось. Твій? — показує на малого.

— Племянник, — відразу попереджає Паша.

— Де твій тато? — пінгвін нахиляється на малого. Питає дружньо, проте дивиться прискіпливо, нічого не пропустить.

— У танку згорів, — каже малий, хрумтячи яблуком.

— У чиєму? — спалахує оком пінгвін.

— У своєму, — відповідає малий, не моргнувши. — Йому тато з війни пригнав. Дідусь мій, — пояснює.

— Да заливає він, — не витримує Паша. — Кинув їх тато. Інтернатський він.

— Сирота, значить, — співчутливо киває головою пінгвін. — А мама є?

— Мама є, — не заперечує Паша. — Мама в рейсі. Провідниця. — І тут-таки прикушує язика.

— Провідниця? — насторожено перепитує пінгвін. — Ну, і де вона тепер? Де її рейс?

Але тут його окликає Єлісеїч. Вчасно, між іншим. Вася, говорить, чьо доїбався до гражданського лиця? Вася ще раз незадоволено кидає погляд на малого, але той незворушно гризе яблуко, всім своїм виглядом перепитуючи: точно, Вась, чьо доїбався? Вася розвертається, біжить до своїх. Голуби розчаровано тиснуться одне до одного, аби зігрітись.

+

Автобуси підганяють десь по дев'ятій. Два пошарпані «лази», один синьо-зелений, другий просто брудний, ще до того й використовувались військовими: на синьо-зеленому висять порвані прапори, вздовж борту написано аерозолем бойове гасло, яке вже не прочитати. А брудний, сірий, під'їжджає з вибитими вікнами, звідки печально звисають мокрі фіранки, ніби рвані вітрила. І фари в нього теж розбиті. Та й номерів немає, якщо вже зовсім відверто. І в обох «лазах» за кермом військові, себто транспорт бойовий. У брудного навіть обшивка пробита в кількох місцях, дісталось. Жінки відразу вивалюють назовні, тягнучи на собі клунки й торби, волочачи за собою дітей та різне домашнє начиння. Кидаються до автобусів, кричать, галасують. Алексей Єлісеїч спочатку навіть не знає, що робити з цим гражданським населенієм, втім, швидко приходить до тями, пропихається ближче до бусів, підіймає руку, чекає, доки всі заспокояться. А коли всі більш-менш заспокоюються, починає злитись і пояснювати, що, мовляв, треба всім заспокоїтись і послухати те, що він скаже, а то жодного конструктиву й робочої обстановки, і взагалі вони всі його тут підзаїбали. Пояснює, що транспорт він зняв із фронту, де нині проливається кров за праве діло, і тому, якщо вони не зроблять кілька кроків назад, він узагалі має інструкцію з центру послати всіх на хуй і відправити транспорт назад, на передову боротьби за щасливе майбутнє. І коли всі затихають, Єлісеїч говорить, поважно похитуючи товстими щоками, що ось цей, синьо-зелений, поїде на комбінат, а ось цей, просто брудний, на посьолок.

— І все? — розчаровано питає його молода жінка в елегантному капелюсі, з ватяною ковдрою в руках.

— А що тобі ще? — визвіряється на неї Алексей Єлісеїч. — Додому тебе провести? Так я проведу! — погрозово обіцяє він і починає проштовхуватись крізь натовп назад, до своїх.

Жінка починає плакати, а решта береться штурмувати автобуси: краще вже на комбінат, ніж сидіти тут, на вокзалі, з цим товстощоким мудаком. Алексей Єлісеїч командирським жестом підкликає до себе Пашу. Той підходить, хоч і без ентузіазму.

— Значь так, — каже йому Єлісеїч. — Будете за старшого в головному транспорті.

— В якому? — не розуміє його Паша.

— Ну, ось у цьому, — показує Єлісеїч, — брудному. До посьолка. Будете відповідати за лічний состав гражданського населенія. Ясно? — питає. Власне, не питає. Наказує.

Паша з малим забиваються останніми. Місце лишається тільки на сходинках, унизу, під самими дверима. Водій злоститься, кричить на жінок, аби ті проходили салоном. Але яким салоном, коли салон забитий подушками, матрацами та банками з домашньою консервацією. Жінки сидять при розбитих вікнах, по двоє-троє на сидінні, хтось у когось на руках, хтось у когось над головою. Виснуть одна на одній, тиснуться, сваряться, плачуть. Ниють діти, летить пір'я з роздертих китайських пуховиків. Водій ховає подалі свого «калашникова», кричить Паші: давай, заспокой їх. Да як я їх заспокою, кричить у відповідь Паша, рушай давай, укачає їх — самі заспокояться. Водій спльовує, Паша причиняє розбиті двері. Хоча сенсу в цьому жодного: вікна вибиті, зачиняти такі двері — те саме, що накриватися взимку газетою. Але порядок є порядок — двері причиняються, «лаз» рушає, Алексей Єлісеїч полегшено втирає щоки. Польова кухня остигає, як серце по великій любові.

Їхати холодно й незручно: їх із малим притиснули до дверей, якась жінка поклала просто на Пашу велику шкіряну валізу. Спочатку Паша пробує відсторонитись, відсунутись, але відсовуватись немає куди, треба їхати так. Дощ залітає до салону через лобове скло, водій одягнув жовті тактичні окуляри, хоча допомагає це слабо. На півночі, десь на виїзді з міста, знову починає розриватись, спалахів за дощем не видно, проте добре чути, що падає за спальниками. Жінки знову починають голосити, всі разом, всі на купу, малий якось знічується,

втискається Паші в куртку, незрозуміло, чи то холодно йому, чи теж плакати хоче. Втім, якщо й хоче, все одно не плаче.

Від привокзальної повертають праворуч, на південь. Об'їжджають повалений дорожній знак, потім розстріляний хлібовоз, потім гору викинутих меблів: канапа, шафа, крісло з обдертою обшивкою. Ніби хтось, тікаючи, скидав баласт. Ранкове місто, випалені, мов кімнатні каміни, під'їзди, розтриті вітрини продуктових магазинів. У самих магазинах темно, ґрати на вікнах позбавлено, схоже, хтось намагався винести бодай щось, хоча навряд чи виніс. Власники все за собою прибрали, лишили порожні прилавки й мертві старі холодильники, які й виносити соромно: навіщо тобі вдома старий холодильник? Хіба що трупи в ньому ховати. Побачивши за магазинами нову церкву, водій мимоволі хреститься. Частина жінок у салоні — так само. На тих, хто не хреститься, дивляться з викликом і зневагою. Так на пляжі ті, що стоять по горло в холодній воді, дивляться на тих, хто залазити у воду боїться.

На перехресті беруть правіше, оминають чорне приміщення суду, ощадбанк із забитими фанерою вікнами, аптеку — холодні пройми вікон, вивернуті ґрати: так само хтось намагався бодай щось знайти, а ось чи знайшов — невідомо. Далі порожня школа, знищений газетний кіоск, розстріляний обеліск, шматки заліза, палена цегла, кривавий одяг. На вулицях майже нікого, тільки біля кіоску стоять кілька військових, курять, розмовляють, не звертають ні на кого уваги. Та ще бабуся тягне мокрим асфальтом санчата з картоном — можливо, на розпал, можливо, залатати діри у вікнах. А так — порожньо, мокро, жодного руху, жодних голосів. І тут, на перехресті, у них мало не врізається легковик. Водій настільки дивується, що ледь встигає пригальмувати. «Лаз» скрипить, завмирає, водій навалюється грудьми на кермо.

І легковик теж завмирає — мертво й непорушно. Паша визирає у вікно — і йому аж мову відбирає від побаченого. Просто перед ними стоїть старанно вимащений багном «опель». А за кермом сидить ігуана — сірий від безсоння, наляканий і злий. Сидить, широко розплющивши очі, не знає, сваритись чи вибачатись. І поруч із ним, на сусідньому сидінні, сидить мужик в ондатровій шапці й сірому пальті — теж наляканий, теж сірий. Але річ не в цьому. Річ у тім, що вгорі, на даху «опеля», примотана мотузками домовина. Паша спочатку не

вірити своїм очам, не може бути, думає, звідки вони її тягнуть? Але справді — домовина. І жінки це бачать і дивляться, мов зачаровані. І їхній водій навіть тактичні окуляри зняв, аби переконатися. Ну так, домовина. І Паша собі розуміє, що мужик в ондатрі, скоріше за все, замовник, везе додому труну, буде когось ховати. А оскільки транспорту в місті немає, то везе її на таксі. А ігуані, схоже, загалом однаково, що перевозити: домовину — то й домовину. Знаючи ігуану, можна навіть припустити, що домовина не порожня, що там уже хтось лежить. І ось усе це триває лише якусь мить, кілька секунд, ніхто не встигає нічого сказати, лише жінки схлипують, і водій «лаза» дивиться на ігуану, мов на капітана корабля-привида. Ігуана натомість упізнає Пашу, і очі його — круглі, риб'ячі — стають зовсім круглими, як місяці. Дивиться на Пашу, мов на небіжчика, що повернувся з цвинтаря на власні поминки. Страх, утім, швидко минає, ігуана тисне на газ, «опель» зривається з місця, мчить у нікуди, зникає в дощі.

Мікрорайон закінчується, далі траса тягнеться порожнім полем, посеред якого стоять бетонні конструкції, ще з вісімдесятих, щось недобудоване, навіки покинуте, а тепер ще й добите мінометами. За полем рівчак, через нього перекинута міст, а ось перед мостом стоїть пост. Видно, довго за нього бились, як при цьому міст уцілів — незрозуміло, але вцілів, стоїть. Під'їжджають, пригальмовують. Асфальт довкола поста посічений мінометами: виглядає, наче хтось довго кришив його штиковими лопатами. Бетонні блоки так само посічені й чорні від диму, довкола розкидано розмоклий одяг, порожні пляшки з-під води, упаковки з-під медикаментів. Ламане дерево, рваний папір, гнутий метал. Збоку, на землі, — попереджувальні знаки. Керують усім троє чи четверо бійців — нервові, злі. Зайшли, вочевидь, нещодавно, щойно пост залишився нічиїм, до бліндажів не лізуть, не хочуть ризикувати, стоять під дощем, перевіряють транспорт. Водій підганяє «лаз» поближче, визирає у розбите вікно. До нього підходить боєць: руда борода, зимове взуття, на приклад автомата намотано джгут. Водій щось весело перепитує, жартує, але бородатий у відповідь лише кривиться, зазирає до салону. Паша повільно відвертається до вікна, аби не привертати уваги, і помічає в надтріснутому дзеркалі заднього виду, як із-за «лаза» вирулює ще один боєць. Іде, важко похитуючись і розмірено б'ючи кулаком по розстріляній автобусній обшивці. Невисокий, коротконогий, у важких

високих черевиках, простоволосий, коротко стрижений, зовсім ще молодий, сивий. У дзеркальних сонцезахисних окулярах. Зі свіжим шрамом уздовж черепа. На руках — шкіряні рукавички без пальців, темні, з кривавим ошматтям, наче він м'ясо на кухні кулаками відбивав. Йде, наближається, на жінок навіть не дивиться — нецікаві вони йому, відчуває, що найцікавіше попереду, поруч із водієм. Підходить і відразу ж зустрічається поглядом із Пашею. І Паша бачить, як міниться його обличчя, як пливе погляд, як смертельно здригається праве око, немовби він бере Пашу на приціл. І щелепи йому аж зводить від здогадки, і зубами він скрипить від люті. Паша дерев'яніє. Малий, що стоїть, увіткнувшись Паші обличчям у живіт, спиною відчуває, що щось не так, але розвернутись не може, притиснутий Пашею до дверей, тому лише підводить очі й питає пошепки:

— Шо?

— Нормально, — так само пошепки відповідає Паша, не зводячи очей із бійця. — Все нормально.

А боєць думає, що це він йому говорить, до нього звертається. І від цього ще лютіше скрипить зубами.

— Шо? — говорить, сковтуючи слину від накоченої злоби. — Шо, блядь, нормально?

— Паш? — питально смикає Пашу за рукав малий.

— Нормально, нормально, — лише й відповідає Паша, міцно-міцно стискаючи малому плече своїми скам'янілими пальцями.

— Шо?! — заводиться боєць, рвучи з плеча автомат. — Шо?!!

Але тут, побачивши все це, від плит енергійно відходить зовсім молодий військовий: чорна підкочена шапочка, темне волосся, худий, усміхнений, долоня впевнено лежить на прикладі. Підходить, зазирає з-за спини свого товариша, бачить Пашу, посміхається й розуміє, що знає його. Хоча не може згадати звідки. Але знає, точно знає.

І Паша його теж знає. І теж не може згадати. І ось вони дивляться один на одного, якусь мить, зовсім коротко, але бійцеві стає цього часу, аби покласти долоню на плече своєму товаришу — вагомо й переконливо.

— Нормально, Рустем, — каже, далі посміхаючись, радше за інерцією. — Нормально, свої. Пропускай.

Рустем смикає нервово плечем, ніби хоче скинути чужу руку, але молодий не відпускає, усміхається, міцно тримає. Рустем лише звужує

очі від ненависті й недовіри, скрипить зубами, але стримується, мовчить. А оскільки він мовчить, то й решті присутніх теж немає чого особливо сказати. Водій махає на прощання бородатому рукою, «лаз» рушає, прослизає між бетонними блоками, виїздить на міст.

Лише тут Паша відчуває, як йому страшно. Липко й холодно. Ніби хтось підійшов, дістав із мішка його смерть, показав йому, а потім сховав назад, у мішок. Але ж він її вже побачив. Він же розуміє, що дістати її можуть будь-коли, будь-де. І звідки він його знає, цього молодого? Хто це? Хто це був?

— Хто це? — питає його малий. — Хто це був?

— Не знаю, — відповідає Паша. — Не пам'ятаю.

— Та ну, — недовірливо дивиться на нього малий. — Ти його, мабуть, учив.

— Мабуть, — не заперечує Паша й тут-таки згадує.

Два роки тому? Чи три? Коли це було? Весна. Здається, квітень. Чи травень? Травень, точно. Багато запахів, нових, свіжих. Місто, висотки, холодний під'їзд, тісний, як домовина, ліфт, останній поверх, свіжовибілений коридор, з-під вапна проступають темні плями, приварена до стіни залізна драбина, відчинений отвір. Що він там робить? До кого він прийшов? Паша намагається згадати, але не встигає. Над їхніми головами освічується небо, сіре дощове тло пробивають яскраві повздовжні спалахи: «гради» б'ють із території заводу, просто над їхніми головами, світлі тіні злітають над ними й летять на інший бік міста, на північ, за окружну. І Паша знову відчуває, як у серце йому втискається пружина, прискорюючи його, серця, роботу, штовхає Пашу вперед, вперед, подалі звідси, доки сюди нічого не прилетіло у відповідь, доки спалахи не осипались на землю, заливаючи все металом і смертю. Водій теж напружується й витискає з «лаза» все, що можна. А можна не так уже й багато: автобус суне промзоною, минає один завод, за ним інший, потім базу, за нею складські приміщення. Головне — подалі звідси. Тополі вздовж дороги, шлаग्бауми, зачинені залізні ворота. Головне — проскочити промзону, де жодної душі: станеться що — ніхто й не дізнається, ніхто не допоможе, пружина тисне зсередини, прискорює рух крові, головне — подалі звідси, думає Паша. Водій, схоже, теж наляканий, не чекав, що валитимуть просто над ними, тепер ось крутить кермо, крутить і вже навіть нічого й не приховує: ні своєї втоми, ні злості, ні страху. Так

само, як той боєць, думає Паша, на посту, молодий, усміхнений. Той теж нічого не приховував, усе в нього на обличчі було, все було в його посмішці. Паша згадує бійця, згадує його переможну посмішку. Ну так, той справді нічого не приховував, ніби говорив Паші: ось він — я, взяв штурмом це йобане місто, зайшов на блокпост, вибив звідси всіх, зачистив, це я тут усе контролюю, це від мене тут усе залежить, можу здати тебе, сука, з усіма твоїми кишками, але давай, вали, нахуй ти мені потрібен, їдь звідси, вибирайся, подалі звідси, сам здохнеш. І щось іще, щось іще там було, думає Паша гарячково. Але що? Свіжовибілений коридор, металева драбина, останній поверх. Щось із минулого життя.

Коли стає зовсім холодно, так що малий обхоплює його руками, аби хоч якось зігрітись, коли водій пхає руки в кишені, привалюється до керма, кермуючи животом, і коли жінки перестають голосити, кутаючись із головою в подушки та ковдри, вони таки викочуються за останній заводський паркан, перетинають чорне, зоране поле і вкочуються в посьолок. Паша втягнув голову в плечі, повернувся боком до лобового скла, аби не так видувало, а тут не стримується, визирає на дорогу, дивиться, що там попереду. А попереду в них довга вулиця з приватними будинками. Багато будинків зі слідами обстрілів, діри в шифері, чорні мітки на стінах та парканах. З-поза металевих зелених воріт визирає хтось місцевий — наляканий, озвірілий, дивиться на прибульців із підозрою, мовляв, хто такі, за чим приїхали? Головне — чи будуть знову стріляти? Паша тут був пару разів, у дитинстві, зі старим. Себто нічого не пам'ятає. Принаймні — нічого доброго. Робітниче селище, побудоване при шахті, яке у вісімдесятих зрослося з містом, хоча завжди було відділене від нього безкінечною промзоною. Певна автономність, окремішність. Хоча всі так чи інакше працюють у місті. Точніше, працювали. До війни. Тепер посьолок відрізаний, бої за нього велися з осені, хоча й припинилися вони тут доволі давно: у місті ще стріляли, а тут уже почали латати шифер і городити нові паркани. Куди ж без парканів. «Лаз» суне головною вулицею, доїжджає до кінця, в історичний, сказати б, центр, підкочує до автобусної зупинки, зупиняється. Паша промерзшими до кісток пальцями відчиняє двері, вони з малим вивалюються назовні, як парашутисти, що стрибають з одним на двох парашутом. Тіло затекло,

ноги зааніміли, одяг вогкий, голова важка. Десята година, приємний січневий ранок.

Паша відразу ж помічає, що змінилося за ті тридцять років, коли він був тут востаннє. Нічого не змінилося. Церкву нову побудували. І супермаркет. Ну і все. Стара селищна рада стоїть без прапора: попередній, державний, схоже, збили, новий вивісити не встигли. Старий будинок культури — без жодних ознак життя. Школа віддалік теж порожня, над футбольним полем висить дощ. Збоку тягнуться будівлі крамниць: біла цегла, потемніла від часу, синя фарба віконних рам, приліплені до дверей рекламні плакати з «кока-колою». І натовп — чорний, мовчазний, слідкує за ними, напружено й недовірливо, так і дивись — кинуться, розірвуть на шматки. Жінки починають вивантажуватись, викидають через вікна мішки й подушки, виходять на дощ, товчуться довкола Паші, продовжуючи сприймати саме його за головного, не відходячи від нього, перекладаючи на нього відповідальність за все, що з ними далі станеться. Коли всі вивантажуються, водій кидає оком на один натовп, той, що вже віддавна стоїть біля крамниці, тому на Пашу, що мокне тепер зі своїм десантом, криво посміхається, заводить машину, здає назад.

І ось два натовпи стоять один проти другого — два тлуми мокрих і лютих пасажирів, на порожній автобусній зупинці, і розділяє їх лише сто метрів густого й вогкого січневого повітря. Стоять і не знають, чого чекати один від одного, про що один із одним говорити. Паша теж не знає, про що говорити, стоїть, розглядає натовп навпроти, вирізняє в ньому кількох старших чоловіків у чорних куртках, і жінку в малиновому пуховику, і двійко дівчаток років десяти, що стоять самі, зовсім без дорослих, зі шкільними ранцями за плечима. А решту й не розрізняє: так, плями облич під хустками й теплими шапками, глибокі западини очниць, пасма волосся, що вибиваються з капюшонів, наспіх мальовані губи, розмита дощем фарба під очима. Жінки, переважно жінки. Дивляться суворо, ніби здогадуються про щось недобре. Ніхто навіть не посміхнеться. Паша згадує, як криво посміхнувся водій, згадує посмішку того пацана на блокпосту, який упізнав його, але нічого не сказав, і раптом усе згадує.

Передвоєнний рік, минуле життя. Паша-репетитор ганяє цілу весну веселого шістнадцятирічного пацана, готує до вступних. У пацана солідний неприємний тато, торгує вугіллям. Хоче відправити сина до

столиці. Потім і сам збирається туди переїхати. Знайшов Пашу. Потрібно знати мову, на перспективу. Паша — хороший і недорогий спеціаліст. До того ж — постійно мовчить. У сенсі не говорить зайвого. Мовою говорить лише під час уроків, ніби це якісь медичні терміни, яким просто немає застосування в щоденному житті. Пацан про перспективу все розуміє. І до столиці хоче. Справді, що йому тут робити, у місті? Вугіллям торгувати? Вугіллям торгує його тато, їм вистачає. Тому треба вчити. Проблема лише, що він усе це ненавидить — і Пашу, і вугілля, і свого тата. Тата — найбільше. Хоча Пашу теж неслабо. І навіть не приховує цього. І ось Паша приїздить до нього двічі на тиждень — у середу й суботу — зі станції, йде від вокзалу пішки п'ятнадцять хвилин. Пацан живе у своїй квартирі. Невеликій, двокімнатній. У панельнику, на останньому поверсі. Дев'ятому. І щоразу їхні заняття завершуються скандалом. Себто скандалить пацан. Паша лише вислуховує. Кілька разів уже хоче відмовитись, телефонує татові пацана, але той наполегливо просить продовжувати заняття. Доплачує навіть. Небагато, щоправда. А одного разу, у травні, здається — дні були теплі, небо ясне й високе, — тато припирається до малого на квартиру саме під час уроку, з ревізією, так би мовити. Пацана чомусь перемикає, на Пашу він уже навіть і не дивиться, заводиться, починає кричати, тато теж особливо не церемониться, батьки і діти, одне слово. Паша пробує втрутитись, заспокоїти обох, але спочатку його посилає пацан, потім і тато теж, а коли пацан, піймавши кураж, посилає й тата, той не стримується й заряджає йому в голову. Пацан валиться на крісло, але відразу ж підхоплюється, пускає слину, витирає сльози, безпорадно й скажено скрипить зубами — і вибігає геть. Тато біжить слідом, Паша, інтуїтивно відчувши, що щось не так, теж вибігає, навіть устигає побачити, як малий видряпується металевою драбиною вгору, на дах, як слідом за ним важко вилізає тато, як вони по черзі зникають у проїмі люка. Паша лишається внизу, дивиться вгору, на яскраво-синій квадрат травневого неба, і повторює подумки: головне — щоб він не стрибнув униз, головне — щоб не стрибнув.

Минає літо. Пацан так нікуди й не вступає: провалює іспити. Причому не з мови. Хоча Паша все одно переживає, думає, що його провина тут теж є, хвилюється, чи не буде в нього тепер проблем із татом пацана. Але Пашу ніхто не чіпає, пацана він більше не бачить і швидко про нього забуває. А ось довелось згадати. Як же так? — думає

Паша, розглядаючи темний натовп перед собою. Як же так сталось? Як я не помітив, що мої учні тепер воюють проти мене? Як я це пропустив? Хоча, пробує він себе заспокоїти, чому проти мене? Не проти мене. До чого тут я? Та ладно, не проти тебе, тут-таки не погоджується він із собою, зрозуміло ж, що саме проти тебе, конкретно — проти тебе. Проти всього того, що з тобою пов'язане. А що зі мною пов'язане? — не розуміє сам себе Паша. Та все, відповідає він собі, і твій предмет, і твоя школа, і прапор, який над нею висить. Вони ж за це воюють. Точніше, проти цього. Чому він мене не здав? — думає Паша. Чому відпустив? Міг же здати. Було за що, чесно кажучи. І що б тоді було з малим?

І тут Паші знову стає страшно. Дуже страшно. І дуже холодно.

+

Так небіжчиків несуть на цвинтар: ідуть неквапливо вулицею, нікуди не поспішаючи, тягнуть домовину, минають останні хати, виходять за околицю, мовби виносять якийсь непотріб — подалі від чужих очей, подалі від дому. Те саме й тепер: натовп розтягується вулицею, ніби пожежний шланг, тягнеться крізь дощ на передмістя, від центру. Перші вже губляться за дощовою завісою, останні ще товчуться тут, коло крамниць, сперечаються, переконують одне одного.

Перед тим натовпи зішлися, почали розпитувати, хто звідки, хто куди. Відразу з'явилися найбільш обізнані, які говорили, що ввечері посьолок обов'язково будуть відбивати, що на станцію цілу ніч прибували ешелони з технікою, звідкись із Харкова, і сьогодні все це рушить сюди, аби відбити посьолок. На питання, навіщо його відбивати, лунали вичерпні відповіді, що, по-перше, тут шахти й вугілля, по-друге, звідси пряма дорога до міста, по-третє, тут їх ніхто не чекає: ці, що вчора зайшли, всі в місті, на посьолку їх зовсім немає, заходь, забирай, вішай на селищній раді державний прапор. Чоловіки багатозначно мовчали, даючи жінкам перебивати себе, тому так само безцеремонно перебивали жінок і говорили, що ніхто, ясна річ, сюди не поткнеться, станцію ще вчора розбомбили, разом із технікою, але тут лишатись усе одно не можна: місто будуть відбивати, ці, нові, які зайшли, відступати будуть напевне через посьолок, через пару днів тут каменя на камені не лишиться. Жінки на це заперечливо кричали, покликались на родичів, із якими говорили дослівно вчора, а ті своєю

чергою спілкувалися з ким треба й казали, що ніхто відступати не буде, що нова влада надовго, тому тікати треба в будь-якому випадку. А чоловіки на це презирливо гмикали, мовляв, ну-ну, надовго, аякже, домовляться, сторгуються, ці залишать місто, ті повернуться, а нам справді краще б звідси кудись звалити. Про те, що треба валити, говорять усі: хтось переконано й різко, хтось тихо й розгублено. Лишатись ніхто не хоче. Паша намагається зрозуміти, куди вони всі збираються валити, як вибиратимуться, як ітимуть, закликає до порядку, просить слова. Але його вже ніхто не слухає, на нього вже ніхто не звертає уваги. Хіба що озираються недовірливо, коли він підходить, говорять стихшено, аби він не почув, відвертаються від нього, приховують щось важливе. Нарешті малий не витримує:

— Що ти з ними взагалі говориш? — питає. — Хай вибираються, куди хочуть, не чіпай їх.

Паша раптом помічає малого: той від ранку якийсь тихий, мовчить увесь час, не курить, не дістає нікого. Ховає руки в кишені, відвертається від дощу. З ним усе добре? — хвилюється Паша. Не вистачає, щоб тут прихопило.

— З тобою все добре? — питає.

— А з тобою? — так само зацікавлено відповідає йому малий.

— Послухай, — Паша сідає на мокру сходинку, намагається говорити спокійно й переконливо, — треба звідси йти. Тут лишатись не можна.

— І куди ми підемо? — питає його малий.

— Додому.

— Полями? — цікавиться малий.

— Підемо з усіма, — говорить Паша, подумавши. — Вони хочуть за місто вийти через переїзд. Там нібито блокпост порожній, наші вчора вийшли, ці ще не зайшли.

— Ваші? — гмикає малий.

— Ну ладно, не починай, — сердиться Паша. — Там фактично фронту зараз немає, можна перейти на інший бік. Дійдемо куди-небудь, викличемо таксі. Ввечері будемо вдома. Якщо там не розбомбили все.

— А скільки йти? — перепитує малий. — До переїзду, — уточнює.

— Кілометрів десять, — говорить Паша. — І від переїзду до найближчого села — ще кілометрів десять.

— Ого, — дивується малий. — Як же ми дійдемо?

— Дійдемо, — говорить Паша. — Захочемо — дійдемо.

— А якщо там справді все розбомбили? — питає малий тихо.

— Та ладно, — заспокоює його Паша. — Ніхто нічого не розбомбив. Не хвилюйся.

— Ти сам не хвилюйся, — каже йому на це малий. — Не розбомбили — то й не розбомбили. Вставай, — говорить і рушає за натовпом. Паша встає, озирається на місто. На півночі, за смугами дощу, час від часу здригається повітря, мовби за важкими шторами хтось робить капітальний ремонт.

Вулиця порожня, небо схоже на гору залізничної білизни, накиданої в купу під купе провідника: важкі нагромадження хмар лежать до обрію, розкидані й вивернуті. Процесія розтягується вулицею. Йдуть, ніби справді проводжають когось в останню печальну путь. Жінки тягнуть клунки, оминають ями з водою, хоча це мало допомагає: вода всюди, холодна, зимова. Третій день я намагаюсь кудись вирватися, думає Паша. Третій день бігаю по колу, як цирковий ведмідь. І кінця цьому забігу не видно. Третій день я йду з якимись людьми, яких навіть не знаю. Так, наче якась пружина в повітрі штовхає мене вперед, жене, не дає зупинитись. І їх усіх, дивиться Паша довкола, так само жене, так само штовхає подалі від дому. Хоча й дому в половини з них просто немає. І рідних немає. Ось вони й блукають окружною, не маючи жодних шансів вирватися. Ходять по колу, ходять довкола свого міста. І я з ними чомусь ходжу. І малого ось за собою тягну. Малий Пашу найбільше й хвилює: кросівки в нього зовсім не на таку погоду, ноги, вочевидь, давно намокли, як вони дійдуть — незрозуміло. Можна було б звернутись до когось із місцевих, попросити, аби довели, але місцевих просто немає, посьолок ніби вимер, а вони ось лишились, виходять із нього останніми. Йдуть довгою порожньою вулицею, місять мокрим взуттям кашу зі снігу, бруду та піску, минають темним потоком чужі подвір'я.

За останнім парканом починається степ. Сніг аж синій від вологи, з чорними підталинами на узвишсях, із ледь видимою колючою лісосмугою на обрії. При дорозі, по череву в заметі, стоїть стара швидка. Двері з боку водія, вирвані з м'ясом, валяються поруч, у снігу. Задні двері стримлять догори, всередині порожньо, лежать брудні ганчірки, камуфляжна куртка, запаска. Натовп минає, налякано

оглядаючи покинуте авто. Деякі жінки хрестяться. Можна навіть подумати, що хрестяться вони на червоний хрест швидкої. Паша йде, поклавши руку на плече малого. Малому, певно, важко, але руки не прибирає: так тепліше. Добре було б йому ноги просушити, думає Паша стурбовано, шкарпетки поміняти. Бо не дійде, доведеться на собі тягнути. Те, що легко не буде, він розуміє відразу. Вже за посьолком дорога йде під гору. Спочатку всі сунуть бадьоро, намагаються випередити один одного чи бодай не збавляти темпу, проте вже за пару кілометрів, серед поля, жінки зупиняються, сідають при дорозі на власні клунки, відпочивають, переводять подих. Намагаються зігрітись під дощем — дрібним, невидимим, але невпинним. Одна з жінок — у хустці, під якою не видно обличчя, в жовтому пальті й високих гумаках — сидить на перевернутому відрі, опустила голову, дивиться під ноги, не рухається. Паша не витримує, підходить, хоче допомогти. Жінка рвучко підіймає до нього обличчя — виразки на шкірі, криваві потріскані губи. Паша робить крок назад, мимоволі відводить погляд. Потім усе ж таки набирається духу:

— Все нормально? — питає. — Допомогти?

Жінка дивиться на нього, нічого не розуміючи. І нічого не відповідаючи, ясна річ. Паша стоїть над нею, згорбившись і намагаючись не дивитись їй в очі. Малий боязко визирає йому з-за спини.

— Допомогти вам? — знову питає Паша.

Жінка заперечливо викидає вперед долоню. Долоня в неї теж у виразках. Паша бере малого за плече, тягне вперед.

— Да чим ти їй допоможеш? — роздратовано говорить йому хтось у спину.

Паша озирається — якийсь школяр, років п'ятнадцяти, але невисокий, від Пашиного малого всього на голову вищий, чорна шапочка з «адідасом», весняна куртка зовсім не тримає тепла, мокрі кросівки, якими він провалюється в снігову кашу, вимерзлий наскрізь, ховає руки в кишені, тягне на спині старий, вигорілий від сонця туристичний рюкзак. Дивиться на Пашу з викликом, шморгає носом, звідки взявся тут — незрозуміло.

— Ти шо, знаєш її? — питає Паша.

— Шо її знати? — дивується малий. — Вона тут живе, її тут усі знають.

— Тут — це де? — не розуміє Паша. — В посьолку?

— Ну, — підтверджує школяр.

— Шо в неї зі шкірою?

— Я їбу? — чесно відповідає школяр. — Хвора вона, не підходить до неї краще.

— Так а шо вона тікає? — далі не розуміє Паша. — Якщо вона тут живе.

— Всі тікають — і вона тікає, — пояснює школяр. — Я ж кажу, хвора. Не підходить до неї, — нагадує.

Накидає на голову капюшон, обганяє Пашу з малим, стрибаючи калюжами, біжить уперед.

+

Дорога опадає вниз, у долину. Снігу довкола стає більше, узбіччям росте очерет. Гострі стебла мертво показують напрямок вітру. Жінки все частіше зупиняються, замотують дітей у хустки, кидають їм на плечі свій одяг, ідуть усе повільніше, сваряться між собою все тихіше: бовтання в сніговому місиві забирає багато сил, ліпше помовчати. Довго опускаються в долину, потім піднімаються вгору, на пагорб. А коли виходять, бачать, що вбік від шосейки тягнеться протоптана свіжа стежка. А там, праворуч, метрів за двісті, темніє кілька будівель, невеликий хутір. Тополі довкола будинків, сараї — чиєсь господарство. Від дороги туди суне низка подорожніх. А інша низка суне назад — від будівель, на трасу. Підходять і дивляться якось порожньо й налякано, мовби шкодують, що були там, що ходили туди.

— Шо там? — питає Паша жіночок, які саме вибираються зі снігів на шосейку.

Одна відразу ж опускає голову, відвертається й іде собі, ніби не чує. Інша настовхується на Пашу, мусить його обійти, тож на мить зашпортується у власній шубі, підбирає руками її поли, вибирається на асфальт, а за цей час устигає сказати:

— Там погрітися можна, вогонь розвели.

Але на Пашу теж не дивиться, поспішає за подружкою. Хто такі? — думає Паша. Без речей, без торб. Куди йдуть?

— Погріємось? — повертається до малого.

Малий мовчки киває: давай уже, пішли, шо стоїш.

+

Йдуть вузькою стежкою, сніг довкола просто на їхніх очах береться мокрою кіркою, зі стежки сходити не хочеться: сніг тут достатньо глибокий. Що ближче підходять, то незрозуміліше стає: великий дім із шиферним покриттям, яблуневі дерева під вікнами, господарські приміщення, невисокий паркан. Подвір'ям снують люди, незрозуміло, що там діється. Звідкись із двору виходить чоловік, один із тих, що рушили з посолька першими, підходить до паркану, валить його ногою. Підхоплює виламані дошки, тягне назад, до будинку. Подвір'ям розкидано цеглу й шифер, з-під снігу визирають рештки розбитої канапи.

— Що тут було? — питає сам себе Паша.

Малий не знає, що відповісти. Завертають за ріг будинку. Схоже на театральну сцену, з якої прибрали барвисті лаштунки, тож можна тепер насолоджуватись голими цегляними стінами й незадоволеним технічним персоналом, що блукає, не знаючи, чим себе зайняти. Стіни немає зовсім: схоже, пряме влучання. Будинок розламаний навпіл, меблі вивернуто назовні, мов кишки після ножового поранення. Дім великий, проте бідний, усередині майже нічого не лишилося: посуд, повний снігу, биті тарілки, перемащені соусом штори, втоптані в мокру долівку, гострі уламки цегли, газети, ганчір'я. І купа замерзлого люду всередині. Сидять при грубі, топлять парканом, гріються. Схоже, давно тут усе перекопали, навіть потягнути немає чого: ні харчів, ні коштовностей. Господарі, мабуть, і не знають, скільки в них тепер стін, сподіваються, мабуть, переживають, чи ніхто замки не збив. Ну ось, замків ніхто не збивав, просто стіни немає. Ну й веранди заразом. І вхідних дверей. Паша пробирається всередину, під дірявий дах. Дощу всередині майже немає, а біля груби ще й тепло. Щоправда, проштовхатися сюди не так просто: чоловіки в чорних куртках зайняли стратегічні позиції, самі за всім доглядають, самі визначають, кого підпускати до родинного вогнища, кого гнати під дощ. На Пашу дивляться, як на ворога: мовляв, що за кадр, звідки такий — в окулярах, з бородою? Моментально відчують конкурента. Жінки, які разом із Пашею приїхали від вокзалу, відводять очі, ніби вперше бачать Пашу з малим. Паша натомість не надто соромиться, переступає через чийсь клунки, підходить до вогню, легко штовхає долонею одного з чоловіків:

— Пустити малого, — каже.

Чоловік дивиться на Пашу з викликом і відразою, проте й відрази як такої не стає, і виклик виходить якийсь непереконливий, і відповісти він Паші нічого не може, тому лише дивиться й мовчить.

— Давай-давай, — строго додає Паша. Додає достатньо твердо, аби чоловік далі не мовчав, але й доволі миролюбно: не вистачало ще влаштувати мордобій тут, на руїнах.

— Ну, давай, — цідить чоловік і хоче ще щось сказати, але Паша його вже не слухає.

— Сідай, — кидає малому. Той підходить, сідає на складену купою цеглу, простягає до вогню замерзлі долоні.

— Взуття скидай, — радить йому Паша. — Шкарпетки сухі вдягни.

Малий не сперечається: скидає кросівки, стягує шкарпетки, риється в наплічнику — шукає сухі. Паша відходить убік, аби не нервувати серйозних чоловіків у чорних куртках. Знаходить розбитий стілець без однієї ніжки, ставить його під стінку, якимось примощується. Чоловіки, побачивши, що Паша відійшов і ні на що більше не претендує, заспокоюються, малого не чіпають. Як пси, одне слово: відігнали загрозу, розслабилися. Жінки до них не підходять, бояться, сидять віддалік, ловлять тепло.

— Так а куда йти? — питає один, темноликий, жовто-зубий, в облізлій шапці, на бобра схожий. — Далеко ти дійдеш? — питає він невідомо кого.

— Перейдемо фронт, до станції доберемось, — відповідає йому інший — невисокого зросту, з мишачими очима, тонким голосом.

— Ну а толку? — запитує його бобер. — Станцію теж візьмуть не сьогодні-завтра. Ти думаєш, вони тормознуть? — показує він пальцем у стелю. — Гнатимуть тих, — показує пальцем у бік Паші, — до Дніпра. Так що куда йти?

— Ти сам куда йдеш? — питає його той, інший, тонким голосом.

— Да мені до мотелю дійти, — говорить жовтозубий. — У мене донька там. Офіціантом працює. У неї пересиджу. У неї там кімната своя.

— Мотель? — перепитують його. — На виїзді?

— На виїзді, на виїзді, — задоволено підтверджує жовтозубий. — Там можна хоч до літа сидіти. Мотель ніхто бомбити не буде. Там і власник нормальний, я його знаю.

— Доньку як звати? — питає раптом Паша голосно.

Компанія завмирає, всі повертаються до Паші.

— Анна? — так само голосно питає Паша.

— Шо? — витискає із себе жовтозубий.

— Доньку, питаю, як звати? — повторює Паша чітко. — Анна?

Жовтозубий якийсь знічується, повертається до своїх, посміхається якийсь невпевнено, ніби перепрошуючи в них за щось. Скажімо, за те, що так підставився. Далі хапливо лізе кишенями, дістає старий мобільник, брудний і затяганий, схожий більше на щітку для взуття, аніж на телефон, натискає якусь кнопку, так само хапливо вибігає надвір, зникає за рогом. Друзі його сидять, мовчать пригнічено, дивляться на вогонь, не знають, як бути. Потому один підводиться, виходить у дощ, зникає. За ним наступний. Останнім виходить маленький, із мишачими очима. Встає, улесливо зазирає малому в очі, підкидає до груби пару дощок, біжить, не попрощавшись.

— Йому шо, подзвонили? — Паша голосно звертається до жінок. Але жінки теж мовчать, відводять очі.

Паша дістає свій телефон. Зв'язку, ясна річ, немає.

+

Цікаво, хто тут міг жити? Паша розглядається розбитим помешканням. У кухні над столом — календар за минулий рік, у великій кімнаті, де вони сидять і гріються, зі стін звисають вигорілі шпалери. Дерев'яна долівка, гнуге металеве ліжко в кутку. На ньому три жінки — темні, наче зимові дерева. Коло ліжка розірвані подушки, кілька штук, маленькі. Очевидно, на ліжку спали діти. Хтось заходить із вулиці, пробирається поближче до вогню. Хтось, зігрівшись і поївши зі своїх подорожніх торб та пакетів, вибирається під дощ. Не хотів би я, думає Паша, аби в нашому домі зібралась колись така тепла компанія. Розглядати чужий побут — як гортати чужі порножурнали: ніколи не знаєш, за що не варто хапатися. А тут ціле життя вивернуте, мов кишені. Справді, як в інтернаті: нічого не приховаєш, все назовні — і шпалери, і подушки. І сотні незнайомих проходять твоїм життям, не залишаючи в ньому жодного сліду. Палять чужі меблі, не знаючи, хто в цей час живе у їхніх власних домах, може, там теж хтось топить піч їхньою бібліотекою. Треба вибиратись, думає Паша, треба чимшвидше додому. Старий там, мабуть, здурів від страху. Та й малому краще всього цього не бачити.

— Зігрівся? — питає Паша.

— Нормально, — відповідає малий.

— Пора, — говорить Паша, — майже перша. Не хочеться йти по темному.

Малий підіймається, підкидає у вогонь фарбовану дошку. Полум'я відразу ж злизує стару потріскану фарбу. Жінки сидять, не відводять очей від вогню. І не говорять нічого, бояться сказати зайве. Та й не слухає їх ніхто: кому їхнє зайве потрібне.

+

За якийсь час одяг знову мокрий, черевики чавкають водою, йти стає важко, зупинитися й зігрітися немає де. Безкінечні дощові поля, що обриваються на південь важкими розмоклими схилами, скочуються аж до Азова, білі від снігу, чорні від ґрунту на зламах. Вздовж дороги тягнеться низька викручена лісосмуга, що мала би стримувати вітер і сніг, а проте не стримує нічого: вітер заповзає під одяг, охоплює, сковує рухи. Час від часу на узбіччі в снігу чорніють кинуті кимось речі — порожня торба, зайва пара взуття, жіночий светр: подорожні скидають усе зайве, йти далеко, дорога важка, то здійсмається вгору, над

крейдянним кар'єром, то сповзає вниз, до порожніх степових озер, оточених очеретами. Черговий підйом дається особливо важко: ноги ковзаються на слизькому, вітер вистуджує кров, безкінечний білий колір тягнеться кудись потойбіч життя. Таке враження, що ніколи не виберешся із цієї долини, із цієї пастки, що брестимеш до безтями поміж цих мокрих і наляканих подорожніх. Підіймаючись, Паша вже помічає, що на горбі збирається натовп, що вони стоять, перемовляються, вперед іти не поспішають. Ще повертатись доведеться, лякається він і прискорює крок. Малого тягне попід руку. Ти нормально? — питає час від часу, і малий у відповідь втомлено киває головою: нормально, нормально. Вибираються на гору. Вітер тут особливо злий. Натомість дощ припинився. Повітря пахне мокрим снігом. Попереду відкривається наступна засніжена долина, посеред якої чорно грузне зимовий ліс. І дорога в них із-під ніг різко скочується просто між дерев, у холодну вимерзлу гущавину. А вже по той бік лісу шлях знову виринає вгору, на пагорб, а за пагорбами видно терикони й сірі блоки будівель, і там, схоже, починається якесь зовсім інше життя. Ось воно, зовсім поруч: спуститися вниз, перейти лісом, вибратися нагору — і ти врятований. Єдина біда: над лісом високо й криво зависає чорний хвіст диму — густий, недобрий, ніби там хтось спалює документацію зі списками загиблих. І головне — дорога спускається саме туди, де палять, і ніяк цей ліс не обійдеш. Хіба брести по коліно в снігу невідомо скільки, невідомо як.

— Де це горить? — питає Паша чоловіків, що стоять і нервово курять.

— На переїзді, — озирається один. Виявляється, бобер. Пашу відразу впізнає, прикушує язика, але вже пізно. — Там залізниця.

— У лісі? — не вірить Паша.

— Ну, — переконує його бобер. — По ній і фронт проходив. З одного боку — ці, — кидає на Пашу довірливий погляд, — з іншого — ті. Як кордон виходить.

— А поїзди? — не розуміє Паша.

— Ну, якісь пропускали, — пояснює бобер, — якісь зупиняли. Це ж як кордон, — нагадує.

— А горить що? — далі допитується Паша.

— Ну, я не знаю, — бобер нервує, підшуковує слова, повертається до своїх друзів, але ті мовчать, відводять очі. — Може, опорник.

— І що робити? — Паша приступає до нього впритул, дивиться в очі, не дає відійти вбік.

Бобер і розуміє, що Паша підстав пресувати його не має жодних, а ось щось його, бобра, примушує стояти, виструнчившись, і відповідати. Щось він відчуває таке в Паші, чого варто остерігатись. І друзі його, мокрі й прокурені, теж не втручаються, вичікують. Курять на вітрі, ховаючи цигарки в рукавах чорних зимових курток.

— Ну, не знаю, — каже бобер. — Назад, мабуть, треба.

— Як назад? — дивується Паша.

— Ну а як? — лякається його реакції бобер. — Ось же — дим. Як же ти пройдеш?

— Да, — додає звідкись ізнизу маленький, із тонким голосом і мишачими очима. — Додому. Пересидимо і завтра прийдемо.

І ось вони всі раптом повертаються до Паші з малим, наче змовились, і говорять: так-так, додому, назад. Пересидимо й завтра прийдемо. І ти з нами пересидиш, натякають вони Паші обережно, не бійся, пересидиш, пересидиш із нами. Чого тобі боятись? І ось бобер теж зауважує, як усі повертаються до Паші, як підходять до нього, як ніби поміж собою, ніби ні до кого, а насправді й передусім саме до Паші повторюють: повертаємось, так, пересидимо, аякже, і він, бобер, теж опускає голову й дивиться на Пашу з викликом, відчуваючи загальну підтримку, пересидимо, говорить, усі пересидимо. І ти з нами. Паша вловлює цей погляд, і решту поглядів так само вловлює, і робить крок уперед. Тонкоголосий, із мишачими очима, пробує перепинити йому шлях грудьми, проте перепиняти не надто має чим, Паша легко відсуває його долонею, тягне малого за собою, потім обертається.

— Ага, — говорить, — давайте, додому. Ми за вами. Пішли, — тихо кидає малому.

Сходять униз, намагаючись не поспішати, все далі відходячи від гурту. Паша чує, як чоловіки починають між собою нервово перемовлятись, швидко переходячи на сварку. Мовляв, а хулі я йому скажу, сам би зупинив, що ж ти стояв, ну й так далі. Скоріше, скоріше, шепоче Паша, не так до малого, як собі самому, під ніс, скоріше, скоріше, вони не кинуться, не будуть доганяти, не наважаться. Обіднє небо низько лежить понад самим лісом. Темна вервечка, всуціль жінки, молодші, старші, тягнуться дорогою, обережно, боячись послизнутись.

Але що ближче до лісу, над яким розламується дим, то похапливішими стають рухи, то нервовішою робиться хода. Паша з малим прискорюються, йдуть, не озираючись, поспішають відірватись від компанії на пагорбі. Оминають жінок, майже біжать. А жінки бачать, що вони поспішають, і собі прискорюються — мало чого, може, ці двоє щось знають, може, треба якомога швидше заховатися в лісі, може, там, за спиною, на пагорбі, з'явиться за мить щось жахливе, щось, від чого ніяк не втечеш, чого ніяк не уникнеш. І ось Паша з малим чують, як за їхніми спинами жінки старанно топчуть калюжі, намагаючись не відставати. І вже ціла їхня вервечка біжить підтюпцем, добігає до перших дерев, що під сірим січневим небом навіть тіней не відкидають. І коли ліс обступає їх, легше не стає — стає гірше, страшніше: дерева побиті снарядами, вздовж узбіччя тягнуться окопи, і сніг, сніг! — темно-жовтий, ніби гнилий, ніби помер кілька днів тому й тепер гниє на свіжому повітрі. У деяких місцях жовті плями розлізлися й стали зовсім брунатними, у деяких темні згустки проступають тонко, як родимки на шкірі. Але він увесь тут такий, весь відгонить гнилизною.

— Що зі снігом? — налякано кричить малий, біжучи, задихаючись, але не зупиняючись. — Що з ним?

— Не знаю! — так само на бігу вигукує Паша. — Біжімо.

— Що з ним?! — допитується малий.

І в його голосі прорізаються нотки жаху й істерики. Так, ніби він хоче розплакатись, але розуміє, що плакати не можна, не треба плакати, хоча все одно — дуже хочеться. Тому він стримується, але довго стримуватись не зможе, це ж зрозуміло. Це ж зрозуміло, миттєво все розуміє Паша, це ж зрозуміло: довго стримуватись він не зможе.

Все, як тоді. Все, як тоді, коли з ним уперше стався напад. Коли його знудило й вивернуло, і він вибіг із дому, в ніч, і Паша мусив бігти слідом, ловлячи його поміж дерев, наче власну тінь. Зараз буде те саме, говорить Паша сам собі, це ж зрозуміло. Тоді він підхоплює малого, разом із його наплічником, і закидає собі на спину. Відразу ж відчуває всю вагу тринадцятилітнього підлітка, і всю вагу зимового одягу, і всю свою триденну втому відчуває. Головне — не послизнутись, нагадує сам собі, й біжить далі, чуючи поряд себе важке дихання втомлених жінок. Біжить повз жовтий мертвий сніг і посічені дерева, довгою-довгою звивистою дорогою, на якій трапляються то вирвані звідкись

дошки, то втоптані в сніг шматки заліза, то просто брудні ганчірки. І що далі біжить, то темнішим довкола стає сніг. Аж раптом його не стає зовсім — лише чорний вигорілий ґрунт між деревами. І дерева теж вигорілі. І все довкола просякнуте димом і вогнем. І тоді вони вибігають на переїзд.

+

Схоже на великий смітник, який необережно підпалили: металеві балки, трощене дерево, втоптаний у сажу одяг. Плавлене скло, знищена їжа, захисні мішки з піском — розірвані, мов подушки в дитячій спальні. Збоку, між посічених осколками стовбурів, валяється шлагбаум. Розбита будка, пориті довкола траншеї — так само горілі й засипані мерзлим піском. Біла, мов кість, сталь холодних рейок. Довкола сліди від мін і купа військового спорядження. Залізничним насипом розкидано пошматований і закривавлений камуфляж. Кров не встигла замерзнути: схоже, одяг зрізали з тіла щойно, зовсім нещодавно, і ті, що зрізали, схоже, десь зовсім поруч, далеко не встигли відійти, можуть будь-якої миті повернутись. Але головне навіть не це, головне — що за будкою, по той бік насипу, стоїть «урал», вантажений темними ящиками. Кабіна згоріла, і від коліс залишилось тільки палене ошмаття, а ось ящики чомусь не горять, лише тліють, і дим від них здіймається, мов із крематорію, неквапливо заповнюючи собою зимове небо. Ось звідки дим, здогадується Паша, ось що горить. Паша опускає малого на землю, стоять, боязко приглядаються до «урала». Жіночки, що бігли за ними слідом, підтягуються, важко й знеможено задихаючись, бабця з великим пластиковим мішком за спиною кидає мішок, сама падає зверху, не маючи ні сил, ні слів на щось нарікати.

— Шо це? — налякано кричить до Паші жіночка років п'ятдесяти. Важка хутряна шапка, з-під якої вибивається фарбоване чорне волосся, брудна дублянка, зимові чоботи зі зламаними підборами. Макіяж розмило, як малюнок на морському узбережжі.

— Машину спалили, — пояснює Паша. — Осколок, мабуть, потрапив.

— Та ні, — далі кричить вона, — димить шо? Шо в ящиках?

— Не знаю, — чесно зізнається Паша. — Може, продукти?

— Та які продукти?! — кричить вона. Тоді прикриває нажахано рот, аби не кричати, і кидається вперед — через залізничний насип, через переїзд, подалі звідси, головне — подалі звідси.

Малий тут-таки смикає Пашу.

— Давай, — кричить, — не стій. Щас рвоне.

І теж кидається вперед. Паша біжить за ним. Перебігають рейки, прослизують крізь побиті кулями бетонні блоки, оминають окопи, мотки колючого дроту, вискакують за останній бліндаж. Боковим зором, не повертаючи голови, Паша бачить на бруствері чорний військовий черевик, правий, зі зрізаними шнурками, з кров'ю довкола, йому навіть здається, що зі ступнею всередині, з рештками ступні, з кривавою кашею всередині, він хоче зупинитись і підійти, хоче уважніше розгледіти, але малий, не зупиняючись, пронизливо кричить: давай! — кричить, давай, не відставай, за мною! І Паша біжить уперед, рваним асфальтом, чорним ламаним лісом, мокрим пообіднім повітрям, біжить, хапає малого за плече й тягне за собою, хоче подати руку жінці в хутряній шапці, але та відсажується від них, ніби від побаченої на порозі власної смерті, і Паша з малим кидають її, лишають на чорній дорозі, біжать, не озираючись, відбігають все далі й далі звивистою лісовою дорогою, женуть уперед, думаючи лише одне: ось зараз, ось-ось, ось уже за мить, ось прямо тепер — рвоне, вибухне, рознесе все навколо, розламає зсередини цей мокрий зимовий простір, розламає небо над нами, зупинить час, ось-ось, ось прямо тепер, прямо тут.

Вибігши на узлісся, падають у сніг, захлинаються повітрям, дихають важко, ніби вибирались на горішній поверх без ліфта.

— Чуєш? — питає малий, віддихавшись.

Паша прислухається. Двигуни. Піднімає голову, визирає на трасу. Далеко вгорі, на пагорбі, за туманом, повільно повзуть два «джипи». Спускаються вниз, боязко, наче бояться нашттовхнутись на щось неприємне. Але світла не вмикають: теж бояться.

— Шо робимо? — питає Паша невідомо кого. — Може, свої? — говорить із надією. — Добре, якщо свої.

— А якщо не свої? — запитує його малий.

— Якщо не свої — погано, — відповідає Паша. — Дуже погано.

— Пашка, — говорить йому малий, серйозно й виважено, — якщо це не свої, тебе пристрелять. Я взагалі не знаю, як тебе дотепер не

пристрелили.

— Нема за шо — от і не пристрелили, — ображено відповідає на це Паша.

— Та ладно, — не погоджується малий, — нема за шо. Сам усе розумієш.

— Ладно, — несподівано погоджується Паша. — Давай звернемо з траси. Хто їх знає — хто там.

Малий саме цього й хоче — підводиться й біжить уперед, на трасу. Перебігають асфальтом, скочуються на узбіччя, пірнають у сніг, пробираються ледь помітною колією, що відходить убік. Колією, схоже, давно не їздили, але під свіжим снігом чітко проступає вмерзлий слід від гусениць, мов шрам під тонкою тканиною футболки. Біжать цим слідом, вибігають на узвишшя, потому швидко збігають униз, стаючи невидимими з траси. Малий, не зупиняючись, витягає з наплічника битку, запускає нею в сніги. Як він виріс, думає Паша, біжучи слідом, дорослий такий, серйозний. Все правильно говорить: пристрелити, може, й не пристрелять, але кинуть на яму, сидітиму, доки не витягнуть. Усе ж зрозуміло: хто я, де працюю, чим займаюсь. І Паша розуміє, що насправді давно його не бачив, малого. А коли й бачив, усе одно вони не спілкувалися по-справжньому: так, перекинуться словами про щось незначне, нікому не цікаве, розійдуться — кожен у свій куток, до наступного разу, до наступної розмови. До наступної сварки, додає Паша й згадує, як він знайшов малого тоді, між дерев, як тягнув його за собою, як той опирався, не хотів іти. Як, зрештою, прокусив Паші руку, аж той скрикнув від несподіванки й потягнув малого за шкірки, як пса, що вліз у шкоду, як малий викручувався й підвивав, справді мов щеня, перелякано й злісно. Як потім удома, на кухні, всі кричали, злими голосами, ніби на чиємусь похороні, ніби звинувачуючи один одного в чийсь смерті — без жодного шансу на прощення, без жодного натяку на поблажливість, голосно й істерично, нікого не слухаючи. Малий тоді згорнувся в клубок, його почало трусити, він увесь якось ураз осунувся й забився в конвульсіях. Але всі кричали так голосно, кожен так хотів викричатись, що на малого просто не звертали уваги. Звернули лише, коли той скрикнув і почав качатись підлогою, наче з нього вилазили біси. Паша перший це зауважив, і голос його враз обірвався. Кинувся до малого, повернув обличчям до себе. Малий був блідий, очі

закотились, в'язка цівка слини звисала з уст. Паша підхопив його, переклав на ліжко, а далі й сестра, себто його, малого, мама, заголосила й завилала на повен голос, кинулась до дитини, і старий осікся, так і не договоривши свого найсокровеннішого прокляття. Всі схилились над малим, не знаючи, як бути і як себе вести, стояли і з острахом дивились, як дитина затихає, ніби провалюється в теплий глибокий сон. І Паша кинувся викликати швидку, ще не розуміючи, що їм говорити і як їм усе пояснювати, поки сестра крутилася над малим, нила тоскно, на весь голос, лякаючи Пашу зі старим. Скільки йому тоді було? — намагається згадати Паша. Дев'ять, десять? Скільки разів це потім повторювалось? Двічі, тричі? Аж сестра почала говорити, спочатку тихо, по телефону, якимось подружкам, а потім голосно, все більш упевнено, переконано, зі знанням справи — Паші й старому, — мовляв, з малим біда, треба щось робити, треба лікувати його, доки не пізно, хоча якщо по совісті, то вже давно пізно, сенсу в цьому особливого немає, ось так просто сталося й нічого тепер не поробиш, простіше здати його в інтернат і не мучитись. Старий обурювався, ясна річ. І Паша теж обурювався. Але сестра зробила так, як хотіла. І ні Паша, ні тим більше старий не завадили їй, не зупинили. Може, справді повірили в цю хворобу, в те, що так буде краще. Хоча, скоріше за все, просто не захотіли воювати за малого, здали його, не захистили. Можливо, думали так: малий ще зовсім малий, нічого не розуміє, підросте — подивимось. Але схоже, що малий усе розумів, усе чудово розумів. Він узагалі — розумний, він і тепер ось усе чудово розуміє і правильно все говорить, думає Паша, важко біжучи засніженим схилом, виріс як за цей час. Що ж я такий слабак? — думає він, задихаючись. Чому не захистив його? Він же мені цього ніколи не вибачить. Ніколи, погоджується із собою Паша, нізащо.

Колія тягнеться попід горою, очевидно, нею оминали пости на трасі. Ноги ковзають, зі степу починає тягнути свіжим вітром. Стає ще холодніше, ще мерзотніше.

В одному місці, там, де колія вивертає праворуч і йде під гору, видно, що танки зупинялися, крутились на місці: все довкола зорано гусеницями. Сніг при колії осів, ніби там копали ґрунт, потім засипали ями — і земля осіла під важким дощем. Паша зупиняється, дивиться, намагаючись зрозуміти, що це, що тут прикопували, що це може бути. Малий підходить, перехоплює Пашин погляд. Стоять, не наважуються

заговорити. І тут лунає дзвінок мобільного. Просто серед поля, серед сірих водянистих снігів. Пашею пересмикує, він одразу ж згадує сапера коло інтернату. З-під землі, думає нажахано, з-під землі телефонують. Поховали разом із мобільником. І малий теж зіщулюється, втягує голову в комір, мовчить. Потім не витримує.

— Візьми, — говорить, — тобі ж дзвонять.

Паша б'є долонями по кишенях, вихоплює телефон. Справді дзвонять! Старий. Підносить телефон до вуха, намагається щось розчути. Механічний шум, потріскування, потому якесь холодне відлуння, мов телефонують із щільно запаяної бочки. Дзвінок обривається. Паша пробує набрати, але зв'язку зовсім немає. Як старий сюди пробився — незрозуміло.

— Старий дзвонив, — каже Паша. — Треба віддзвонитись.

— Угу, — погоджується малий. — І що ти йому скажеш? Шо від танків у полі ховаєшся? Пішли.

Рушає вперед, ховає руки в кишенях куртки, мовчить. Паша важко дихає, але не відстає. Раптом за спинами, з боку лісу, щось вибухає. Паша опускається на сніг, малий теж присідає. Раз, потім удруге, потім ще.

— Шо це? — кричить Паша.

— Це в лісі, — відповідає йому малий, зосереджено і з притиском, наче боїться, що Паша не послухає його. — Побігли, швидше.

Підводяться, біжать колією, ковзаються на затвердлому сніговому насті. Збігають у видолинок, оминають тернові кущі, яких стає все більше. Колія петляє між чорним крученим гілляччям і раптом виводить їх на перші подвір'я. Ще там, серед терня, у полі, Паша чув псячі голоси, застуджені, хрипкі, але подумав, що здалось. Аж ось ні: попереду починається село, вони вийшли просто на чиєсь обійстя, і пес, десь там, у ранніх сутінках, за снігами й деревами, вже рве зубами повітря, відчувши їхнє наближення, волає, попереджаючи про наближення чужих, ламає лунку пообідню тишу.

— Стоп, — кричить Паша.

Малий незадоволено зупиняється. Паша підходить, кладе руку йому на плече. Малий теж загнався, задихається, дивиться червоними від втоми очима довкола, чи немає де небезпеки. Мовчить, чекає.

— Шо робимо? — питає Паша, дивлячись малому просто в очі.

— Ну як шо? — дивується малий. — Давай знайдемо когось живого, розпитаємо, що до чого.

— А якщо здадуть? — тихо питає Паша.

— А якщо ні? — питає малий у відповідь.

— Ризиковано, — говорить Паша.

— Холодно, — нагадує йому малий. — Пашка, не тупи, пішли людей шукати.

Вулиця починається різко, наче виникає нізвідки, з повітря. А повітря довкола схоже на черевик, який скинули, зайшовши із засніженої вулиці, й поставили до батареї, аби з нього стікала холодна тала вода. Знову починається дощ. Перше подвір'я просторе, старий цегляний дім ховається за похилим парканом, коло ганку купа нарубаних дров: запасались, вочевидь, зранку. Свіжі надрізи на деревині швидко просякають вологою. У вікнах темно. Але тут усюди темно, будинок навпроти стоїть так само неосвітлений. Лише пси розриваються десь по сараях.

— Темно, — говорить Паша, киваючи в бік дому.

— Ясно, що темно, — відповідає малий. — Лінію обірвало.

Далі на вулиці справді лежить обвалений стовп. Дроти довкола нього схожі на волосся, вичесане жорсткою щіткою. За деревами, у кінці вулиці, чути потужні двигуни: схоже, танк. Куди їде, незрозуміло, але краще, звісно, не чекати.

— Давай, — каже малий і крізь діру в паркані пролазить на подвір'я.

Він тепер говорить, що і як робити, а Паша слухається. Ну а чому ні, думає, він усе правильно говорить, усе по ділу. Проходять невеликим городом. Ліворуч гараж, пахне бензином, праворуч — якась хитка прибудова, між ними розмокла стежка. Проходять, уважно дивлячись під ноги, минають гараж. І тут у спину їм рветься важкий псячий гавкіт. Малий стрибає вперед, Паша теж інстинктивно пригинається — темна з жовтими підпалинами вівчарка валиться всім своїм м'язистим тілом на розбовтану загорожу сарайчика, витягується на задніх лапах, мов балерина на пуантах, намагаючись вискочити з вольєра, з ненавистю хапає пащекою повітря, обгавкуючи цих двох чужих, висуває морду під дощ. Повітря відгонить мокрою псятиною. Двері на ганку різко прочиняються, на порозі стоїть, сторожко зігнувшись і розглядаючи сутінки, чоловік. Спортивні штани,

затяганий светр, босі ноги. Пальці ніг підтискає, ніби входить у холодне море. Мерзне, не може нічого розгледіти.

— Хто там? — кричить і тут-таки закашлюється. Однією рукою тримається за двері, аби не причинились, а в другій тримає сокиру, якою, вочевидь, і рубав перед цим дрова. — Хто?

Пес уже зовсім біситься, кидається на загорожу, б'є її напруженим тілом, намагається будь-що вирватися й загризти.

— Свої! — кричить раптом Паша. — Свої, все нормально!

Підходять ближче. Чоловікові років п'ятдесят, дивиться перелякано, не опускає сокири.

— Ми зі станції, — перекикує Паша пса. — У мене дитина. Нам би погрітись.

І стискає малому плече, мовляв, мовчи, я говоритиму. Малий підіграє, горбиться під дощем, шморгає носом. Чоловік далі кашляє, потому розвертається, зникає в будинку. Дверей за собою не причиняє. Паша піднімається сходами, малий за ним.

Посеред веранди стоїть стіл, завалений яблуками. Яблука мерзлі, наче згаслі метеорити, що цілу осінь падали в степ. Відгонить сирістю та гнилизною. Проходять до кімнати. Ліжко в кутку, пальто замість ковдри. Лампочка звисає, як відімкнутий студійний мікрофон. Світла немає, господар палить газову лампу. Сидить за столом, дивиться з-під лоба. Сокиру поклав коло себе, на стіл. Дві чашки, дві тарілки, сірий хліб. Можна подумати, що він його сокирою рубати буде. Світла мало, проте обличчя його можна розгледіти. Жовта шкіра, важкі мішки під очима, залисина. Або п'є, думає Паша, або пив. Босими ногами постукує по брудному килиму. Паша з малим стоять на порозі, не поспішають заходити, хоча й виходити теж не збираються.

— Вибачте, — Паша вибачається таким голосом, ніби посилає господаря подалі, — йому одяг просушити треба, застудиться.

— Ти хто? — похмуро питає господар. Помітно, що хоче говорити суворо, проте природної суворості не вистачає, а мішки роблять його не так грізним, як неопохмеленим. Говорить російською, але такою собі, не надто виразною, з помилками в наголосах.

— Я вчитель, — пояснює Паша, — зі станції. Ми в місті були, додому добираємось.

— Ви з міста? — дивується той. — Як пройшли? Там же пост закритий, на переїзді.

— Немає там поста, — говорить на це Паша й починає мовчки стягувати із себе важку від вологи куртку.

Господар дивиться на це насуплено, проте нічого не говорить, стримується, придивляється. Малий теж мовчки, без запрошення, стягує кросівки, чавкає мокрими шкарпетками, сідає при столі, навпроти господаря. І тут із сусідньої кімнати визирає жінка. Товста, налякана. Коротко стрижене, фарбоване в каштановий колір волосся, важке підборіддя, мокрі очі. Бачить свого чоловіка за столом, сокиру коло нього, двох незнайомих: один дорослий, з бородою, в окулярах, інший ще зовсім дитина. Хто такі — невідомо.

— Шо тут? — питає незадоволено, звертаючись передусім до чоловіка, ніби це він їх запросив із вулиці на дружню розмову. — Шо?

— Одяг де повісити можна? — перебиває її Паша.

Підходить і дивиться крізь запітнілі скельця окулярів своїми червоними очима. Жінка не витримує, відводить погляд, дивиться на малого, але в того очі теж червоні — від дощу й безсоння.

— Шо ти сидиш? — кричить вона на чоловіка. — Шо сидиш?

Господар нервово підривається, підхоплює в Паші з рук куртку, пішли, каже, там пічка. Проходять до сусідньої кімнати. Ліжко, стілець, обірвані фотошпалери. Розпечена пічка, просохлі дрова на підлозі. Розвішують одяг, Паша присуває дві пари черевиків — свої та малого — ближче до вогню. Повертаються назад. Малий уже спить на ліжку. Господар підходить, обережно накриває його пальтом. Повертається, сідає за стіл, ближче до сокири.

— Шо в селі? — питає Паша строго.

Господар дивиться на нього, вичікує, не відповідає. Ніби він і не має боятися цього вчителя, а все одно щось примушує його бути обережним. Щось із цим учителем не так, думає господар.

— Не знаю, — каже. — Дома сиджу третій день. Стріляли там.

— Транспорт ходить? — уточнює Паша.

— Да який транспорт? — ображається господар. — Я ж кажу, стріляли.

— Ну і як нам до станції дістатись? — ставить Паша наступне запитання.

— Та я почом знаю? — відповідає господар загнано.

Сидить, очі бігають, барабанить пальцями по столу.

Паша нависає над ним, не відходить.

— І що робити будемо? — питає далі.

Господар погладжує рукою сокиру, зважується, прикидає, почісує п'ятірнею свої зализини.

— А що там зараз, на станції? — питає.

— Все добре там, — відповідає йому на це Паша, потроху нервуючи. Якщо спробує нас вигнати, думає, дивлячись на господаря, завалю. Його ж сокирою. — Все під контролем. Ситуація стабільна.

Господар на ці слова боязко опускає очі. Щось тут не так, сумнівається далі, щось він не договорию, цей учитель.

— Ну ладно, — зважується. — А ви хоч за кого? — питає з надією.

Тут Паша підходить до столу, спирається на нього кулаками, дивиться господарю просто в очі, дивиться довго й виснажливо, не відводячи погляду.

— Ну а ти як думаєш? — відповідає.

Чоловік думає, опустивши голову. Таке враження, що думає він мішками під очима.

— Ясно, — каже зрештою.

Що тобі ясно? — говорить Паша про себе. Що тобі, блядь, ясно?

— Добре, — говорить натомість господарю.

— Послухай, — говорить чоловік нервово, — давай так: я вас вивезу із села. Якщо там поста немає.

— Ну? — торгується Паша.

— Спробую проскочити до траси. Там висаджу. Викличете таксі, доїдете додому. Грошей не треба.

— А що це тобі грошей не треба? — строго питає Паша.

— Послухай, — ще більше нервує чоловік, — я ж тебе нічого не питаю. Давай відвезу і все. Потім, може, і ти мене виручиш.

Паша не відповідає. Дивиться на господаря, як на м'ясо, що зіпсувалось.

— Виручу, — каже жорстко. — Орден тобі дам.

Господар кидає на нього ображений погляд. Мішки під очима нервово посмикуються. Але стримується, не відповідає.

— Хай малий поспить, — говорить встаючи. — За годину виїдемо.

Підводиться, гасить лампу, виходить. Паша якийсь час стоїть у темряві. Дивиться на малого, на його спокійне, мов у мерця, обличчя, на куртку, яку він так і не скинув, так і спить у ній. Якоїсь миті йому навіть здається, що малий не дихає, Паша аж холодним потом береться

від цієї думки. Втім, малий щось говорить — нерозбірливо, крізь сон, — і Паша заспокоюється: все гаразд, живий. Намацує стілець, сідає, кладе голову на руки, провалюється в сон. А уві сні бачить лише сніг, яким йому ще треба перебрести. Ступає цим снігом, провалюється в нього, витягує ногу, знову провалюється, робить крок за кроком, важко, ніби йде річковим потоком, бреде снігом, продовжує уві сні робити те, що робив перед цим цілий день: намагається вибратись, намагається кудись дійти, відчуває, як тисне зсередини пружина, як вона примушує його робити крок за кроком. І ще відчуває за спиною чиєсь дихання — важке, твариняче. Озирається. Але нікого не бачить, лише білий сніг до самого обрію. Час від часу прокидається, бачить місячне вогке світло за вікном, чує стукіт дощових крапель у віконне скло, відчуває солодкий гасовий запах і знову провалюється у свій сніг, знову ним бреде, замерзає в ньому, губиться, намагається втекти від смерті. Хоча як ти від неї втечеш — по такому снігу? Не втечеш, навіть не намагайся. Сніг робить безпорадним, беззахисним. Одного разу ти провалюєшся в нього, він пропікає тебе до кісток, і потім уже ніколи не позбудешся цього дотику смерті, відчуватимеш його, скільки житимеш. А скільки ти житимеш? Скільки?

Тієї зими довго не було снігу. Цілий грудень із півдня, від моря, йшло холодне сухе повітря, вистуджуючи дерева й ріки. А вже десь перед святами, на Новий рік, пішов сніг. І йшов, не перестаючи, кілька днів поспіль. Новорічної ночі вони — ще всією родиною — сиділи у великій кімнаті, до безкінечності перемикаючи канали, ніби очікуючи на добрі новини. Скільки йому тоді було? П'ятнадцять, неповних п'ятнадцять. Сестра пішла спати, не витримала, батьки мовчали, і відчуття було таке, мовби в них щось відібрали, чогось позбавили, винесли з дому щось важливе. І всі це розуміють, але чомусь мовчать. Якоїсь миті Паша теж пішов до себе, але довго не лягав, стояв при вікні, дивився на сніг, що все падав і падав, слухав, як батьки врешті вимикають телевізор і починають прибирати зі столу. Слухав, як мама торохкотить посудом на кухні, як старий виходить надвір, щось забрати з подвір'я, як потому повертається, і свіжий дух синього нічного снігу перетікає помешканням, торкається шкіри, і враз відчуваєш усю цю зиму, відчуваєш, як багато її, як вона починається ось тут, за вікном, між цих дерев, як заповнює собою весь довколишній простір: їхнє засніжене подвір'я, вулицю із сонними

будинками, з яких до неба підіймаються дими, дорогу, яку зранку доведеться чистити, місток, так само заметений нічним снігом, крамниці й бібліотеку, школу, контори, станційні приміщення, будівлю вокзалу, порожню о цій годині — весь той шлях, яким він може пройти наосліп, до якого він звик із дитинства, який у нього з дитинством і асоціюється. Зима стоїть на кожному перехресті, відбивається в кожному темному вікні, проступає на дахах і схилах. І все те, до чого він звик, що він так добре знає, наповнене зимою, як торба листоноші газетами. І слід жити цією зимою, слід до неї звикати, слід вчитися отримувати від неї втіху, відчувати радість. Ось прямо зранку й почну вчитися, говорить він сам собі, буду вчитись довго й наполегливо. Зима не повинна лякати, її не слід боятись, вона — як пес, якого впускаєш у дім, роблячи його частиною свого життя, після чого він усе своє життя готовий буде за тебе померти, впізнаватиме тебе за голосом і запахом, ходитиме за тобою назирці, чекатиме на тебе, де б ти не ходив і коли б ти не повертався. Я обов'язково цього навчусь, думає він, у мене попереду ще стільки часу, у мене все вийде. І з цим засинає.

А зранку кидається до вікна й нічого не бачить! Лише сніг — глибокий, блискучий, ранить очі своїми кристалами, осліплює. І він швидко вдягається й вислизає надвір. Доки ще всі сплять, доки ніхто не помітив, що новорічна ніч давно закінчилась і почався новий день, наповнений світлом і снігом, він вибігає надвір і тоне в снігу, стрибає в нього, протоптує його, бреде під деревами — білими й обважнілими. Вибирається на вулицю — порожню вулицю нового року, де ще нікого немає, якою ще ніхто не ходив. І йде навмання свіжим, непротоптаним снігом. Дістається школи, минає крамниці, виходить до вокзалу. А тут теж порожньо цього ранку: всі сплять. Ніхто не зауважує, що почався новий рік, що почалося нове життя, ніхто нічого не зауважує, нікого ніде немає, і він перевалює коліями, грузнучи по коліно в снігу, вибирається на насип, що білим масивом нависає тепер над залізничним полотном, і перед ним відкривається цілий світ — по вінця засипаний снігом. І його відразу ж хочеться перетнути, від початку й до кінця. І він скочується насипом, перебігає лісосмугою, бреде крізь сніг, що стає все глибшим. Спускається в долину, минає снігові горби, під якими вгадується фундамент недобудованого заводу, і вибрідає у відкрите поле, що тягнеться аж до неба, скільки сягає

погляд. Йде безкінечно довго, втративши відчуття часу й простору, відчуваючи довкола себе лише сніг і сонце, яке все вище підіймається в січневому небі. А коли втомлюється, падає просто в сніг, провалюється в нього обличчям, торкається його вустами, обпікається ним, потому перевертається на спину й дивиться в небо — безкінечно високе, досконале. І тут помічає хмару — першу, єдину в цьому досконалому блискучому просторі. Звідки вона? — незадоволено питає він сам себе, повертає голову й бачить, що з півдня, від моря, сунуть хмари, закривають собою горизонт і за деякий час обов'язково будуть тут — над ним, у нього над головою. Він мерзлякувато поводить плечима й відчуває, що лежати в снігу не так і затишно, що пальці рук встигли змерзнути, що сніг на вилогах пальта перетворився на крижану плівку. Час повертатись, говорить він сам собі. Чорта з два, відразу собі й відповідає. Ще чого, додає менш упевнено. Тільки не сьогодні. Сьогодні мене ніхто й ніщо не зможе зупинити. Сьогодні я навчусь любити й сприймати цей світ таким, яким він є. І він, світ, хай теж вчиться мене любити.

Встає й рушає далі — глибоким, неторканим снігом. Щоправда, йти стає дедалі важче. І ноги в зимових невисоких черевиках мерзнуть і ниють. Слід повертатись, нагадує він собі дещо нервово. Ще чого, знову різко сам собі відповідає. Ну добре, починає із собою торгуватись. Давай, дійдеш ось до цих дерев — і назад. Подивимось, неухважно відмахується сам від себе. Йде, витягуючи ноги зі снігу. Дерев наповзають повільно, нікуди не поспішаючи. Стає все холодніше. Хмари, зрештою, дотягуються до його долини, закривають собою сонце. Враз стає сіро й похмуро. Але він уже дістається дерев і переможно стоїть на схилі, дивлячись на замерзле річкове русло вниз. Ріка! — радісно кричить сам собі, дійшов до ріки! Прекрасно, нервово сам собі відповідає, а тепер назад, додому. Та почекай, не погоджується із собою, спускає до ріки — і потім назад. Не треба, заперечує собі, повертайся додому. Та ладно, не слухається себе, сказав: туди й назад.

І котиться схилом униз, дістається берега, порослого дрібним очеретом, вибігає на середину ріки. Переможно скидає руки догори — до свинцевого неба, з якого починає сипатись сніг. Є-є-є-є! — переможно скрикує й тут-таки провалюється під лід. За товстим шаром снігу навіть не помічає, що крига зовсім тонка, особливо посеред

річища. Навіть перелякатись не встигає. Добре, що ріка виявляється мілкою та мулистою — тож він стоїть по пояс у крижаній воді — наляканий, безпорадний. І все враз розуміє: доки вибереться звідси, доки добереться додому — встигне стемніти. І чи дійде він, мокрий і замерзлий, по темних глибоких снігах — ще велике питання. І ось тут він починає панікувати.

Довго-довго, безкінечно довго бреде снігом, не відчуваючи ні рук, ні ніг, з останніх сил примушуючи себе не зупинятись, вибиратися з чергового замету, вибрідати на черговий пагорб, іти, іти, не зупинятись, лише не зупинятись. Озирається й бачить рівне сіре тло, що розгортається довкола, обступає його, не даючи жодного шансу на порятунк, і від цієї неохопної сірості йому стає так моторошно, що в нього звідкись з'являються нові сили, і він починає бігти, бігти й плакати, час від часу озираючись назад і нажахано помічаючи, як там, за спиною, на обрії, з'являються чорні крапки — одна, дві, три, чотири, п'ять — і починають рости, рухаючись у його бік. Він ще не може розрізнити, що це, але вже розуміє, ясно й прозоро: йому будь-що треба тікати, треба бігти подалі від цих крапок на сірому тлі, бо це рухається його смерть, і в жодному разі не можна дати їй себе наздогнати. Це все, що необхідно: не дати себе наздогнати, спробувати вирватись з цього сірого глибокого місива, дістатись додому, спробувати перехитрити власну смерть.

Потому, цілу ніч западаючи в жар і застуду, відчуваючи, як тіло горить і голова вибухає від тяжкості й змори, він проклинає все на світі, проклинає себе за легковажність, проклинає власну наївність, проклинає світ за оманливість. Проклинає й розуміє, що цей зимовий присмак загибелі, крижане дихання страху та небуття будуть супроводжувати його до самої смерті, яка цього разу промахнулась, проте навряд чи відмовилась від своїх прав, розуміє, що ні, смерть ні від чого не відмовилась, що вона вміє чекати й наздожене його саме такої пори — у глибоких снігах, під свинцевими небесами, поміж холодних річищ. Одного разу їй це обов'язково вдасться, варто йому буде розслабитись і забути про її присутність та образу. Тому все життя доведеться тепер ходити з цим страхом перед сніговою безвістю, перед крижаними пустотами. Але спочатку все одно треба вижити. Тому що мертві не бояться. Взагалі не бояться. Нічого. З цим він і засинає.

— Пашка, — говорить малий. — Прокидайся.

Паша різко підводиться. Малий дістає сірники, діловито розпалює лампу. Встиг узутися. Паша сонно поводить головою. Знаходить окуляри, що спали з носа, поки він спав, надіває їх.

— Де господар? — питає.

— Пішов, — відповідає малий.

— Як пішов? — підривається Паша. Здасть, панікує він. Точно здасть.

— Він у гараж пішов, — ніби читає його думки малий. — Машину прогріває. Відвезе нас на автовокзал. Збирайся.

І виходить надвір. Паша йде в сусідню кімнату, знаходить свій одяг, бере черевики. Куртка просохла, черевики теж більш-менш сухі. Одягається, шнурується, підхоплює рюкзак, виходить. У коридорі нашттовхується на господиню. Та налякано притискається до стіни. Паша обережно проходить повз, відчуючи запах господарського мила. Так, ніби вона їла його, це мило. Паша виходить, так і не попрощавшись.

Синій «жигуль», третя модель. Зогнили крила, заліплені пластиліном. Згори пластилін покрито шаром фарби. Але все одно враження таке, що «жигуль» пластиліновий. Сидіння поруч із водієм немає: вочевидь, господар возить машиною якусь городину, тому одне крісло просто викинув. Паша з малим залізають на заднє сидіння. Господар натягнув гумові чоботи, одягнув бушлат. На Пашу не дивиться. Йде, прочиняє ворота, сідає за кермо. Довго порпається в кишнях, ніби відтягуючи від'їзд, потім усе ж таки рушає. Вийжджає за ворота, обережно втягується у вуличний туман. Паша сидить у нього за спиною, розглядає зморшки на шиї, сиве немите волосся, що вибивається з-під чорної шапки. Малий розвалився поруч, витягнув ноги вперед, аж до водія, з цікавістю розглядає, що там діється, за вікном. А за вікном не діється абсолютно нічого. Вулиця порожня й темна, і туман цю темряву лише підкреслює. Водій фари не вмикає, їде наосліп — повільно, але впевнено, дорогу, схоже, знає, вулицею рухається, мов коридором у власному домі. Навіть ями намагається оминати. Доїжджають до перехрестя, пригальмовують. Водій сторожко розглядає туман, аж принохується до нього, тоді зважується й повертає ліворуч. Проїздить сотню метрів, пригальмовує, починає хреститись.

— Ти шо? — здивовано питає його Паша.

— Церква там, — пояснює водій, киваючи в темряву.

Паша визирає у вікно. Але, ясна річ, жодної церкви не бачить. Малий повертається до нього, весело підморгує, мовляв, а ти що не хрестишся? Паша посміхається у відповідь. Виїжджають у поле, туман розлазиться, мов старий черевик. Водій тисне на газ.

— Пост прибрали, — пояснює водій. — Там, на виїзді, стояв.

— Чий хоч пост? — питає Паша.

— Ну, цей... — затинається водій. — Ваш, — зважується. — Дня два як відійшли.

— Угу, — холодно говорить на це Паша, мовляв, треба було — ось і відійшли, тебе забули спитати.

Водій так і розуміє. Їде мовчки, не зводячи очей із чорного асфальту. Дощ затихає. Стає зовсім тихо й просторо: все наповнене чорнотою, все нею залите. За якийсь час справді під'їжджають до траси. Збоку стримить зігнутий металевий вказівник. Водій пригальмовує, вимикає двигун, виходить, іде вперед.

— Куди це він? — цікавиться Паша.

— Чорт його знає, — відказує малий. — Може, тікає.

— А машина? — дивується Паша.

— Да він тебе так боїться, що готовий і машину кинути, — сміється малий.

Раптом у довколишній чорноті проступає місяць — великий, яскраво-жовтий. Виявляється, весь цей час він так і висів над ними, просто за хмарами його було не розгледіти. А тут хмари розійшлися — і він вивалився просто на них, і все раптом стало прозоре й близьке. Ніби в дитячій спальні хтось вмикає світло, аби розігнати страхи й переконатись, що під ліжком немає жодних монстрів. Паша з малим помічають водія: той розгублено стоїть на трасі й роззирається навсібіч. Але довкола порожньо, ніхто нікуди не їде, нікому нікуди не треба. Лише зігнутий знак нагадує про те, що до колишнього кордону звідси не так і далеко, година часу — і ти там. Ось тільки що там робити? Водій повертається, важко падає у своє крісло, зітхає, постогнує, намагається викликати загальне співчуття. Але не викликає. Тому виїздить на трасу й повертає праворуч. А там уже вмикає світло й розганяє свою трійку на повну, наче боїться не встигнути. Жене, не звертаючи уваги на ями, витискає з машини все, що в ній залишилось. За деякий час із темряви виповзає терикон.

Паша впізнає містечко. Шахту, повз яку вони проїздять, не прикрили, тож якість життя триває. До їхньої станції звідси зовсім близько, кілометрів 30, якщо трасою. Якщо городами — довше, звісно. Минають терикон, порожні дачні будиночки, попереду виникають п'ятиповерхівки. Водій пригальмовує.

— Все, — говорить, — далі не поїду.

— Та що ти? — заохочує його Паша.

— Там військові, — крутить головою водій. — Не поїду.

— Я поговорю з ними, — заливає Паша. — Не бійся, там свої.

— Ні, — рішуче мотає головою водій. — Ідіть пішки.

— Да залиш ти його, — раптом озивається малий. — Йому ж іще повертатись. Хай їде.

Водій смикається, аби відповісти, але не зважається — втирає голову в плечі, терпляче мовчить. Паша раптом попускається — справді, думає, що я на нього тисну? Що я про нього взагалі знаю? Він же міг завезти нас прямо в комендатуру. А не завіз, не кинув. Що я починаю?

— Ладно, — говорить Паша водієві. — Не злись. Всяке буває.

Водій на знак згоди киває головою — мовляв, ага, всяке. Виходьте скоріше.

— Тримай ось, — Паша дістає консерви, соває водієві.

Той хапає банку великими долонями, не розуміє, що це, але хапає.

— Для чого? — знічується. — Не треба.

— Бери-бери, — наполягає Паша. — Після війни розберемось. Якщо виживемо, — додає.

Малий лізе до кишені й дістає шоколадку. Теж соває водієві.

— Тримай, — говорить поблажливо. — І не злись.

Водій несподівано розчулюється, навіть очі зволожуються. Зворушено трясє мішками під очима, пробує посміхнутись, не виходить.

— Удачі, — каже Паші й малому.

— І тобі удачі, — відповідає Паша. — І тобі теж.

Малий виходить, Паша виходить слідом, причинивши за собою дверцята. Відійшовши, вони чують, як позаду вищать шини: водій різко розвертається й тисне на газ.

— Ти що, шоколад не їв? — питає Паша.

— З тобою поділитися хотів, — відповідає малий.

Жартує, здогадується Паша. А може, не жартує.

Минають першу п'ятиповерхівку. Проходять повз школу, повз чорний куб торговельного центру. Коли з-за центру вискакує бетеер, вантажений людьми й речами, налякано присідають. Але бетеер зникає за наступною п'ятиповерхівкою, ніби його й не було. І що робити далі — вони не знають. Потрібно йти в бік автовокзалу, слідом за бетеером. Ну, або лишатись тут, посеред вулиці. Посеред вулиці лишатись їм не хочеться, тож завертають за п'ятиповерхівку й зупиняються, приголомшені.

Вулиця забита військовою технікою. Темні від бруду машини, вимерзла броня, різнокаліберні легковики — колоні не видно кінця, машини стоять у два ряди, так що між ними не проїдеш, не протиснешся. Бетеер, який вони щойно бачили, стоїть скраю, військові з нього зістрибують вниз, у воду, й бредуть вулицею вперед, проштовхуються крізь натовп таких самих військових, що стоять тут, не знаючи, куди рухатись далі. Стоять більшими й меншими групами, палять багаття, гріються, стоять під будинками, сидять чи лежать на лавочках, ховаються в темряві. Будинки темні й неживі, хоча, якщо придивитись, можна помітити за фіранками й ковдрами, вивішеними замість штор, чиїсь насторожені погляди, чиїсь лиця, що, відчувши на собі погляд із вулиці, відразу ж ховаються в глибині помешкань.

Паша з малим стоять при початку вулиці й розуміють, що треба пройти крізь цей вистиглий натовп, що краще триматись військових, аніж далі пхатись чорним порожнім містом у невідомому напрямку. Що вони нам зроблять? — переконає Паша сам себе. Зрештою, у мене в паспорті такий самий прапор, як над їхніми танками. Я вчитель, зрештою, згадує він. Я міг би вчити їхніх дітей. Точно, міг би, думає він і рушає вперед. Малий тримається поруч.

— Паспорт хоч не загубив? — питає малий. — Якщо прописку запитають?

— Думаєш, допоможе? — і собі питає Паша.

— Може, і допоможе, — припускає малий. — А може, і ні, — додає спокійно.

Паша помічає, як у малого за ці дні змінився голос: говорить спокійно, не поспішаючи. Так, ніби справді йому, Паші, довіряє. Тепер би ще додому його довести, думає Паша, приглядаючись у темряві до військових. Військові на них уваги не звертають, говорять між собою, про щось один одного розпитують, щось пояснюють. Іноді згадують чийсь позивні й відразу замовкають, мовби не хочуть далі про це говорити. Іноді сваряться, заводяться, хрипко щось один одному доводять. Тоді хтось бере особливо заведеного за плечі, відтягує вбік, хапає за голову, дивиться в очі, говорить щось заспокійливе. І всі — ті, хто заспокоює, і ті, кого заспокоюють, — говорять голосно, кричать, ніби вони на стадіоні під час матчу. Чому вони кричать? — не розуміє Паша. Навіщо? Можливо, припускає, хочуть бути переконливішими, тому й перекикують один одного. Діти так і роблять завжди, аби привернути до себе увагу, аби примусити слухати себе: починають кричати, забиваючи всіх власним голосом. Ось і вони — як діти, думає Паша, ковзаючи оком по сухих від холоду обличчях, по неголених скронях, по нечесаних чубах. І раптом зауважує засохлу смужку крові під вухом в одного з бійців — зовсім молодого, років вісімнадцяти, що тримає в руках залізну кружку із чимось гарячим і не так п'є, як просто гріє руки об розпечений метал. І теж кричить, кричить просто в кружку. У дітей кров вухами не йде, думає Паша й усе розуміє. Вони ж контужені. Вони ж тут усі оглухли. Ось і кричать тепер, наче діти, які слухають голосну музику в навушниках і не розуміють, що цієї музики, крім них, нікому не чути. Так і є, контужені, вийшли з боїв, пробують зрозуміти, що сталося, що далі буде, пробують кудись додзвонитися. Точно, згадує Паша, тут зв'язок є, треба зателефонувати старому, сказати, де ми, заспокоїти. Він дістає телефон. Той повільно помирає, але ще світиться. З'являється одна рисочка, потому друга. Можна спробувати. Паша набирає старого. Довго чекає. Набирає ще раз. Малий стоїть, терпляче очікує, розуміє, кому саме намагається додзвонитись Паша. Несподівано старий відповідає. Його зовсім не чути, до того ж довкола Паші стоїть крик і гвалт, і старий мав би напружитись, почувши в слухавці увесь цей гамір. Але тут зв'язок обривається. Паша ховає телефон і обережно, щоб не привертати уваги, прокладає собі шлях, просувається від групи до групи, ловить боковим зором окремі рухи та кольори. Земля на берцях, кров під нігтями, давно не праний камуфляж, перестуджені на вітрі голоси,

щетина на обличчях: впадає в очі, що останні дні вони проводили під відкритим дощовим небом, і тепер теж не мають де сховатися від дощу, який знову обступає високе січневе небо. Хтось поправляє хмиз у багатті, високо здіймаються іскри, бійці пхають руки просто у вогонь, пахне димом і потом, ношеним одягом і солярою. Десь за містом, у темряві, починає ритмічно розриватися, бійці автоматично повертаються в той бік, напружено слухають, втім, швидко втрачають інтерес, повертаються до вогню, до свого крику. Хмари відносить убік, дощ вкотре за сьогодні вщухає, натомість над довгим рядом п'ятиповерхівок виокруглюється місяць, заливаючи золотом холодне залізо машин. Біля одного з під'їздів товчуться жіночки в пуховиках, принесли каструлі з чимось поживним, розливають тепле густе вариво в одноразові глибокі тарілки, роздають військовим, плачуть. Військові дещо недовіркою обступають їх, беруть до рук гарячий пластиковий посуд, не відчуючи температури, вдячно щось відповідають жінкам, заспокоюють. Їдять швидко, наче бояться, що доведеться кидати все й знову кудись бігти, ковтають гарячий харч, не розжовуючи. В одному місці стоїть стара маршрутка, посічена кулями, з вибитими вікнами й виламаними дверима, поперек хідника, треба обходити, притискаючись до будинку. У проїмі вибитих дверей сидить літній військовий, під ним на землі розведений вогонь, так і гріється — на сходинках, не вилізаючи з маршрутки. Соває у вогонь важкі берці, помічає Пашу з малим.

— Ей, — махає рукою, — підійди.

Паша вдає, що не чує, тягне малого за собою, хоче прослизнути між маршруткою й будинком. Мовляв, такий галас, і стільки народу, я просто не почув, я піду собі, не треба мене чіпати. А галас дійсно стоїть такий, що не чути власних кроків і не чути цього противного чавкання мокрих черевиків у холодних калюжах. Але військовий думає, схоже, не так. Зовсім інакше він думає.

— Земляк, — кричить хрипко, як старому знайомому.

Паша зупиняється. Питально дивиться, мовляв, що нада? Військовий знову махає рукою: давай сюди, показує. Паша з малим презираються, підходять.

— Шо, земляк? — кричить військовий. — Курити є?

Зморшки на обличчі, ніби йому довго м'яли лице. Волосся сиве й таке коротке, аж здається, що це в нього череп такий — металевो-

сивий, з холодного заліза. На вигляд під шістдесят, камуфляж висить, черево знизу стягнуте паском. На плечах шуба. На Пашу з малим дивиться невидючим поглядом, мовби глядить на них, а бачить щось своє. І кричить при цьому. Хрипко, надірвано.

— Курити є? — перепитує.

— Не курю, — відповідає Паша.

— Шо? — не розуміє його металевоголовий. — Не чую нічого, земляк. Контужений я.

Говорить суржилом, через слово стрибає з мови на мову.

— Ти, — каже, — не спіши, я по губах читати буду.

— Не курю, — каже Паша. — Я не ку-рю.

— Не куриш? — здогадується військовий.

Паша заперечливо крутить головою.

— А що так? — розчаровано питає військовий.

— Шкідливо, — повільно тягне Паша.

— Шкідливо? — здогадується військовий. — Це точно, шкідливо.

Ну а ти? — питає малого.

— Шо я?

— Куриш?

Малий якось мить вагається, скошує оком на Пашу, потім робить крок уперед, дістає сигарети, простягає військовому. Той дістає одну, потім, подумавши, ще одну.

— Да ладно, — кричить малий. — Забирай усе. Я кинув.

— Кинув? — здогадується металевоголовий. — Молодець. А ти хто, земляк? — військовий підпалює від вогню й переводить погляд на Пашу.

Паша дивиться на вогонь, на сигарету в його чорних і теж якихось металевих пальцях, на малого, що гріє руки над багаттям, і стає йому тепло й спокійно.

— Учитель, — говорить він військовому. А потім повільно повторює: — У-чи-тель.

Металевоголовий завмирає. Сигарета так і стримить із кутика вуст, димить, осипається попелом. Повіки звужуються, ніби він дивиться на яскраве світло. Погляд твердне. Паша відразу ж холоне. Що не так? — думає. Що я сказав не так?

— Учитель, — повторює він. — Канікули в нас.

Але військовий його, схоже, вже не слухає. Підводиться, зістрибує в калюжу, поправляє шубу на плечах.

— Давай, — каже, — учитель, заходь.

— Для чого? — не розуміє Паша.

— Заходь-заходь, — повторює металевоголовий.

Паша вагається, кидає погляд на малого. Але той, здається, нічого не зауважує: присів до вогню, гріється. То й Паші не випадає боятись. Обходить багаття, хапається за ручку, стає на сходинку. Військовий легко підштовхує його в спину, піднімається слідом.

Пахне мокрою вовною, мовби тут грілися вівці. Насправді на подертих сидіннях горою лежить верхній одяг: шуби, кожухи, пуховики. Торгують вони ними, чи що? — дивується Паша й проходить далі. Далі на підлозі стоять ящики з набоями, кілька згорілих «калашникових», саперні лопати — все це звалено просто в проході, треба переступати. І під ноги дивитись треба: мало що там іще лежить, у цьому звалищі. Військовий суне за ним, сторожко визирає в розбиті вікна, мовчить. Паша врешті-решт не наважується лізти через колюче палене залізо, прибирає з крісла металеву коробку, сідає. Військовий темно нависає над ним, відгонячи мокрою шерстю. Паші спадає на думку, що цей запах його просто переслідує останні дні. Так, ніби за ним нюшать мокрі виголоднілі пси, приносяться до нього з темряви, насідають на нього, не відступаються. І гори хатнього начиння теж усі ці дні супроводжують. Одяг, посуд, трошені меблі, мокрі книги, схожі на битих птахів під дощем: чужий побут лежить безсоромно, мовби хтось зірвав покриття, здер шпалери й оголив старі стіни, і помітною стала кожна прожилка, кожен злам і тріщина. І виглядає весь цей чужий побут так печально, так безнадійно: й одяг — ношений і заправний, і книги — пожовклі від часу й нечитані, й посуд — дешевий, некрасивий, з такого посуду і їсти лише щось недосмажене чи пригоріле. У теплих домах, куди чужому було не потрапити, все це, може, і мало пристойний хатній вигляд: все-таки своє, власне, те, до чого звикли, а ось тепер — вирване зі звичного простору, винесене під дощ, присипане попелом — все це начиння відразу втратило будь-яку вартість, й одяг пахне біднотою та необлаштованістю, і посуд вилискує у світлі фар невимитим жиром, і меблі схожі на кістяки, викопані з мокрого січневого ґрунту. І запахом цим береться все довкола, так що не відмитися тепер, не відчиститись.

— Так ти вчитель? — перепитує для чогось військовий.

Паша мовчки киває головою. Що говорити, думає, якщо він усе одно нічого не чує.

— Школа твоя де? — питає військовий, схиливши до Паші свою металеву голову, ніби хоче його протаранити залізним чолом.

— На-стан-ці-ї, — проспівує йому Паша.

— Станція наша, — відказує військовий, не відводячи від нього погляду.

— Да, — погоджується Паша, — наша, аякже.

Військовий натомість мовчить, далі дивиться. Аж Паші знову стає незатишно, ніби він знову сказав щось не те. Мовчать якийсь час. Перший не витримує, звісно ж, Паша.

— Наша, — говорить голосно, дивлячись військовому просто в очі, — станція — наша!

— Угу, — відповідає військовий, і погляд його враз розфокусовується, мовби він згадує щось неприємне, але дуже важливе.

Прибирає з крісла металеві коробки, кидає їх на гору заліза, сідає навпроти Паші.

— Так ти місцевий? — питає.

Паша ствердно киває.

— Шахту нашу знаєш? — показує військовий за вікно.

— Ну, — знову ствердно відповідає Паша.

— Так я там працював, — пояснює металевоголовий. — До війни, — уточнює. — Десять років, — додає. — Десять років тому приїхав сюди, — каже він, але звідки приїхав — не каже.

— Звідки приїхав? — питає його Паша.

Військовий у відповідь доброзичливо усміхається. Не чує. Або вдає, що не чує.

— Ясно, — каже на це Паша.

Ну а що іще на це скажеш?

— Ти вдома був? — питає Паша.

— Шо? — насторожено перепитує військовий.

— Вдома, кажу, був? Заходив до своїх? — питає Паша повільно.

Військовий завмирає. І погляд його застигає, наче розлите у форми олово. Не треба було про це питати, здогадується Паша.

— Да немає нікого вдома, — каже військовий. — Виїхали всі.

Куди виїхали — знову не каже. А Паша цього разу й не питає.

— Виїхали, да, — повторює металевоголовий. — А я в музеї був, зранку. Ти вчитель, да?

— Вчитель, — голосно погоджується Паша.

— Візьмеш це із собою, — говорить металевоголовий.

І лізе кудись під крісло, риється в залізі, знаходить підсумок від протигаза, дістає звідти ножа, соває його Паші, колодкою вперед, далі нишпорить у підсумку. Паша тримає в руках ніж, помічає на лезі згустки рудої крові й думає: що ж він ще дістане? А військовий дістає щось важке, загорнуте в газету з рекламними оголошеннями, і Паша розуміє, що це може бути будь-що: можливо, шматок динаміту, можливо, відрізана ось цим ножем печінка ворога — будь-що. Військовий, не поспішаючи, розгортає пакунок, шар за шаром, ніби зриває бинти із засохлої рани, і дістає звідти шматок вугілля, обліплений вогким ґрунтом.

— Знаєш, що це? — кричить, соваючи шматок Паші під носа.

— Вугілля? — недовіжливо запитує Паша.

— Вугілля! — заперечливо кричить йому військовий. — Дай сюда!

Забирає в Паші ножа й починає зчищати з каменя налиплу землю. Потому простягає камінь Паші.

— Бачиш? — питає.

Паша приглядається в сутінках, поправляє окуляри. Камінь і камінь.

— Не бачу, — зізнається.

— Папороть, — кричить військовий. — Це папороть.

Паша повертається до розбитого вікна і під густим жовтим світлом місяця помічає візерунки — ледь помітні, мовби прокреслені грифелем, витиснуті на твердій кам'яній поверхні. Торкається пальцями й відчуває ці холодні кам'яні рубці, відчуває тонкі западини й зрізи на поверхні каменя. Які дивні малюнки, думає, хто міг усе це накреслити?

— Це папороть, — повторює металевоголовий. — Їй мільйон років. Ось тобі скільки років? — питає він Пашу.

— Тридцять п'ять, — розгублено відповідає Паша.

— А їй — мільйон, — нагадує військовий.

— І що? — не розуміє Паша.

— І хоч би що, — пояснює йому військовий, як маленькому. — Мільйон. Ми з тобою ще не народились, а їй уже був мільйон років. Ми з тобою здохнемо, а вона далі десь лежатиме собі. Історія, розумієш? Ось оце — історія. А ми з тобою — не історія: сьогодні ми є, завтра нас не буде. Це я в музеї взяв, — пояснює.

— Для чого? — не розуміє Паша.

— Для чого що? — з притиском перепитує його військовий.

— Для чого взяв? — пояснює Паша. — Хай би лежала в музеї.

— Так немає музею, — терпляче кричить йому військовий. — Розбили його. Сміття одне залишилось. Та й те поплавилось. А ось папороть уціліла. Ти ж учитель, правда? — перепитує він, мовби забув.

— Ну, — відповідає Паша роздратовано.

— Візьми, — показує військовий на камінь. — У вас же там є якийсь музей. Чи кабінет географії. Хай там буде. Їй же мільйон років. Не гнити ж їй у землі. Ладно?

— Ладно, — кричить Паша.

— Візьмеш?

— Візьму.

— Ну, спасибі, — полегшено видихає металевоголовий, ховає ножа кудись під крісло й витирає руки мокрим газетним папером. — Спасибі.

Виходять на повітря. Паша торкає малого за плече. Той допитливо підводить голову, мовляв, як там, поговорили?

— Поговорили, — пояснює Паша. — Поговорили.

Військовий підходить, мовчки тисне обом руки. Паша хоче щось сказати на прощання, але слів не знаходить, кидає камінь до рюкзака, кладе малому долоню на плече, підштовхує вперед. А вже коли відходять, військовий кричить їм у спину.

— У мене тітка в музеї працювала, — кричить. — Тепер ось не буде музею.

— Погано, — говорить Паша тихо.

— Погано? — несподівано розуміє його військовий.

— Погано, — не заперечує Паша.

— Далі буде гірше, — запевняє його військовий.

Піднімається назад у салон, сідає коло вікна, ховає голову в шубу. Спить, здогадується Паша. Або плаче.

Місяць розмашується небом, рухається в бік ночі, залишає за собою пустку й чорноту. Слід іти, згадує Паша, слід вибиратися додому. Пружина гостро вганяється в серце, жене вперед, нагадує йому про час, якого стає все менше. Вода в калюжах підмерзає, береться гострою кіркою. Малий прослизає під стіною, Паша просовується за ним, ідуть далі вулицею, поміж військових, яких стає все більше: чорні западини під очима, запалені очі, пересохлі роти і крик — різкий, голосний, незадоволений, — за допомогою якого вони пробують порозумітися. Під'їжджає новий транспорт, буси, побиті осколками, легковіки, вимащені глиною, вантажівки з бойовими гаслами на бортах, все нові й нові бійці вилазять із кабін, зістрибують із кузовів, вибираються крізь розбиті вікна, все відчутнішим стає запах диму, запах поту й пороху, все важче стає пробиратись уперед, оминаючи застиглих постаті. Але Паша пробирається, наполегливо проштовхується, розуміючи, що малого добре було б погодувати, і варто було б залишити десь у теплі, і слід було б знайти якийсь транспорт і спробувати дістатись додому. Бо якщо він, Паша, може ще якийсь час штовхатись ось тут, на мокрому вітрі, під жовтим місяцем, то на скільки вистачить малого — ніхто не знає, і краще було б не ризикувати, не випробовувати долю. Адже якщо з малим, не дай боже, зараз знову щось почнеться, просто незрозуміло, куди бігти й кого кликати. Тому найкраще — вибратися звідси, знайти таксі, поїхати додому, забути це все і не згадувати. Можна все це забути? — запитує Паша сам себе. Звісно, що можна, відповідає він сам собі. Звісно, що так. Я про все забуду, переконає себе Паша, і малий теж забуде. Не треба йому всього цього пам'ятати, ні до чого йому цей запах сірки й сирого людського м'яса, не варто йому згадувати цей бруд під нігтями. Людина не має тримати в пам'яті стільки страху й злості. Як із цим потім жити? Він усе забуде, з ним усе буде добре, він забуде про інтернат, про сирітство, про відчуття замкнутості, з яким прокидаєшся в чорному підвалі. Хай краще згадує щось хороше, щось, що не викликає ненависті й відчаю. Запах дому, або запах дерев на подвір'ї, або запах відлиги — січневої, тривалої, що пахне рікою. Він згадуватиме відлигу, запевняє себе Паша, обов'язково згадуватиме. Жодної крові, жодного металу. І що пристрасніше він себе переконає, то чіткіше й упевненіше розуміє: нічого подібного, ніхто нічого не забуде, ніхто нічого не залишить у минулому, і малий, хоч би що з ним

далі відбувалося, тягнутиме за собою ці спогади, як торби з камінням, і цей запах рваної шкіри й солоних чоловічих сліз переслідуватиме його до кінця його днів, і тінь інтернату стоятиме за його спиною, хоч би де він був, хоч би в яких сонячних місцинах опинився. І їжа йому тепер усе життя відгонитиме інтернатською їдальнею, і сні його будуть повнитися сирітськими голосами, і жінки йому нагадуватимуть його подружок із бункера — нафарбованих і заплаканих, і нічого він із цим не зробить, і ніхто йому в цьому не допоможе. І єдине, що можна зробити, — дотягнути його зараз додому, викупати, напоїти солодким чаєм і покласти спати. Хай відсипається, хай спить, скільки зможе, скільки йому спатиметься, скільки його не полишатимуть сні. Завтра все буде інакше, завтра все буде, як завжди, буде, як раніше: розмірені дні, вдома, де кожен займається своїм, де все на своїх місцях, де немає нічого зайвого й нічого непотрібного. Ранки, наповнені хатніми клопotaми, робота, до якої звикаєш, як до одягу: не тисне, не заважає, носить, доки носить. Тихі вечори, темні ночі. Стільки в усьому цьому, виявляється, втіхи, стільки тепла. Варто було потрапити сюди, в середину пекла, аби відчути, як багато ти мав і як багато втратив. Просто потрібно швидше повернутись додому, облишити нарешті це ходіння колами чужої біди, швидше додому, швидше. Паша прискорює крок і помічає, що військові теж пожвавлюються, зриваються з місця, біжать, обганяючи їх, щось сторожко вигукуючи в чорне повітря. Пашу враз охоплює паніка. Що таке, думає, що сталося, куди вони всі? І теж біжить слідом за всіма, намагаючись утримати малого за руку. Біжать мокрим знервованим натовпом, штовхають одні одних у спину, працюють ліктями, рухаються вперед, все нервовіше й нервовіше. І вибігають на площу, і наштовхуються на стіну з темних спин: далі бігти нікуди, площа забита народом. Лікарня, згадує Паша, міська лікарня — двоповерхова будівля з червоної цегли. Вікна побиті осколками й заліплені плівкою. Вікна горять у ніч, і здалеку лікарня схожа на лайнер, що повільно, не поспішаючи, йде на дно. Натовп хитається, мов очерет на вітрі, Паша пробує вибратися, але ззаду напірають ті, що підійшли пізніше, підтискають їх, підштовхують уперед. І тут збоку заїжджає «камаз», без лобового скла, з відкритим кузовом, і водій щось люто кричить, так люто, що натовп розходиться, подається назад, уступаючи дорогу. «Камаз» проповзає натовпом, ближче до лікарняного корпусу, натовп знову насуває, Пашу з малим

виштовхують уперед, просто під машину. Із лікарні вибігають четверо з ношами та прориваються до кузова, відштовхують тих, хто стоїть ближче, ті штовхаються у відповідь, кричать, сваряться, але не розходяться, ніби чекають на щось важливе. Хтось опускає залізний борт — і тут виявляється, що машина вантажена пораненими, і скільки їх там — не порахуєш. Паша стоїть зовсім близько, розглядає впритул мокре гнуте залізо, воду всуміш із кров'ю, розглядає черевики, якраз на рівні очей, чорні підошви, підбиті залізом, просто на металевій долівці, на холодному металі. Хтось застрибує нагору, приймай, кричить, приймай, блядь, не спи! — і Паша розуміє, що кричать саме йому.

— Шо? — питає. — Шо таке?

— Тримай його! — кричать йому згори. — Блядь, тримай його.

— Як?! — панікує Паша.

— За ноги, блядь! — кричать йому.

Паша різко скидає рюкзак, передає малому.

— Чекай мене тут! Зрозумів? Чекай!

Малий киває головою, мовляв, давай, не хвилюйся, я тут. Паша підхоплює того, що лежить ближче до нього, тягне за берці.

— Кудаж?! — чує згори. — Кудаж, блядь! Не цього! Іншого! Бери іншого! Живого!

Спочатку Паша не розуміє, про що йдеться, і тут до нього доходить. Він різко відпускає берці, вони глухо стукаються об залізну долівку. Автоматично дивиться на руки, чи немає крові. Але згори йому знову кричать:

— Давай! — кричать. — Хулі ти спиш?!

Паша підхоплює руками інші берці, тягне на себе. Той, хто кричав йому згори — молодий товстуватий санітар, у камуфляжі й бронику, з хрестом із червоного скотчу, — підтягує пораненого за плечі, знизу його хтось відразу перехоплює. Тіло падає вниз, на руки бійців, Паша міцно чіпляється за берці, не даючи їм вислизнути. Незручно, важко, тісно, натовп хитається, але ніхто не відходить, доводиться топтатись чужими ногами, крок за кроком пробираючись у бік лікарні. Малого Паша вже не бачить, але помічає, як із кузова опускають униз наступного пораненого. Дорогу! — кричать попереду, дорогу, блядь! Крок за кроком рухаються вперед, просуваються, тягнучи цю ще живу ношу, сунуть до освітлених лікарняних сходів, піднімаються ними.

Хтось прочиняє двері, швидше, кричить, сюди, швидше. Паша задихається, ледь не падає на сходах, не встигає за передніми. Два дорослі бійці тягнуть пораненого, підхопивши його попід руки, Паша біжить напівзігнувшись позаду, тримаючи його за взуття. Коридор лікарні теж заповнений військовими. Тепло, пахне брудним одягом і машинним мастилом. Мокра підлога вимащена глиною кольору крові. Лікарня бідна, неремонтована, стіни завішані мальованими від руки плакатами. Вікна забиті фанерними щитами, на масивних батареях сохнуть ганчірки для миття підлоги. У коридорі вздовж стін стоять ноші. На перших лежить старий військовий — голий до пояса, брудне тіло, давно не мита шкіра, кривава перев'язка в районі серця. Стоптані черевики, дерті камуфляжні штани. Очі заплющені: мабуть, спить. Або вдає, що спить. Неголений, перемерзла шкіра. Поруч із ношами на підлозі — криваве відро, далі коробки з гуманітаркою: схоже, занесли, поставили й забули. Тягнуть тіло далі, повз ще одні ноші, на яких лежить тіло, прикрите військовою курткою. Паша боязко приглядається: дихає, не дихає — не встигає зрозуміти, сунуть далі, один із передніх з носака прочиняє двері, зтягують тіло до палати — шість ліжок, жодного вільного, двоє поранених лежать просто серед кімнати на ковдрах. У кутку хтось протяжно стогне, над ним нависає жінка в мокрому пальті, щось шепоче, заспокоює, плаче.

— Далі! — кричить передній, розвертаючись і перехоплюючи пораненого другою рукою. — Давай-давай! — люто кричить на Пашу.

Паша задкує, не випускаючи пораненого. Не може відчинити двері, зашпортується.

— Швидше! — кричать йому. — Швидше, блядь!

Розвертається, відпускає одну ногу, прочиняє двері. Випихаються назад у коридор, куди далі — Паша не знає, стоїть, роззирається, а в спину йому знову кричать: вперед, кричать, давай! Хулі ти став?! І Паша біжить коридором, тягне пораненого, відчуває, як люто сичать йому в спину, біжить, не знаючи, де йому зупинитись. Підбігає до наступної палати, з носака б'є у двері, зазирає всередину. Але там теж тіла на підлозі — брудні, вимучені, криваві, — лежать на матрацах, на ковдрах, на бушлатах, немає куди ступити, тому він біжить далі, тісним коридором, де хтось підпирає стіну, хтось робить сам собі укол, сидячи на підлозі, комусь перебинтовують голову, на Пашу ніхто не зважає,

тож він прокладає грудьми дорогу, прокладає шлях, бачить попереду худого чоловічка в білому халаті. Лікар, розуміє, точно, лікар.

— Ей! — кричить. — Ей! Уважаємий!

Уважаємий озирається — і Паша аж заточується: білий лікарський халат залито кров'ю, і вигляд у нього — ну зовсім не уважаємий, ну аж ніяк не уважаємий. Але Паша дивиться на нього й повторює:

— Куд а його, уважаємий? — маючи на увазі свого пораненого.

І лікар — помітно, наскільки втомлений, вимотаний, навіть уявити страшно, коли востаннє спав. І йшов, вочевидь, десь забитись у куток і перележати, перечекати, поспати бодай двадцять хвилин. І на Пашу дивиться від початку з погано прихованим роздратуванням. Та яким там погано прихованим — дивиться на нього, як на лайно. І готовий усе це йому, Паші, виговорити просто в очі, аж тут раптом ось оце — уважаємий, і щось його перемикає, і він справді поводить ся як уважаємий, навіть халат свій кривавий поправляє, втомлено потирає рукою щетину й питає:

— Важкий?

— Нормальний, — бадьоро відповідає на це Паша. — Кілограмів сімдесят.

— Чорт, — говорить на це уважаємий. — Я питаю, що з ним? Серйозне щось? Важкий?

— Уважаємий! — починають волати ті, що тримають пораненого за плечі. — Блядь, уважаємий! Ти шо, не бачиш?! Він здохне зараз! Куд а його?!

Лікар зацікавлено дивиться Паші за плечі, бачить тих двох, тих, інших, швидко щось вигадує.

— Давай! — говорить. — За мною!

Говорить спокійно, зважено, на відміну від тих двох, які разом із Пашею тягнуть тіло. А вони теж, почувши, що він не істерить, замовкають, не кричать, мовляв, давай, уважаємий, банкуй. І він іде коридором, і всі поранені, всі брудні й оглушені розступаються перед ним, пропускають його, висловлюючи йому, уважаємому, свою повагу. А уважаємий у відповідь теж комусь киває, когось плескає по плечі, з кимось вітається за руку. Ручка в нього невеличка, сухенька, лисина широка, блискуча, доглянута. Сам тонкий, рухливий, згорблений. Халат висить на ньому, як на вішаку. Черевики перемашчені вуличним болотом, та й увесь він — перемашчений: кров'ю, йодом, чорною

землею. Схожий на пасажирів, який третю добу не може вибратися з вокзалу, спить на стільцях і харчується у фаст-фудах. Але дістанеться додому — й усе буде гаразд: відмиється, відчиститься, відіспиться. Зараз головне — вирішити щось із ще одним тілом, не дати йому померти, спробувати його витягнути.

Уважаємий проходить коридором до кінця, відчиняє якісь непримітні, фарбовані зеленою густою фарбою двері: заносить, киває. Всі похапцем проштовхуються до кімнати й розуміють, що вони в їдальні: кілька столів, стільці, вікно, з якого, вочевидь, хворим мають видавати щось поживне. І запах перевареної їжі, застояного брудного посуду. Десь я це нещодавно бачив, згадує Паша, десь щойно це все було. Таке враження, що я далі ходжу колом — від столовки до столовки, від притулку до притулку, з інтернату до інтернату.

— Блядь, що це? — кричить один із тих, що стоять у Паші за плечима. — Що це?

Але уважаємий не слухає, він уже кудись телефонує. І зв'язок у нього, сука, є, думає Паша, і на дзвінки його, сука, хтось чекає, оскільки він відразу ж починає віддавати в слухавку накази, говорить до якоїсь Ліди, щось пояснює, щось підказує, просить не зволікати, радить не сумніватися. Тоді вимикає телефон і повертається до команди.

— Що ви його тримаєте? — говорить роздратовано, але неголосно, мовби економлячи сили для подальшого скандалу. — Давайте, кладіть.

— Кудя? — не розуміє його ніхто.

— На столи, кудя! — вибухає врешті уважаємий. Все-таки і в нього нерви не залізни.

— Як на столи? — розгублено перепитує один із тих, хто ніс пораненого, невисокий товстун із сивим їжаком на великому черепі. — Може, його в операційну?

— В операційну ти потрапиш днів через два, — холодно відповідає йому уважаємий, знову взявши себе в руки. — Клади, я сказав.

І вони зсувають разом два столи, і обережно опускають на них бійця. І тут до їдальні вбігає медсестра, з простирадлами та якимось медичним залізяччям. Бійця обережно підіймають, розтягують під ним простирadlo. Уважаємий дістає ножиці й починає розрізати йому светр — від горла до живота, ніби якісь аплікації витинає. У якийсь момент

зупиняється, підводить очі на товстуна, потім на його напарника, останнім — на Пашу. На Паші затримується поглядом.

— Ти, — говорить твердо й сухо, ніби сповіщає щось неприємне, але неunikненне, — ти, тримай ось тут.

І показує на светр. Паша хапається за светр, тягне на себе.

— Акуратніше, — радить лікар. — Кров засохла. Зараз буде боляче.

Причому говорить він про це не пораненому, а саме Паші. Мовби саме Паші буде боляче. Ріже далі, потому різко й коротко зриває светр із рани. Боєць скрикує й підривається.

— Тримай його! — кричить уважаємий Паші. — Тримай, щоб він не звалився!

Паша чіпляється бійцеві в руку й намагається відвести очі, щоб не бачити засохлого кривавого м'яса.

— Не спи! — окликає його уважаємий. — Тримай міцніше!

І Паша — хочеш не хочеш — мусить дивитися. Поранений — зовсім підліток, мабуть, і двадцяти немає. Голений череп, порізане бритвою підборіддя: схоже, голився в темряві. Гострий ніс, темні очі, які він заплющує від болю. Під светром тільник. Важкий армійський пасок, камуфляжні штани, берці. І рана під горлом. Коли закашлюється — тільником стікає кров. Тому він затримує дихання, мов пірнає під воду. А видихаючи, все одно зривається на кашель, знову виплескує кров. І Паша дивиться на цю кров зачаровано, не відводить очей, дивиться на ніжно-малинові краплі, що в'їдаються в тканину, на темну кірку, що підсихає довкола рани, на різану плоть, через яку із пораненого виходить життя.

— Ріж тільник, — говорить уважаємий. — Не стій, ріж!

Дає йому ножиці, а сам дістає шприц і якісь ампули, починає із цим усім возитись. Паша невпевнено береться за тканину, не знає, з чого почати. Завмирає.

— Ріж, — сухо наказує уважаємий.

І він ріже. Розпорює тільник аж до живота. Шкіра в бійця біла, зимова. Волосся на грудях зовсім немає. Рожева кров на такому тлі виглядає особливо яскраво. І стає її все більше й більше. Боєць важко ковтає повітря, видно, що дихати йому важко, заковчує очі, хапає рукою порожнечу. Паша перехоплює його руку, стискає його долоню, зараз-зараз, говорить, почекай, зараз. Уважаємий різко повертається зі

шприцом у руці, схиляється, вганяє голку в тіло. Боець здригається, пробує вирватись.

— Тримай! — кричить уважаємий злісно. — Тримай його.

Паша навалюється тілом на пораненого, намагаючись, утім, сильно не тиснути. А уважаємий починає чаклувати над раною, обробляє її чимось, від чого боець знову здригається й починає голосно плакати. Паша навідає на нього всім тілом, відводить погляд, дивиться вбік, аби не бачити, як із тіла витікає кров. Пораненим струшує, він навіть починає просити, мовляв, не треба, не чіпай, не треба, але знову закашлюється. Паша відчуває, як напружуються його груди, але тримає, не відпускає. Товстун із напарником теж відводять погляди, не витримують, розвертаються, зникають у коридорі. Уважаємий щось тихо говорить медсестрі, та дістає металеву коробку, відкриває її, дістає якісь щипці, простягає лікарю. Той бере, не дивлячись, працює автоматично, ніби квіти в саду підстригає. Не поспішає, не нервує. Так, наче не сумнівається, що все буде добре, що все завершиться щасливо. Пашу його впевненість теж мала б заспокоїти, але чомусь не заспокоює. Чомусь його починає трусити, починає морозити, і запах крові стає все відчутнішим, все нав'язливішим. Хапає ротом повітря, глибоко дихає, старається заспокоїтись.

— Що з тобою? — питає уважаємий, копаючись щипцями в кривавому м'ясі.

— Все нормально, — коротко відповідає Паша.

— Точно? — не вірить уважаємий.

— Точно, — запевняє його Паша.

— Ну і харашо, — каже на це уважаємий і встромляє щипці просто в розірване місиво.

Боець скрикує і починає рватися з Пашиних обіймів. Паша притискає його, розуміючи, що ще трішки — і не втримає. Але боець ураз опадає, мовби дух із нього виходить.

— Уважаємий! — кричить Паша, повертаючись до лікаря. — Шо з ним?

— Нічого, — відповідає уважаємий. — Попустило його по ходу.

— І шо тепер? — не розуміє Паша.

— Да нічого, — дратується уважаємий. — Хай лежить.

— Він жити буде? — далі допитується Паша.

— А чорт його знає, — просто відповідає уважаємий. — Буде, — додає, подумавши.

І тут йому телефонують. Уважаємий лізе кривавою рукою в кишеню халата, дістає айфон. Проводить пальцем по екрану, лишаючи кривавий слід, слухає.

— Так, — говорить. — Ну і що? — питає. — Важкий? А без мене не можна? Добре, — погоджується, — зараз буду.

І починає складати інструменти. З холодним металевим стукотом кидає їх до коробки.

— Ви куди, уважаємий? — запитує Паша.

— В операційну, — відповідає уважаємий незворушно.

— А з цим що? — починає панікувати Паша.

— Потримай його, — радить уважаємий. — Щоб він не звалився. Потримай. Я там закінчу — прийду, подивлюсь його, — показує він на пораненого.

І виходить. Медсестра теж виходить, навіть не обіцяючи повернутись. Паша стоїть над пораненим, тримає його за руку, не знає, що робити. У коридорі крик, біганина. А тут тьмяне світло, запах столовки й цей ось пацан на столах. Затих, мовчить. Свіжа пов'язка на горлі просякає кров'ю.

Паша розглядається кімнатою. Кахляна підлога, білені стіни. Як у морзі. І ще кран на стіні, перемотаний ганчіркою, як забинтований палець. І вода, крапля по краплі, скрапує в раковину. Лунко й ритмічно. До роздратування, до люті. Відлунюючи десь у черепі. Паша пробує відволіктись, проте не може: таке враження, що краплі намагаються пробити йому череп. Крапля за краплею, крапля за краплею. Методично й смертельно. Скільки можна? — не витримує Паша й зривається до крана. Але тієї ж миті поранений хапає його за руку — міцно й хижо.

— Стій, — важко ворухить губами. — Стій, не йди.

Хоче сказати щось іще, але закашлюється, починає захлинатись, довго віддихується.

— Почекай, — говорить Паші. — Ти хто?

Говорить українською, до того ж — чистою. Схоже, студент.

— Учитель, — пояснює Паша.

— Місцевий?

Говорити йому важко, але він говорить, напружується.

— Зі станції.

— Тут що робиш?

— Довга історія.

— Ясно, — каже на це поранений, нічого не зрозумівши. — Послухай, учитель, тебе як звати?

— Паша, — відповідає Паша.

— Послухай, Паш, у мене десь телефон є. Подзвони моїм.

— Для чого? — не розуміє Паша.

— Скажи, що в мене все нормально.

— Так сам і скажи, — пропонує Паша.

— Ти що, ідіот? — різко запитує його поранений і знову закашлюється.

Кашляє хрипко й глибоко, мовби йому серце поперек горла стало. Паша притримує його за лікоть, чекає. Боець віддишується, дивиться Паші просто в очі.

— Ти ідіот? — повторює питання. — Як я таким голосом їм щось скажу?

— Ну, просто скажи, що ти в лікарні.

— Ти що? — знову ображається поранений. — Вони навіть не знають, що я тут. У тебе родина є? — питає.

— Є, — відповідає Паша. — Племянник є.

— Угу, — каже на це поранений. — Давай, дзвони.

Паша вагається, але поранений дивиться на нього твердо. І за руку тримає теж твердо, не відпускає. Тоді Паша лізе до нього в кишеню штанів, справді знаходить там простеньку «нокія».

— Який номер? — питає.

— Останній набраний, — відповідає боець. — Дзвонив їм якраз перед тим, як прилетіло. Набирай.

Далі тримає Пашу за руку, хоча Паша відчуває, що тримає вже не так міцно: сил стає все менше, очі закочуються, дихає важко й уривчасто. Хоча б не помер тут, думає Паша. І ще лікар цей, куди він пішов? Паша нервує, знаходить останній набраний номер, написано «дім», ну ось це він і є, зважується, думає, що сказати, нічого не надумує, тому просто натискає.

Боець напружується, слухає. Гудки йдуть довго, до безкінечності довго. Ну, давай, підбадьорює Паша незрозуміло кого, давай, бери. Ну де ти? Давай, він же тут здохне зараз. Підіймай слухавку, давай.

— Не беруть, — каже бійцеві з якимось полегшенням.

Ну, справді, думає, що б я їм сказав? Довелося б щось вигадувати. Не беруть, то й не беруть, думає він і кладе телефон на стіл, поруч із пораненим. Але той знову стискає Пашину долоню.

— Стій, — говорить, — учитель, чекай.

Віддихується, збирається із силами.

— Набирай. Ще раз.

— Не беруть, — пояснює Паша.

— У мене бабуса там, — пояснює поранений. — Майже глуха. Вона просто не почула. Давай, набирай.

Паші не лишається нічого іншого, як набирати. Тисне на кнопку, слухає. І помічає, що боець теж слухає, напружується, і що слухати йому все важче. Та й Паші стає все важче й важче. Хочеться сісти й відпочити. Щоб нікого не бачити. Щоб нічого не чути. Щоб забути всі ці звуки й запахи. Забути вокзал, забути автобус, розбиту дорогу, місячні пейзажі за вікном, нещасних подорожніх, що бредуть січневими полями, чорний простріляний наскрізь ліс, темні будинки, налякані голоси, вікна, за якими немає жодного життя, перехрестя, за кожним із яких на тебе може чекати смерть. І все це сидить у ньому, як свинець — важко й холодно, тягне його на дно, робить неповоротким і вразливим. І краплі — краплі б'ють просто по тімені, відлунюють у голові, крапля за краплею, ніби хтось із нього знущається, ніби хтось стоїть оддалік і спостерігає за ним, підсміюється, бачить, як йому важко, але нічого не робить, не поспішає допомогти, не поспішає взяти трубку. Ну, давай, давай, ну що ти, просить Паша, ну де ти є? Але ніхто не відповідає. І поранений зовсім гасне, заплющує очі, не говорить нічого. Лише стискає Паші руку, стискає, ніби просить: давай ще, вчителю, набирай. Паша набирає й починає рахувати краплі, що холодно розбиваються. Рахує, збивається, знову починає лік, перестрибує, починає спочатку, вперто, наполегливо, відчуючи, що пружина не дає йому дихати, виштовхує йому серце з грудей, не дає серцю битися, втискається в нього — гостро й невблаганно. Ну чому ти не береш, ну чому? Давай, візьми, доки він ще тут, доки він живий, візьми, доки він може почути, доки не пізно, ну давай. Він же зараз відійде, ось прямо вже, заплющить очі — і все, більше його ніхто не почує, більше він нічого не скаже, ще кілька хвилин він тут, йому

можна щось сказати, він же не може відійти, нічого не почувши, ось так, на зсунутих обідніх столах, з перерізаним горлом.

І Паша раптом відчуває присутність поруч ще когось — когось невидимого, когось, хто стоїть і наполегливо чекає. Так, ніби чиясь прозора постать стоїть тут, спостерігає, зважується. На кого вона чекає? І за ким прийшла? Очевидно, за мною, здогадується Паша, очевидно, це за мною вона йде назирці третій день, це від неї так важко тхне мокрою псиною, це за мною вона полює, до мене прицілюється. І ось тепер — найзручніший момент: ми тут самі, більше нікого, цей пацан нічого й не зауважить, він уже взагалі нічого не зауважує. Так, саме зараз, розуміє Паша приречено, саме тут.

І тут поранений знову стискає йому руку. Давай, просить, не здавайся, набирай. І Паша відчуває, як постать у нього за спиною напружується і звертає нарешті увагу на цього пацана, на нову жертву, прискіпливо дивиться на нього, на щось зважуючись. І щойно він, пацан, заплющить очі, щойно відключиться, щойно випустить Пашину руку — його вже ніщо не врятує. Стоп, говорить Паша, так не може бути, ти прийшла за мною, до чого тут цей пацан? Стоп. І знову тисне на зелену кнопку. Давай, повторює з відчаєм, давай, де ви всі є? Візьміть трубку. Хто-небудь, візьміть трубку! Чому ніхто не відповідає, де ви всі? Де бодай хтось? Де ви? Нікого немає, нікого не чути. Нікого не шкода. Нікого, повторює Паша самими губами, нікого не шкода. Нікого не шкода, нікого. Відчуває, що смерть оминає його, відступає, переходить на іншого. Гудки розчиняються, час витікає, повітря розріджується. Вже нічого не виправиш, нікого не врятуєш. Шосе тягнеться сніговими полями. Довкола стільки білого, наче всі інші кольори зникли, залишився тільки білий. Він тягнеться, скільки сягає зір, безкінечна білизна, глибока й нерухома, аж до обрію. Білі поля й чорна проталина траси, якою він намагається звідси вибратись, яка його має порятувати. Біжить, ховаючи очі від сліпучого білого марева довкола, біжить, тягнучи за собою всю свою втому, всю промоклість і вимученість. Головне — не зупинятись, не зупинятись у жодному разі. Добіжиш, ти добіжиш, вирвешся звідси, проскочиш. Тобі вдасться, тобі все вдасться. Ще трішки, ще зовсім трішки. Асфальт глухо відлунює під ногами. Снігові поля підступають, як море під час припливу. Біла-біла поверхня життя. Білий-білий простір, у якому ніхто не допоможе. І тут він помічає якийсь рух. Якесь ледь помітне

коливання білого полотна, ледь відчутне здригання, на яке реагує сітчатка. Чорні крапки — одна, друга, третя, четверта, п'ята — виокремлюються на горизонті, збільшуються, рухаються в його бік, і він відразу відчуває в цьому русі небезпеку, щось непоправне, щось таке, чим усе закінчиться, щось, від чого треба тікати — якомога швидше, якомога далі. І він біжить із останніх сил чорним кам'яним річищем траси. Біжить і ловить боковим зором злагоджений злий рух чорних крапок на білому полотні, зауважує, як вони збільшуються, як пульсують, як рвуться в його бік, ніби реагують на його тепло. Не дивись, говорить він собі, не дивись, не треба, просто біжи, біжи так швидко, як умієш, скільки стане сил, скільки лишилось у тебе часу, біжи й не дивись, наказує він сам собі. І дивиться. І чітко розрізняє темних псів на білому тлі: вгрюзають важкими грудьми в скрижаніле полотнище, вивертають лапами снігове ошмаття, валують, усе гостріше відчуваючи теплий запах жертви. Все ближче й ближче, все лютіше й азартніше, розуміючи, що жертва нікуди не втече, нікуди не дінеться, що ось вона, попереду, на відстані кількох сильних ривків, ще трішки, ще якусь мить — і її можна буде накрити в стрибку, можна буде вгризтись зубами в горло, ось вона, намагається вирватися, намагається перехитрити долю. Він уже відчуває запах мокрої псятини, чує, як проламується снігова кірка під важкими лапами, глухне від їхнього хрипкого гавкоту, який розриває довколишню тишу. Скільки їх, намагається зрозуміти, скільки їх є? Один, два, три, чотири, п'ять — рветься вперед, біжить, намагаючись зачепитись оком бодай за щось, що може врятувати чи просто відтермінувати його смерть. Але простір порожній і розріджений, і лише біле світло випікає очі, і світла цього стільки, що, крім нього, немає нічого, лише світло, лише воно й більш нічого. І залишається тільки бігти, не зупинятись, не озиратися, скільки стане сил, скільки стане часу. А скільки в нього ще є часу? Скільки? — питає він і починає рахувати:

один
два
три
чотири
п'ять
шість
сім
вісім
дев'ять
десять

Світла стає все більше, воно заливає собою все довкола, його стає так багато, воно виповнює собою все. Так, ніби життя складається лише зі світла, так, ніби в цьому світлі зовсім немає місця для смерті.

+

Я вже другу годину сиджу в коридорі, спочатку просто чекаю, потім ходжу, перечитую плакати на стіні. Швидко це набридає, дістаю телефон, нарешті є нормальний зв'язок, думаю, кого набрати. Набираю Ніну. Та, ясна річ, поза зоною. Про всяк випадок пишу їй повідомлення. Мовляв, у мене все добре, не хвилюйтеся. Цікаво, вона хвилюється? Мабуть. Вона завжди за всіх хвилюється. Думаю, за це її ніхто й не любить.

Пашка з'являється десь близько півночі, втомлений, блідий. Бачить мене, сідає на підлогу, мотає головою. Нікого не шкода, повторює, нікого не шкода. Я не зовсім розумію, про що він, сідаю поруч із ним. Кого тобі не шкода? — питаю. Нікого, повторює він. Потім повертається до мене. Дивиться довго, дивиться ніби крізь мене. Посміхається, впізнає. Я плескаю його по плечі. Чаю хочеш? — питаю. Він киває: хочу. Я йду до військових, беру чай, приношу йому. Паша дякує, тримає стаканчик у руці, але не п'є. Пальці тремтять. Мене завжди лякали його пальці, я такого більше ніде не бачив. Але головне, звісно, не пальці, головне — щоби з ним усе було гаразд. Він за ці дні якось осунувся, сіре лице, втомлені очі. Я торкаюсь обережно його плеча. Ти нормально? — питаю. Він дивиться на мене змучено, поправляє пальцем окуляри, як він це завжди робить, ствердно киває головою.

— Все добре, — говорить. — Ти голодний?

— Голодний, — відповідаю. — Поїхали вже додому.

Через центральний вихід не пройти: військові намагаються вкотити ноші, вони застрягли, військові сваряться, хтось штовхає вперед, інші намагаються витягнути назад, у результаті утворюється корок, не пройти. Ми знаходимо чорний хід, прочиняємо двері, опиняємося в якихось підсобних приміщеннях. Свіжовибілений коридор, з-під вапна проступають плями. До стіни приварена залізна драбина.

— Почекай, — говорить Пашка, — хочу нарешті подивитися, що там, — показує він на драбину.

— Нічого там немає, — відповідаю йому. — Забудь.

Він слухається, не заперечує, киває мені головою, мовби назавжди відмовляється від чогось нав'язливого й неприємного.

Виходимо на вулицю, проштовхуємося між військовими. Я йду попереду, веду його, мов поводити. Він іде слідом, поклавши руку мені на плече.

— Давай, — говорить, — знайдемо вокзал, візьмемо таксі. У тебе гроші є?

— Є, — відповідаю.

— Ну, значить, вистачить, — тішиться він.

Мені подобається, як він тепер говорить, як розмовляє зі мною. Раніше він говорив так, ніби за щось вибачався. Було незручно — і йому, і мені. Хоча за що йому вибачатись? Йому вибачатись немає за що. Це мені, скоріше, завжди було незручно, коли діставав його: Паша — сердечник, нервувати йому не можна. Серце могло схопити будь-де й будь-коли. Я чого й боявся за нього всі ці дні. Не знав — дійде, не дійде. Але дійшов, молодець. Ось тепер говорить спокійно, довіряючи мені й розраховуючи на те, що я його зрозумію. Не кричить, не наказує, спокійно пояснює: приїдемо на вокзал, знайдемо таксі, грошей вистачить, їсти будемо вдома. Найгірше позаду, тут із нами нічого не станеться. Скоро будемо вдома. Військові на нас уваги не звертають, кричать щось один одному, тягнуть поранених, виводять на свіже повітря тих, кому вже надали допомогу. Ми вибираємось на трасу, оминаємо тягач і вже відходимо, коли раптом хтось кричить нам у спину:

— Ей, учитель!

Пашка зупиняється. З темряви виходить чоловік: темна дорога куртка, брудні черевики, рюкзак. Загалом — добре одягнений, але

якийсь пом'ятий, наче його останні два дні в ямі тримали. Хоча говорить упевнено, не поспішаючи. Російською, але навіть я розумію, що іноземець.

— Що ви тут робите? — питає, дивлячись на Пашу з якоюсь неприємною посмішкою.

— Додому їдемо, — відповідає Пашка.

— А це, мабуть, ваш племінник? — показує він на мене пальцем, як на пса. — Забрали все-таки? — він про мене й говорить, як про пса.

— Забрав, — не заперечує Пашка.

— Думав, не наважитесь, — далі посміхається чоловік.

— А ви б наважились? — питає в нього Пашка.

Чоловік гмикає.

— Ну, я... — каже якимось невпевнено. — До чого тут я? Сигарету? — переводить розмову, дістає пачку дешевих міцних сигарет, простягає Пашці.

Той заперечливо махає головою. Чоловік, посміхаючись, простягає пачку мені.

— Я таке гівно не курю, — відказую.

— Саш, — строго окликає мене Пашка.

— Та все нормально, — сміється чоловік. — Все гаразд, не сваріть його.

— Так я й не сварю, — пояснює Пашка.

Чоловік перестає посміхатись, ховає сигарети.

— Ви на станцію? — питає Пашку. — Можу підвезти. Їдемо?

— Їдемо, — погоджується Пашка й легко підштовхує мене вперед.

Чоловік розвертається, йде трасою вздовж довгої колони військових машин. Йде, опустивши голову, ніби ховається від когось. І військові на нього дивляться так, ніби розуміють, що він від когось ховається. Підходить до швидкої, за кермом якої спить товстий водій. Стукає долонею по дверцятах. Водій здригається, намагається розгледіти темряву, розрізняє нарешті чоловіка, лається. Ну, себто я не чую, що саме він там говорить, але зрозуміло, що лається. Чоловік залізає всередину, нам киває головою: давайте назад. Пашка прочиняє двері, пропускає мене, залазить слідом.

— На станцію, — говорить чоловік. Говорить як начальник, хоч і не дуже великий.

Водій дивиться на нього недобре, але мовчить. Дивна яка компанія, думаю я. Ну, але яка є.

Вулиці заповнені військовими. Незрозуміло, звідки їх тут стільки взялося. Бредуть хідниками, палять багаття, гріються коло вогню. Одні йдуть групами, інші по одному. Хтось зі зброєю, хтось без нічого. На вокзалі теж натовп. Збоку стоїть танк, обліплений бійцями. Наче бійці бояться від нього відійти. Минаємо центральну площу, потім

залізничний переїзд, виїжджаємо з міста. Довкола темно, жодних вогнів, жодного руху. Чоловік попереду дістає сигарети, припалює, опускає скло.

— Малого не протягне? — питається в Пашки.

— Не протягне, — відповідаю я.

Пашка лише гмикає.

— Діду дзвонив? — питаю його.

— Так, — відповідає. — Все нормально.

Я знаю, що він говорить неправду. Не хоче, аби я хвилювався. Переживає. Він завжди переживає, завжди боїться за мене. Я за нього, якщо чесно, теж переживаю. Можливо, я єдиний, хто за нього переживає. Марина від нього пішла, сестра, ну, мама моя, ним не цікавиться, дід із ним воює. А ось я його люблю. Я й знав, що він за мною приїде, не сумнівався. Просто розраховував, що приїде раніше, доки ще з міста можна буде виїхати. І коли він з'явився позавчора вночі, відразу ж подумав: як ми будемо вибиратись? Ну, але добре, що все склалось. І те, що він говорить неправду, теж добре. Хай говорить. Головне — щоб не хвилювався за мене. Я взагалі не розумію, як він досі тримається, після трьох днів на дощі й вітрі. Коли побачив його в лікарні, там, у коридорі, подумав, що він щойно розмовляв зі своєю смертю. І зміг її в чомусь переконати. Або не зміг. Але й вона його не змогла.

— Ну що? — повертається до Пашки чоловік із сигаретою. — Коли в школу?

— Після канікул, — відповідає Пашка спокійно.

Чоловік дзвінко сміється, ніби впізнає старий жарт.

— Ви ж не історію викладаєте, ні? — питає.

— Ні, — відповідає Пашка.

— А що? — допитується чоловік. — Хімію?

— Мову.

Чоловік аж присвистує.

— Це як латину викладати, — сміється.

— Не перебільшуйте, — не погоджується Пашка.

— Ну добре, — не хоче сперечатися з ним чоловік. Дістає нову сигарету, припалює від недопалка. — Скажіть мені таку штуку: а як ви тепер будете викладати свою мову? Після цього всього, — тикає він пальцем у чорну ніч.

Пашка мовчить, думає. Зажурився, здогадуюсь я. Але ні, не зажурився.

— Пітере, — говорить він чоловікові. Виявляється, він знає, як того звати. — Скажіть, вам ваші читачі листи пишуть?

— Читачі? — не розуміє його чоловік.

— Ну, читачі вашої газети, — уточнює Пашка. — Пишуть вам листи в редакцію?

— А що? — далі не розуміє його чоловік.

— Ну, коротше, — не витримує Паша, — хочу сказати, що навіть якщо пишуть, ви їх, мабуть, не читаєте. Вам вони, мабуть, нецікаві. І ми вам усі теж нецікаві. Ось що я хочу сказати.

— Ну чому ви так кажете? — чоловік ображається, але намагається говорити привітно.

— У школі так і говорять, — пояснює Паша. — Говорять те, що думають. Інакше, який сенс говорити. Правильно?

Чоловік, схоже, не знає, все ж таки ображатись чи тримати свої образи при собі.

— Дивний ви чоловік, — починає м'яко. — Вас не зрозумієш.

— Ви просто нашої мови не розумієте, — неуважно відповідає Пашка. — Ми ж тут усі латиною говоримо.

— Не смішно, — реагує чоловік.

— Не смішно, — погоджується Пашка. — Але заперечте.

+

Проїжджаємо блокпост на трасі, що веде з міста. Здалеку горять вогні станції. Військові миттю впізнають швидку: видно, вона тут не вперше проїжджає. Кивають водієві. Демонстративно відвертаються від Пітера.

— Ми вас до мотелю підкинемо, — сухо говорить він Пашці.

— Дякую, — так само сухо дякує Пашка.

Далі не говорять. Водій вмикає радіо, ловить шум.

Біля мотелю купа техніки, військові бігають від транспорту до транспорту. Розглядають їхню швидку, але помічають Пітера, втрачають інтерес. Водій пригальмовує, проте двигун не вимикає, думає під'їхати ближче. Всі сидять, чекають, мовчать.

— Вчора тут жінку взяли, — не витримує водій. — Специ приїжджали. Виявилось, інформацію зливала на той бік.

— Хто така? — ліниво питає Пітер.

— Офіціантка.

Пітер гмикає.

— А як звати? — раптом запитує Пашка.

— Кого? — не розуміє водій.

— Офіціантку, — пояснює Пашка. — Анна?

— Ні, — розгублено заперечує водій. — Не Анна. Точно не Анна.

А що?

— Нічого, — відповідає Пашка. — Вилізай, — говорить мені. —
Пішли додому.

На прощання Пашка глухо причиняє за собою дверцята швидкої.
Але не встигаємо ми відійти, як Пітер теж вистрибує на вулицю.

— Учителю! — кричить. — Чекай.

Пашка за інерцією робить кілька кроків, але спиняється. Стоїть,
мовчить. Пітер підходить, мерзлякувато потирає руки, ніби не знає,
куди їх подіти.

— Тобі пароль сказати? — питає.

— Який пароль?

— Ніч надворі, — пояснює Пітер. — Куди ви підете без пароля? Це
ж до першого патруля.

— Та не треба нам пароль, — каже Пашка. — Але спасибі, —
додає, подумавши.

— Ти не ображайся, — говорить Пітер і якимось невміло соває Пашці
свою замерзлу долоню.

Пашка стискає її своєю. Стоять, не знають, що робити. Пітер так
само невміло витягає свою долоню з Пашчиної, ховає руки в кишені.

— Мабуть, думаєш, що я мудак, — говорить. — Не треба, не
думай. Ти ж про мене нічого не знаєш. Добре?

— Добре, — погоджується Пашка й посміхається.

Але про мудака не заперечує.

— Що ти з ним так? — питаю в Пашки, відійшовши.

— Так а як із ним іще? — дивується Пашка. — Йому справді ніхто
нецікавий. І ми нецікаві. Він поїде, ми залишимось. Ось і все.

+

Дорогою знову починається дощ. Хоча на нього вже не звертаєш
уваги. Хочеться чимшвидше додому. Час від часу пробивається

зв'язок. Телефонує мама. Говорить спокійно, ніби все гаразд і нічого не сталося, попереджає, що завтра повернеться. Я їй теж відповідаю спокійно. Справді, нічого не сталося. Паша зідзвонюється з дідом, каже, що скоро будемо, питає, що купити. Таке враження, що ми на вилазку ходили, а тепер ось повертаємося додому — втомлені, брудні, пропахлі димом. Чим ближче до станції, тим більше військових на вулиці. Повз нас, у бік міста, проїздить ціла колона важкої техніки. Очевидно, з вокзалу, щойно вивантажились. Військові зосереджені, спокійні. Ніхто не кричить. Ніхто нікого не сварить. Усі готуються до війни, яка триває далі. Кожен планує вижити, думає повернутися. Всім хочеться повернутись додому, всі люблять повертатись. Я ось теж люблю повертатись на станцію, люблю рахувати будинки, впізнавати сусідів на зупинці, чекати, коли з-за рогу з'явиться наш дім, схожий на половинку чорного хліба. На деревах довкола зупинки сидять птахи. Цілі зграї. Сонні, мокрі, нерухомі. Так, ніби чекають на автобус. Можливо, прилетіли з міста, ближче до своїх, почуваються тут безпечніше.

Залита дощем вулиця, чорні вікна, низьке небо. Біля зупинки я помічаю коробку. Звідти щось тихо попискує.

— Пашка, — кричу, — чекай.

Двоє цуценят. Руді, плямисті. Одне вже захололо. Друге теж зараз помре.

— Давай заберемо, — кажу Пашці.

— Та ну, — відповідає той. — Дід кричати буде.

— Покричить і звикне, — говорю.

— Та залиш його, — просить Пашка. — Все одно здохне.

— Залишу — точно здохне, — не погоджуюсь я, беру його обережно на руки, ховаю за пазуху.

Цуценя відразу ж мочиться, просто на мій светр. Але заспокоюється, не пищить. Ну й добре, думаю.

— Померло? — питає Пашка, вже з цікавістю.

— Чорта з два, — відповідаю. — Виросте — всіх порве. Пашка скептично сміється. Завертаємо за ріг. Наші вікна світяться рівним телевізійним світлом.

Вдома пахне свіжими простирадлами.

Літературно-художнє видання

Сергій Жадан

ІНТЕРНАТ

Роман

Відповідальний редактор *Євгенія Лопата*

Літературний редактор *Олександр Бойченко*

Коректори *Марина Гетманець, Петро Коробчук*

Обкладинка *Олени Гудими*

Макет *Альони Олійник*

Видавництво «Меридіан Черновіц»

office@meridiancz.com

Свідоцтво про державну реєстрацію

ДК № 5273 від 26.12.2016 р.

Офіційний дистриб'ютор

Видавництво «Книги — XXI»

Адреса для листування:

а/с 274, м. Чернівці, 58032, Україна

тел.: +380 (372) 586021, моб. +380 (98) 7150181

booksxxi@gmail.com

books-xxi.com.ua